

När våra
FÖRFÄDERS
BYGDER
växte fram

Lars Bägerfeldt

När våra förfäders bygder växte fram

När våra
FÖRFÄDERS
BYGDER
växte fram

Lars Bägerfeldt

Till minne av min far och farfar

Tillägnad Katarina, Josefin och Johan

När våra förfäders bygder växte fram.
av Lars Bägerfeldt

© Lars Bägerfeldt, Falköping 2006.

ISBN 91-88418-06-5

FÖRORD

Denna bok vänder sig till alla som undrar hur det var för våra förfäder att leva i Sverige för länge sedan, innan kyrkobokföring och andra källor ger oss en mer fyllig bild av folket och deras levnadsförhållanden. Genomgången är inte fullständig utan mer en vandring i tanken i deras bygder. Några läsare kanske får tillräckligt mycket att fundera över, andra vill söka efter mer, men detta är ändå en bok TILL MINNE AV ALLA DEM SOM GLÖMDES BORT.

Falköping 2005-11-03
Lasse Bägerfeldt

När våra
FÖRFÄDERS BYGDER
växte fram

PROLOG	12
FÖRFÄDER	15
URSPRUNG	15
Tidiga människor	15
Indoeuropéer	17
Utseendemässiga variationer	24
Befolkning	24
Antal personer	27
Hierarkisk skiktning	31
Trälar	32
FOLKUPPGIFTER FÖR SVERIGE	36
Giftermålsålder och befolkningsökning	36
Befolkningsmängd	39
ÄR VI SLÄKT?	43
Antalet olika förfäder	43
Förtätning och spridning i landskapet	45
Hierarkisk spridning	49
BÖNDER	52
KULTURLANDSKAP	54
Naturens egna förändringar	54
Det öppna landskapet	56
De första bönderna	56
Nyodling	62
Odlingsspår i öst och väst	64

BEBYGGELSE	71
Hus	71
Gården	78
Byn	86
Gravar	88
KLÄDER	90
FÖDA OCH AVKASTNING	93
Boskap	94
Odling	98
Situationen på 1570-talet	104
BYGDER	110
JORDÄGARE	110
Frälset	110
Gods och smågårdar	114
Beskattning	122
HANDEL	127
Hantverk	128
Järnproduktion	132
Guldets köpvärde	133
SAMHÄLLET'S ORGANISATION	140
Försvaret	140
Rike och stat	145
Folkstammar och landskap	148
Hund och häradar	150
Härstyrkornas storlek och försörjning	161
Ting	166
MÄLARDALENS BEFOLKNING	170
Folkland, ledung och hund	170
Befolkningens storlek	173
Ålands befolkning	190
VÄSTERGÖTLANDS BEFOLKNING	192
Befolkningens storlek	192
Boskapsmängd och utsäde per mantal	192
Urvalet gravlagda under forntiden	196
Aristokratiska personer och bygder	204

FÖRÄNDRING	208
EPOKER	208
Benrumsåldern	210
Brännåldern	211
Uppståndelseåldern	212
Klimat, missväxt och pest	214
Ödeläggelsen runt 500-talet	217
Nedgångar och ökningar	222
Justering av mantalets storlek	224
Befolkningsmässiga förändringar	225
Avspeglingar i den sociala strukturen	229
ORTNAMNENS VITTNESBÖRD	231
Ortnamnens datering	231
Ortnamn vid brytningstider	235
Ortnamn av central betydelse	236
De enskilda gårdarnas namn i byn	240
BYDELNING	241
Gård och by	241
Bydelning, bybildning och byförflyttning	244
Bydelningen i Västergötland	245
TRO OCH TANKE	254
VARANDET	254
Förändringar	255
Den tidlösa erans människor	256
Upptagandet i gruppen	265
Förståelser, övertro och symboliskt tänkande	269
Symboler	272
Forna tiders gudar	283
Kristendom	292
KUNSKAPER	300
Om naturen och människans anatomi	300
Astronomi och tidräkning	301
Geometri	304

FEST OCH GÄSTABUD	305
Årets dagar	306
Dans och sång	308
Lekar och gåtor	309

APPENDIX	311
Ortnamnsändelser	311
Personnamn	317
Gårdarnas rikedom år 1571	325
Mantal och jordägare i Västergötland på 1500-talet	340
Sociala skikt enligt Rigestula	362
Ekon	368

PROLOG

När jag som liten lyftes upp i min farfars knä och fick höra de mest otroliga historier från hans barndom runt ett enkelt torp i Vadsbo härads skogsbygder, kunde jag knappast ana att detta skulle prägla hela mitt liv. Först långt senare förstod jag att många av historierna inte var alldeles sanna, men det gjorde ingenting. Berättelserna ledsagade mig till dunkla händelser som blev ett eldorado i mina tankar. Vissa miljöer och tidsperioder kändes lika närvarande och levande som om jag själv hade varit där tillsammans med honom. Allt detta blev tydligare ett par år senare vid tiden för min skolstart då jag fick tillfälle att ströva omkring på gården och ängar, se gamla timmerhus och uppleva ett ålderdomligt jordbruk på nära håll. Här fanns varken rinnande vatten eller avlopp. Likaså mjölkade man för hand, spände hästen framför släde och vagn samt slaktade grisen hemma på gården. Om somrarna anlätades en fåbodstinta som skötte boskapen uppe på fåbodvallen medan höet hässjades. Kanske blev jag en av de sista som fick uppleva gårdagens traditioner på den orten. Nyligen besökte jag platsen för mina barndomsminnen på nytt, men nu är allting stilla eller borta. Människorna finns inte längre kvar vid sina sysslor, fåbodvallen har lagts ner och de gårdar som saknar vattenkranar står öde. Mjölkbryggan har ruttnat ner och ängsladorna blir allt färre, men minnena lever kvar. Ständigt styrs stegen tillbaka till förfädernas marker. Där upphör orden och kan bara uttryckas i känslor och en vidsträckt stämning av tidlöshet. Som ett grundlöst eko uppstår närvaron till det förflutna, med en atmosfär som pockar på uppmärksamhet och genomtränger vardagen.

Mellan hemliga svampställen i milsvida skogar utanför Falbygden växer granskogen tät men marken är sällan fylld av blåbärsris. I stället ser man ängens olika arter av gräs och örter. Ännu finns det folk i bygden som minns namnen och händelser omkring de människor som livnärde sig på de fattiga jordarna och drev boskapen mellan kullar och vattendrag innan skogsplanteringen blev viktigare och lade under sig deras ängar. Bara några husgrunder, stenmurar och odlingsrösen finns kvar efter deras enträgna försök att överleva i fäderneslandet när det var som fattigast och slippa pröva lyckan i främmande land på andra sidan havet. I de kringliggande byarna som var betydligt rikare både på folk, boskap och ägodelar har utvecklingen fortsatt och successivt ersatt allt det gamla. Här finns varken sten eller stock längre som påminner om gångna generationer. Kvar finns bara den månghundraåriga sockenkyrkan, såvida den inte byggts om på den gamla kyrkans grund. Emellanåt står dopfunten kvar, där över trettio generationer av de boende i

bygden mottagit sitt kristna dop. Runt kyrkan ute på kyrkogården ligger hundratals kvar i sin sista vila, men deras namn är sedan länge glömda. Långt ute i markerna men också nära bebyggelsen finns gravhögar, resta stenar och andra lämningar av allehanda slag. Genom dem blir eftervärlden påmind om den hedniska tidens människor som bodde i trakten. I hembygdsgrårdar ligger dammiga samlingar med omoderna föremål som inte längre gör någon nytta, vars form och material vittnar om människans dåvarande förstånd och klurighet. Ingenting var gjort på måfå eller utan eftertanke. Här har tingens praktiska funktion varit ypperlig, men ändå vävts samman med skönhet och en strävan att minska besväret för framställningen. Praktiska lösningar som tilltalade allmänheten, från rik till fattig, förenklade deras liv under otaliga generationer.

I våra egna tankar och handlingar upprepar vi uråldriga traditioner, sedvänjor och tankemönster som förändrats och omformats åtskilliga gånger men som var gamla redan när järnet eller rent av bronset kom till bygden för första gången. Ofta är det svårt eller omöjligt att utreda deras ursprung. Orden, språket, uppfattningen om världens gång, samband och orsaker bakom tingens synbara ordning, liksom värderingar, normer och förklaringar, vars små nyanser kan starta gräl och rent av krig, medan samförstånd och tolerans skapar relationer som överbryggar oändliga avstånd. Forna tiders människor var lika varandra men också olika och skiftande inom vissa ramar. Historierna som berättades om och om igen uppstod inte genom de förväntade händelserna, utan mest genom det oväntade. Nya berättelser avlöste gamla när personerna dog och avståndet till dem ökade i tid och rum.

Många nöjer sig inte med de berättelser som finns kvar i dag om folket i bygden, vilka snabbt blir sprödare ju längre tillbaka i tiden man kommer, utan ägnar sig åt släktforskning för att finna sina rötter. Generation för generation klarläggs den egna historien som från början bara kretsar kring några få personer, familjer och gårdar innan mängden förfäder blir så stor att man emellanåt finner andra släktforskare med samma förfäder som man själv har. Trots kyrkoböckernas enkla och torra fakta om personernas födelse, äktenskap, död och barnaskara samt boendeort, brukar släktforskare brinna av iver inför möjligheten att finna fler förfäder och mer uppgifter om dem, tills man har hunnit så långt tillbaka i tiden att det inte finns några fler källor att söka i. För somliga kan dessa hinder i källmaterialet komma mycket nära vår egen tid, medan andra kan finna sina förfäder flera hundra år tillbaka eller rent av ännu längre. Men vad hände på dessa orter ännu tidigare, innan de första skrivna källorna kastar en strimma av ljus över deras liv? Där hade sannolikt många av deras förfäder bott sedan urminnes tider. Kanske var de släkt med de allra första jordbrukarna som kom dit söder ifrån.

Min farfar föddes i slutet av 1890-talet. Om han i sin ungdom hade hört berättelser och träffat någon som var nittio år, som i sin tur hade träffat någon 90-åring vid tio års ålder, förflyttar vi oss 80 år tillbaka i tiden för varje sådant möte. Fem sådana möten förflyttar oss till år 1580 och den som då berättade historier kunde förtälja både om Stockholms blodbad, Gustav Vasas trontillträde, reformationen som medförde att den katolska kyrkan avskaffades, de första systematiskt nedskrivna skatteböckerna och att de sista gårdarna som ännu var öde efter digerdöden befolkades. Går vi tillbaka fem möten till, hamnar vi på året 1180 och den som då återgav sina upplevelser kunde berätta om alla nybyggda stenkyrkor, upprättandet av kloster, de begynnande försöken att omforma Sverige till en stat, de första ansatserna att skriva ner permanenta lagar, bygga borgar och anlägga städer. Ytterligare tio möten tillbaka når vi året 380, en tid när gotiskt guld från Svarta Havet började strömma in i södra Sverige och den kristna djurornamentiken ersatte alla andra stilar i södra Skandinavien. Tjugo möten dessförinnan för oss till äldre bronsålderns mest praktfulla era och efter ytterligare drygt tjugo möten har vi nått ner till megalitgravarnas tidsperiod. Då är vi bara knappt femton möten från tidpunkten när jordbruket infördes i Norden. Räknar vi alla generationer som levt här sedan dess och inte bara dessa möten, kommer vi ändå bara upp till drygt två hundra trettio.

Trender, moden och det tekniska kunnandet varierar och skiftar mellan olika bygder och tidsperioder. Inom somliga områden sker en utveckling eller inveckling och inom andra en avveckling, varvid kulturerna ändrar utseende och innehåll. Människorna förändras med dem men många grundläggande mönster i tankar och handlingar bestod. Mannens arbeten och sysslor var skild från kvinnans domäner. Tillit följde med blodsband, men respekt och ära upprätthölls med krig och hot. Bortom sinnena och förnimmelsens begränsningar kunde man varsebli en dold värld där både stora och små andeväsen förekom. Ingenting kunde tas för givet, ty allting var en följd av gudomliga handlingar vars ytterligheter förlorades ur sikte i ett dunkel där inte sinnena hade tillträde.

Vägen tillbaka till våra förfäders marker bygger på en kunskap som flätar samman berättelser och de skrivna källorna med spridda lämningar från forntiden. Föremål eller spår och lämningar i naturen vilka inte alltid kan ses med blotta ögat finns kvar som stumma vittnen. Somligt må uppfattas som fullständigt sant, medan annat svävar bort och blir personliga gissningar runt våra förfäders liv. På så vis är det inte alltid så stor skillnad mellan min farfars berättelser och de som förs vidare av akademier. För alla oss som vill förstå mer och veta hur det var, är det alltid lika nödvändigt att ifrågasätta allting, vem som än uttalar sig. Det är frågorna som bär oss vidare, inte svaren.

FÖRFÄDER

URSPRUNG

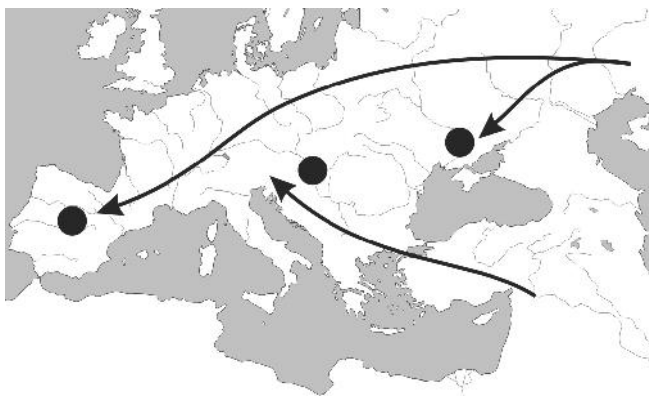
Tidiga människor

Människosläktet utvecklades i Afrika för ungefär 200.000 år sedan och folk utvandrade till andra världsdelar för 60.000 år sedan. Efter 20.000 år kom de första stora invandringarna i Europa. I två vågor och med viss tidsskillnad kom människor österifrån. Den första nådde ända fram till Spanien medan den andra stannade upp i Centraleuropa. När istiden var som mest omfattande för 20.000 år sedan bildades några stora folkområden i södra Europa, i Spanien, i trakten mellan Grekland och floden Donau samt vid Ukraina norr och öster om Svarta havet. Så snart som istiden upphörde och ersattes av en värmeperiod började en del av dessa folk att förflytta sig norrut och befolkade hela Europa. För Nordens del var det både folk från Spanien och trakten kring Donau som kom hit upp och blandades med varandra. Om det redan fanns folk i norra Europa vid tidpunkten för dessa förflyttningar tycks de ha försvunnit under trycket av alla nykomlingar söderifrån. De folk som vid samma tid bodde i Italien kom inte såsom de andra folken att delta i vandringarna norrut, sannolikt beroende på att Alperna hindrade deras väg. I stället blev de förfäder till de flesta av romarna, som dock under 500-talet i det närmaste blev helt utrotade på grund av krig och pest.

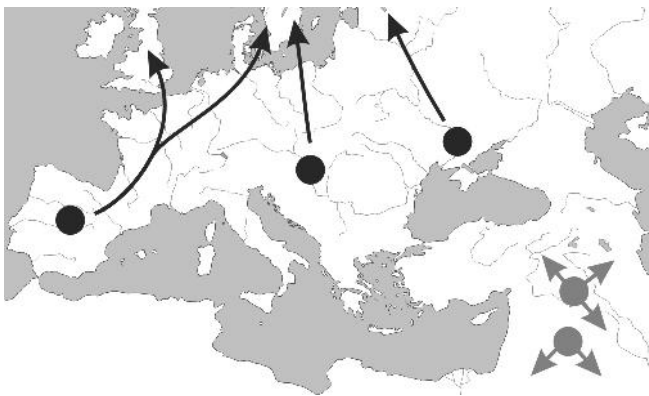
Eftersom människan utvecklats och blivit till i en miljö där den vida stäppen bredde ut sig och bytesdjuren strövade fritt framför dem, kom också många av deras beteenden och behov att ärvas av deras ättlingar ända fram till i dag. Många människor tycker fortfarande om att resa och förflytta sig till andra trakter. Likaså har eld ofta en magisk dragning på dem som sällan upplever en öppen eldstad. Mer begripligt är det kanske att vi tycker om

platser under tak där vi kan krypa in för att få lä och skydd samt torrt omkring oss. Jägerstenålderns människor var våldsbenägna, tankar och planer kring huvudjakt eller andra former av stamkrig kan mycket väl ha tillhört deras vardag. Med detta följde också revir och stammar som hävdade sina marker gentemot andra grupper.

En stor del av människans allmänna agerande och de individuella särdragen är ärftliga. Med det följer såväl intelligens och känsla för moral och etik. Detta är inga moderna begrepp som uppstått under sen tid utan något som följt människan genom årtusenden. Däremot kan vi emellanåt ha olika uppskattningar som skiljer våra värderingar från varandra, men de finns där lika fullt. Det innebär att forntidens människor inte skiljer sig från moderna människor bortsett från mode och traditioner samt vad det tekniska kunnandet omfattar.

De första människorna som kom till Europa anlände från olika håll och vid olika tillfällen under istiden.

När inlandsisen smälte bort följde människor efter och slog sig ner allt längre norrut. Strax därefter kom de första jordbrukarna från trakten omkring Turkiet.

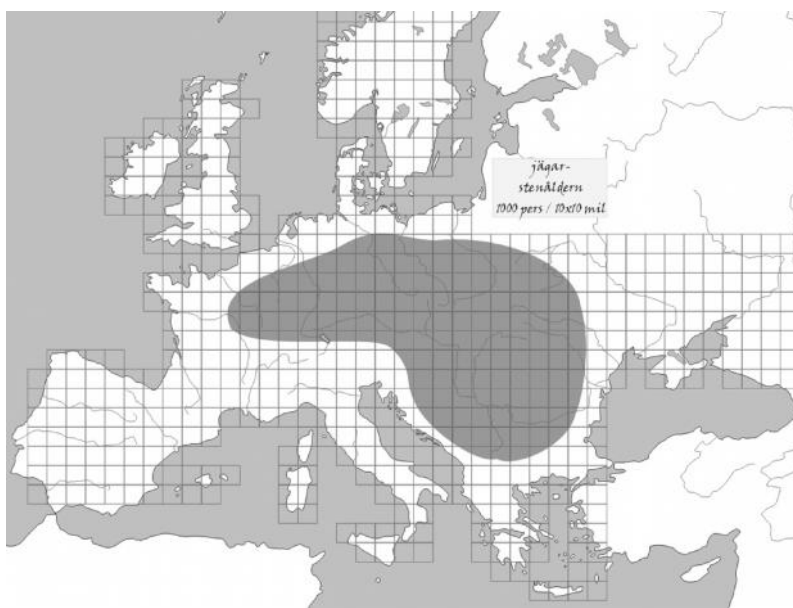
Indoeuropéer

Runt 5500 f.Kr. spreds bondenäringen ut över Centraleuropa, som en följd av en enorm katastrof vid Svarta Havet varifrån en stor utvandring framtvingades. De som inte hann undan de väldiga vattenmassorna som plötsligt forsade in i Svarta Havet via Bosporen från Medelhavet drunknade och försvann tillsammans med bebyggelse och föremål. Efter högst några få årtionden hade vattnet i Svarta Havet höjts med 160 meter till dagens nivå och översvämmade stora områden, men främst på den västra sidan. De människor som bodde där begav sig längre västerut och lade under sig stora delar av centrala Europa. Här lades grunden för alla framtida indoeuropeiska samhällen, deras livsstil och hierarkiska samhällsskick. Möjligen härstammar berättelserna om Atlantis, Noas ark och den sumeriske kungen Gilgamesh om denna olycka där de som överlevde tvingades fly långt därifrån.

De människor som undkom tycks ha skilt sig i utseende och språk från alla andra européer. I dag kallar vi dem för indoeuropéer eftersom de införde det språk som kom att ge upphov till nästan alla andra språk som numera talas i Europa. Språkets struktur berättar om deras tänkesätt och på grund av att vi fortfarande har samma struktur bör vi tänka på ett snarlikt sätt som de gjorde. Deras kultur, som kallas (linje-) bandkeramisk kultur, var också helt annorlunda mot den som var rådande i Europa hos de människor som levde på jakt och insamling av ätliga växtdelar, eftersom nykomlingarna var boskapsskötare. Den kulturen kom sedan att utvecklas till nya liknande kulturer som bland annat nådde Norden. Dessa människor föredrog att slå sig ner i floddalarna men undvek havskusterna och de etablerade bondenäringen i ett vidsträckt område från Svarta Havet och västerut in ett stycke i Frankrike. Därefter skulle det dröja 1500 år innan nästa stora framryckning skedde. Runt 4000 f.Kr. spreds bondenäringen ut över den återstående delen av Europa, där främst södra Skandinavien och de brittiska öarna ingick men också den återstående delen av Frankrike.

Genom DNA-forskningen kan vi spåra uråldriga förfäder i våra egna gener. De manliga Y-kromosomerna innehåller spår som bara ärvs från far till son. Av Europas befolkning tycks 80% på sin fädernesida (farfars farfar etc) ha en anfader som tillhörde Europas urbefolkning från istiden, medan 20% har en invandrande indoeuropé som en sådan anfader. På modernet kan kvinnor på samma sätt spåra sin anmoder (mormors mormor etc), genom mitokondriell DNA, vars unika särdrag bara ärvs från moder till dotter. Här finns på samma sätt ett litet antal urmödrar som nästan samtliga kvinnor i Europa

kan härleda sitt ursprung från. Ungefär 80% av alla kvinnor har en anmoder som härstammade från den europeiska stäppen under istiden, medan 20% har en anmoder som måste ha kommit till Europa med etableringen av bondenäringen. Dessa bönder och nykomlingar till Europa bör ha haft brunt eller svart hår samt bruna ögon. De hade ett skiktat samhälle vars struktur skulle föras vidare till greker, romare, kelter, germaner och slaver men också till assyrier och arier i Indien vilka blev deras ättlingar. De folk som bodde i Europa före deras ankomst blev successivt underställda deras samhällssystem, utan några spår av kompromisser eller blandformer. Därför förefaller det troligt att de kuvades och automatiskt fick en lägre rang än invandrarna samt gavs arbetsuppgifter som hörde ihop med boskapsskötseln. Möjligen blev de underställda indoeuropéerna på ett sätt som närmast för tanken till trälldom.

Grovt räknat kan det ha funnits 1000 människor per landyta om 10x10 mil och det område som indoeuropéerna lade under sig 5500 f.Kr. motsvarar 100 sådana ytor. I bergområden fanns det färre människor men områden där fiske bedrevs kan det ha funnits avsevärt fler.

Folkblandningar

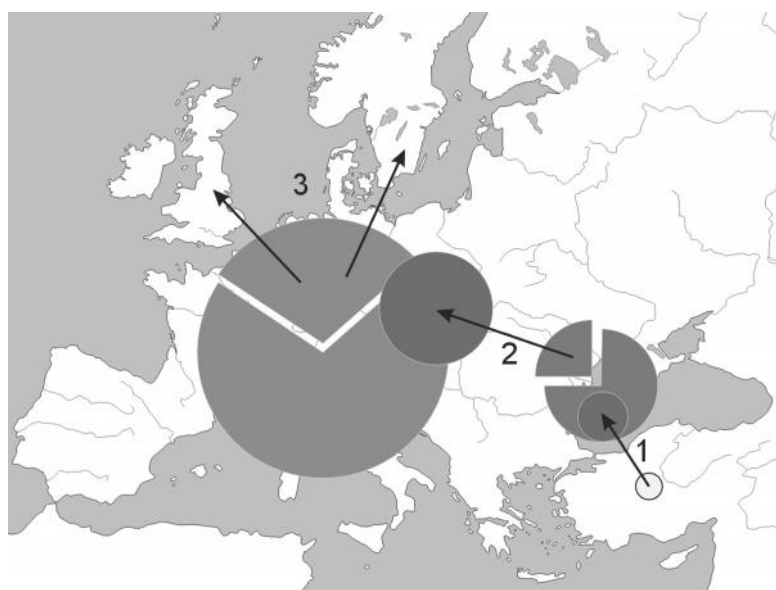
Av de som levde i södra Skandinavien i början av 1900-talet kom ungefär 10% av arvsmassan från de första invandrande boskapsskötarna sex tusen år tidigare, medan resten härstammar från de folk som bodde här tidigare. Det innebär inte att befolkningen ökade med runt 10% runt 4000 f.Kr. och att de två grupperna sedan beblandades, eftersom de invandrande folken redan var uppblandade med en arvs massa som i det närmaste var identisk med det som fanns i södra Skandinavien. Denna uppblandning skedde i minst tre steg. Första tillfället var när boskapsskötarna kom från Främre Orienten till Europas östra utkanter, andra gången när de utvandrade därifrån och lade under sig hela Centraleuropa och tredje gången när Norden införlivades i deras område.

Vid tiden omkring 7500 f.Kr. kom de allra första boskapsskötarna från Turkiet och begav sig till trakterna vid Svarta Havet, som då bara hade en knappt hälften så stor yta som i dag. Ingen vet hur många som utvandrade hit eller hur stor den inhemska befolkningen var, men vi kan anta att det skedde en viss uppblandning dem emellan under de kommande 2000 åren eller 80 generationerna.

Ganska exakt år 5550 f.Kr. inträffade den stora naturkatastrofen vid Svarta Havet. Hur många som flydde, hur uppblandade de var sedan tidigare och hur stor den inhemska befolkningen var i de nya områden som snabbt omvandlades till betesmarker vet vi inte. Under de kommande 1500 åren eller 60 generationerna skulle de långsamt utöka sina territorier västerut i Frankrike samt etablera spontana och sparsamma kontakter med jägarfolken norrut i Britannien och Norden. En viss beblandning kan ha skett men var knappast särskilt omfattande förrän boskapsskötarna expanderade norrut med kraft runt 4000 f.Kr. De lade snabbt under sig resten av norra Europa, både de brittiska öarna i sin helhet och Norden ända upp till Dalälven i Sverige och Trøndelag i norra Norge. Hur många som gav sig iväg norrut, hur uppblandade de var sedan tidigare och hur stor den inhemska befolkningen var i norra Europa vet vi inte.

Trots den stora osäkerheten kan man göra en del gissningar. De som lämnade Turkiet runt 7500 f.Kr. bör på ett markant sätt ha skilt sig rent genetiskt från resten av den europeiska befolkningen, men uppblandningen i Europa kom att sluta med att de numera efter flera tusen år står för runt 10% av arvsmassan, medan resten är från den forna befolkningen i Europa. Alla kända folkvandringar i Europa har med några få undantag gällt redan

uppblandade européer som rört sig åt olika håll. Den mätbara beblandningen mellan exempelvis östra och västra Europa är relativt liten. Undantagen gäller till exempel etruskernas ankomst till Italien, men de flesta av dem utplånades i samband med den omfattande ödeläggelsen som berörde hela Italiens befolkning på 500-talet. Ett annat undantag gäller hunnernas och andra ryttarfolks ankomst till Europa från Asien, vars betydelse inte ska underskattas men som heller inte får överdrivas. Å andra sidan är den utseendemässiga variationen i södra Sverige så jämn mellan landskapen att det inte kan ha förekommit några direkta invandringar av större slag under de senaste årtusendena. Bland några enstaka kända avvikelser märks feniciernas avkomma på Tjörn, en stor andel jämtar och härjedalingar med ursprung i Norge samt en relativt stor avvikelse av befolkningen på Gotland och i Uppland vars särdrag kan härstamma både från långväga handelskontakter eller återvändande stammar som berördes av folkvandringarna runt 400-talet.

Den generella spridningen, uppblandningen med den inhemska befolkningen samt ökningen av hela den berörda befolkningen, sett i tre steg.

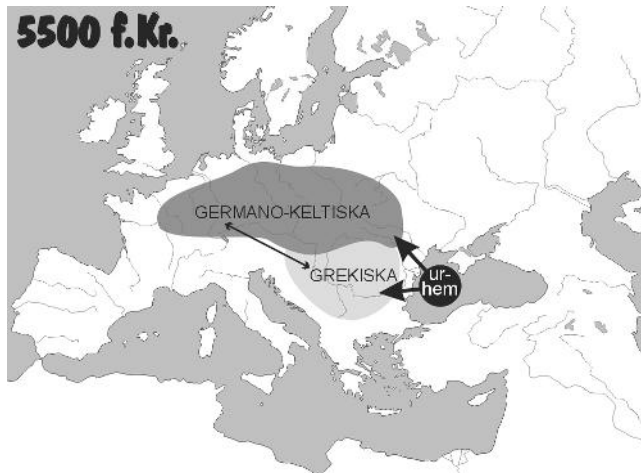
Om förslagsvis 5000 boskapsskötare begav sig till trakten vid Svarta Havet runt 7500 f.Kr. och blandades genetiskt med den befintliga befolkningen i området vilka gissningsvis kan ha omfattat runt 20.000 personer, kan folken ha beblandats ganska mycket samtidigt som den totala befolkningen ha ökat

kraftigt genom den mer effektiva födoproduktionen. Rent hypotetiskt kan de mycket väl ha blivit minst fyra gånger fler efter två tusen år. De övre skikten kan ha haft kvar ner mot hälften (50%) av sin forna arvs massa medan resten var från det inhemska jägarfolket.

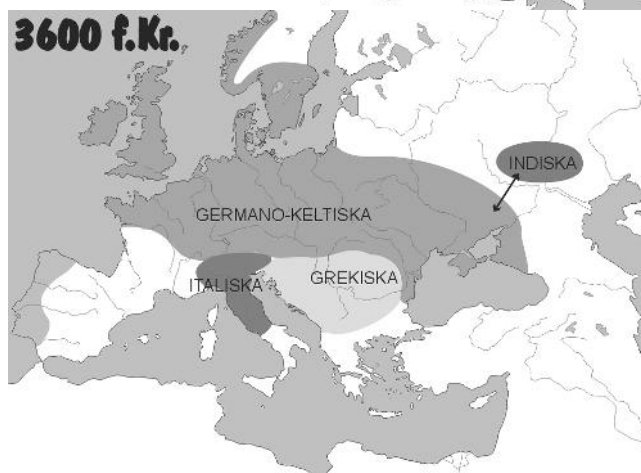
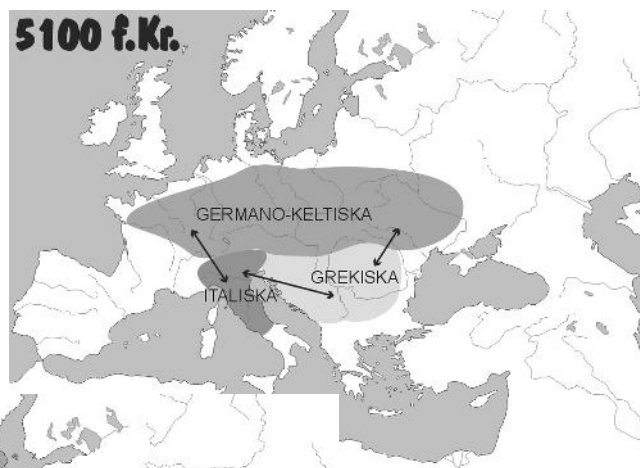
Händelsen vid Svarta Havet c:a 5550 f.Kr. innebar säkerligen att många drunknade och dog av andra följdverkningar. Det berörda området i centrala Europa som indoeuropéerna omedelbart lade under sig kan efter den avslutade erövringen ha varit befolkad av runt 100.000 människor. I likhet med etableringen av jordbruk och boskapsskötsel vid Svarta Havet bör denna etablering av boskapsskötsel i en stor del av centrala Europa, vilken dock var mycket större och snabbare, ha resulterat i omfattande krig. Gissningsvis var de ankommande boskapsskötarna betydligt färre när de väl fått kontroll över området än när de flydde undan det stigande vattnet, men det kan förefalla rimligt att tänka sig att de i varje fall utgjorde en fjärdedel av den inhemska befolkningens storlek eller runt 25.000 personer. Efter 1500 år eller 60 generationer kan befolkningen i området ha ökat flera gånger och förslagsvis blivit fyra gånger större samtidigt som folken blandats ganska mycket. Om de ledande skikten åter igen uppblandats till hälften med de forna inbyggarna, vilket bara är en hypotetisk gissning, skulle utfallet bli en indoeuropeisk befolkning i centrala Europa på 500.000 personer, men som bara till 25% hade den arvs massa som de allra första boskapsskötarna hade några årtusenden tidigare när de kom till Europa. När de sedan expanderade vidare ut till Europas alla hörn och lade under sig det mesta av kontinenten blev följden att denna uppblandning fortsatte och sjönk ytterligare till 10-20%.

Eftersom befolkningen i de sist erövrade områdena, de brittiska öarna och Norden, inte skiljer sig nämnvärt från centrala Europa, blev inte heller dess befolkning mindre uppblandade med folken från centrala Europa. Därför finns det skäl att anta att de indoeuropeiska boskapsskötare som nära nog samtidigt c:a 4000 f.Kr. begav sig till de brittiska öarna och till Norden var minst lika många till antalet som den inhemska jägarbefolkningen eller rent av ännu fler, vilket i så fall var i stor kontrast till situationen när de kom till Svarta Havet och sedan till centrala Europa. Om södra Skandinavien hade en befolkning på i runda tal upp till maximalt 100.000 personer, varav drygt hälften i södra Sverige, kan således angriparna ha varit lika många. Dessutom kan den ursprungliga jägarbefolkningen efter fullbordad erövring ha varit betydligt färre. Om vi dessutom tänker oss en jämförbar utvandring från Centraleuropa till de brittiska öarna, medförde det att upp mot var tredje person gav sig iväg norrut till sina nya hemländer. Men man får inte glömma att allt detta är spekulationer i avsikt att nå fram till den kända slut-

summan av uppblandningen. Ju större uppblandningen var medan indoeuropeerna endast bredde ut sig i Centraleuropa, desto mindre blev den senare och tvärtom.

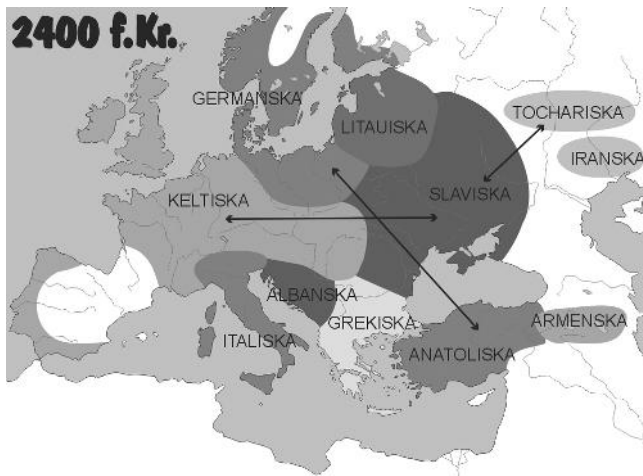

*De indoeuropeiska folk-
en delades upp i två
språkgrupper redan från
början, varefter del-
ningen sedan fortsatte
språngvis i samband
med samhällsmässiga
(kulturella) förändring-
ar.*

När megalitgravarnas tid var ute åtskildes Norden från västra Europa, men vissa långväga kontakter fanns kvar.

Vid övergången till hållkisttid åtskildes Norden från resten av östra Europa, samtidigt som man hade kvar en kontakt ner mot Turkiet.

Arier och hinduismens ursprung

Strax efter det att arierna kom till Indien i början av bronsåldern tillkom de heliga texter som delvis finns kvar än i dag. Dessa religiösa texter beskriver de tankar och den världsbild som är grunden för alla hinduer, men som senare också var utgångspunkten vid bildandet av såväl buddhismen och zen-buddhismen. De sistnämnda är utvecklade av asiater men många av de viktigaste orden i deras lära är säreget nog hämtade från hinduernas heliga språk sanskrit som är indoeuropeiska. Därför måste också världsbilden i sig, som dessa religioner härstammar från, ha kommit från Europa och varit snarlik de föreställningar om världen som även fanns i Norden i slutet av bondestenåldern och början av bronsåldern.

Utseendemässiga variationer

Befolkningen i Europa har generellt sett ett likartat utseende men i detalj kan många skillnader påvisas. I Norden är andelen blonda personer som störst och till och med brunhåriga personer kan uppfattas som ljushåriga av folk nära Medelhavet. I angränsande områden eller på platser i Europa där den gotiska och andra skandinaviska utvandringar gett genetiska avtryck ökar antalet rödhåriga personer. De blonda och rödhåriga personerna med ett ursprung från Norden förekommer både i Irland och Skottland samt i viss mån söderut i slaviska länder liksom sporadiskt i Italien och Spanien. Omvänt ökar andelen mörkhåriga i Norden ständigt eftersom det i likhet med bruna ögon är dominant gentemot blond hårfärg och blå ögon. För varje årtusende vi går tillbaka bör vi räkna med en ökad andel ljushåriga personer, tills vi når tiden för jordbrukets införande när den ursprungliga befolkningen kan ha dominerats av ljushåriga och blåögda personer.

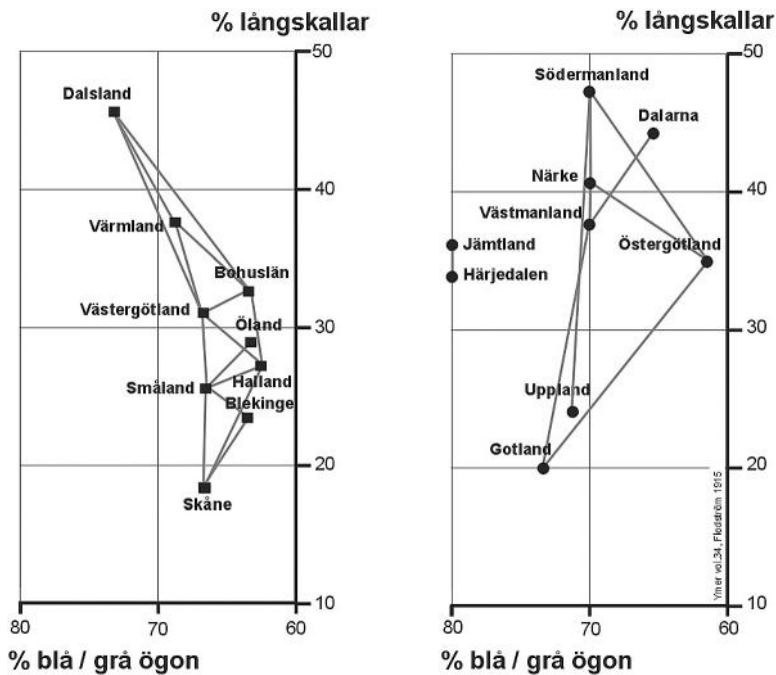
En viss variation förekommer i Europa vad gäller andelen av de olika blodgrupperna men också befolkningens generella kroppslängd, skallens form och hur ansiktena ser ut rent generellt som i hög grad är ärftliga. Kroppslängden däremot påverkas också i hög grad av kosten. Ibland kan man enbart beroende på utseende avgöra vad som är en trolig härkomst, men beroende av omflyttningar i Europa under flera tusen år finns inga säkra hållpunkter utan bara generaliseringar.

Befolkning

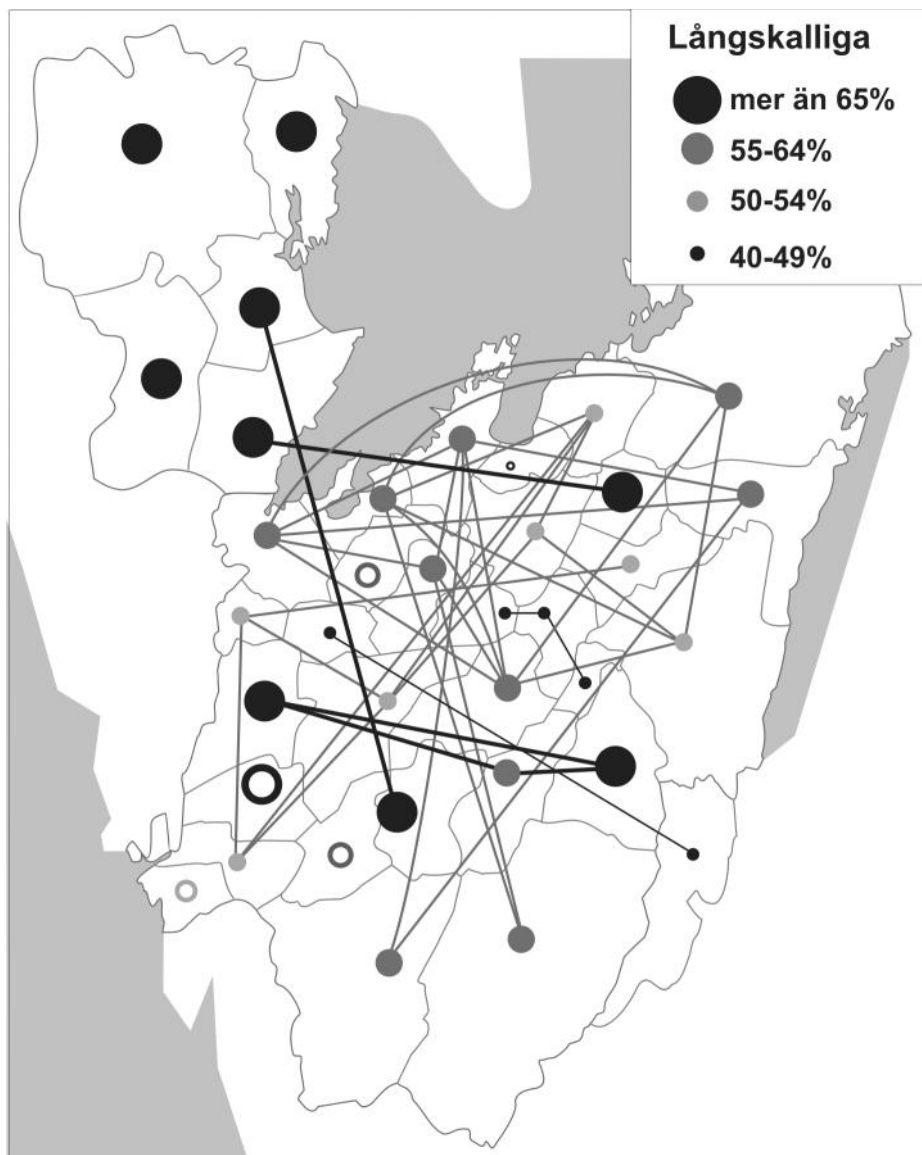
Befolkningens storlek under forntiden är svår att bedöma och beräkna. Att utföra befolkningsberäkningar utifrån fornlämningar, vilket varit en arkeologisk trend under de senaste årtiondena i Mälardalen, är dömt att misslyckas och ser nu ut att vara ett avslutat kapitel. Detta eftersom bara en del av befolkningen gravlades i höggravfälten under järnåldern och det är okänt hur stor den andelen var, vilket dessutom tycks ha skiftat mellan olika platser. Ett annat sätt att utföra bedömningar av befolkningens storlek är att följa pollenkurvan som visar omfattningen av det öppna landskapet, som i sig indikerar omfattningen av boskap och odling, som i sin tur indikerar befolkningens storlek. Den metoden visar att det inte går att göra beräk-

ningar av befolkningen utifrån järnålderns gravfält. Att göra en indirekt bedömning av befolkningens storlek genom kulturväxternas omfattning går bara att utföra ner till mitten av bronsåldern, eftersom man innan dess hade skottskogar eller dylikt vilket medför att det i dag inte går att beräkna det öppna landskapets omfattning.

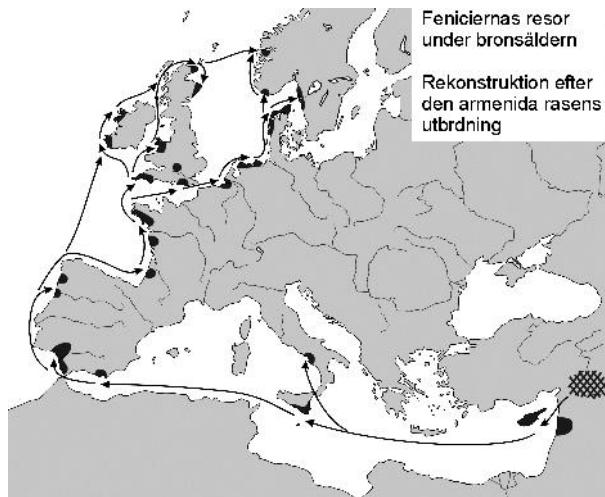
Bara i sällsynta fall kan man få fram uppgifter om befolkningens storlek på andra sätt. Exempelvis finns det uppgifter från romarriket, dels sådant som rör hela imperiet och dels städer.

I ett långt tidsperspektiv blir alla i en bygd besläktade med varandra. Vårt utseende berättar en del om hur pass nära släkt vi är med varandra. Om vi utgår från sådana egenskaper som huvudets form och ögonfärg, vilka båda är starkt släktskapsbaserade, finner vi mönster i landet som visar detta. Avstånd och plats i diagrammet återspeglar landskapens geografiska plats i landet år 1900, där södra Sverige generellt sett tagit emot mer nya gener än norra Sverige. Dalsland och Södermanland tycks ha flest personer med ålderdomliga arvsanlag.

I detalj återger inte de utseendemässiga variationerna från år 1900 samma struktur inom landskapen som Sverige i sin helhet. I Västergötland finns stora anmärkningsvärda avvikelser från en jämn fördelning, vilket antyder större lokala inslag med nya gener. Häraders befolkning år 1900 var likartade, kunde ibland ligga intill varandra men ibland vara långt ifrån. En likartad andel med såväl långskallar som hår- och ögonfärg anges med linjen mellan berörda härad.

Feniciernas handelskontakter under bronsåldern ledde även fram till att deras gener spreds ut längs de europeiska kusterna, där Tjörn är en av de platser dit de kom.

Antal personer

Befolkningsstorlek och hierarki

Människor i grupp inrättar sig snabbt i en bestämd ordning, som visserligen kan förändras när som helst, men som anger vems röst som väger tyngst och vem som får göra det grövsta arbetet. På gården och godsens är det alltid någon som för talan och reglerar dagens arbete. Ofta gör alla på gården samma sysslor som de alltid har gjort, men från början var det någon som gav dem de bestämda sysslorna. Någon i bygden var också utsedd att leda diskussionerna på tinget eller föra fram offren till gudarna, precis som någon hade ord om sig att ha bättre varor än andra på marknaden eller var en bättre hantverkare. Hierarkin fanns överallt och i alla sammanhang. Samhällets alla områden återspeglade detta och därför kallades vissa personer för offerpräster, tingsdomare, hövdingar eller härförare. Uppdrag som under lång tid var baserade på personlig skicklighet och lämplighet övergick emellanåt till ämbeten som personerna kunde ha kvar livet ut och rent av överlåta till sina släktingar. För kungasläkterna gällde det redan sedan urminnes tider att man ville ha en nära släkting som efterträdare om det var möjligt, men emellanåt framträdde någon kraftfull hövding och ersatte den föregående kungadynastin vilket visar att kungarna inte var gudomliga i sig

utan bara folkets representant som vid sidan av andra offerpräster ansvarade för gudarnas välvilja.

Så länge som grupperna under jägarstenåldern var små och bara omfattade upp till ett par hundra personer, kunde alla hålla reda på varandra och känna gemenskap. När denna nivå överskreds förlorade man successivt kontakten med somliga, varpå gruppen splittrades. Här blev ledarskapet en brygga mellan grupperna för att vidmakthålla ett fortsatt samarbete. Antalet människor per grupp hölls sedan på en hanterlig nivå inom folkstammen, som emellanåt bestämdes av hövdingarna och gav upphov till indelningar i hund och härader men också folkland inom en försvarsallians. Familjer samlades i bygder som blev stammar och folkland, som i sin tur blev riken eller rent av imperier. Byggandet av samhället skedde dels nerifrån där de enskilda familjerna och ätterna såg till att bygden fick sin nödvändiga avkastning och dels uppifrån där kungar och hövdingar såg till att folk och egendom försvarades.

Antalet människor i bygderna höll sig på ett förunderligt sätt på en någorlunda jämn nivå. När pest eller krig drabbade ett område dröjde det i regel inte så lång tid innan nivån var återställd, men därefter ökade den inte ytterligare utöver den föregående nivån. Folkökningen var dock hela tiden så pass stor att den under gynnsamma omständigheter, utan pest och krig, kunde fördubbla befolkningmängden på bara hundra år. Eftersom den faktiska ökningen i bygderna var marginell eller rent av obefintlig innebär det att det var många som dog snabbare än förväntat, trots den låga medellivslängden. Att sätta ut nyfödda barn i skogen eller att tvinga gamlingar in i döden, ansågs ytterst ovärdigt och var mycket ovanligt. Bara i absoluta nödlägen förekom det. Det som reglerade befolkningmängden var inte enbart pest och sjukdomar utan de ständiga krigen med grannfolken. Härigenom hölls folkmängden på en någorlunda konstant nivå.

Romariket och Europa

Troligen var romariket som störst i början av vår tidräkning vad gäller folkmängden. Ungefär 60 miljoner människor bodde i romariket under kejsare Augustus tid (27 f.Kr. - 14 e.Kr.). Av dem var minst en femtedel slavar. I Italien däremot, där det bodde 6 miljoner människor totalt, var minst en tredjedel av befolkningen slavar. Dessa slavar eller deras förfäder hade förts till romariket som krigsfångar. Under Antoninus tid som kejsare (138-161) hade staden Rom en befolkning som kan ha uppgått till 1,5

miljoner, varav en stor andel var slavar. Den näst största staden i imperiet var Alexandria, vars befolkning var större än 500.000 före massakern år 215.

I staden Londinium (London) i England bodde 30.000 i mitten av 100-talet och ökade som mest till 45.000, men minskade kraftigt i samband med att romarna lämnade provinsen Britannia.

Pest och katastrofer

År 166 kom för första gången på flera sekler en pestepidemi till romarriket. Den upphörde inte förrän mer än tio år senare. Möjligen var det smittkoppor. Då hade upp mot en fjärdedel av romarrikets befolkning dött av dess följder men säkerligen drabbades också närliggande områden. Andra svåra pestepidemier kom i mitten av 200-talet och under 500-talet. Den extremt omfattande justinianska böldpesten bröt ut år 540, nådde Konstantinopel år 542 och försvann inte från Europa förrän runt år 590. Då hade minst en tredjedel av befolkningen dött i en stor del av romarriket och i länderna runt om. Globalt antar man att 100 miljoner människor dog av den pesten.

Andra katastrofer för befolkningen i västromerska riket kom genom de folkvandringar som drog fram under 400-talet och 500-talet. Det medförde att romarna redan i början av perioden tog hem sina styrkor från Britannien varvid många civila följde med. Även de andra västromerska provinserna runt Italien drabbades av ett liknande öde när de germanska folken kom för att ta över dessa områden. Då förekom omfattande folkmord på främst de rika som hade egendomar vilka germanerna ville ta över. Massmord och strider i syfte att massakrera den friborna befolkningen är kända från England i norr och till Afrika i söder. Italien klarade sig förhållandevis bra från detta under ostrogoternas styre, men när östromerska riket bestämde sig för att återta Italien inleddes ett krig vars följder medförde en nästan total förintelse av befolkningen i Italien. Inte bara staden Rom var under en tid fullständigt tömd på folk, även många andra städer var avfolkade och rent av jämnade med marken. Uppskattningsvis återstod högst 10% av Italiens befolkning på 560-talet medan resten dött under de föregående 30 åren. På ett liknande sätt led civilbefolkningen av de inre striderna och uppgörelserna mellan de germanska folken i Spanien samt genom striderna i Afrika mellan vandaler och östromerska riket. Andra mer enstaka attacker runt om i västromerska riket hade utförts av bland annat alemanner, goter och hunner från 300-talet och fram till 500-talet, ofta med förödande verkan för

civilbefolkningen. Totalt sett finns det anledning att tro att befolkningen i det västromerska rikets provinser, utifrån de gränser som gällde år 1, minskade med ungefär två tredjedelar fram till år 560 när perioden med folkvandringar ebbade ut och den justinianska pesten klingade av. Då var provinserna Italien och Afrika åter igen romersk mark, England var i det närmaste erövrade av anglo-saxare, Gallien styrdes av franker och Spanien av visigoter. Även närliggande områden var så pass avfolkade att germaner och slaver höll sig förhållandevis lugna en tid framöver.

Grovt uppskattad befolkning i de västromerska provinserna:

	år 1	år 530	år 560
Italien	6 milj	5 milj	0,5 milj
Gallien	5 milj	4 milj	3 milj
Britannien	5 milj	3 milj	2 milj
Hispania	6 milj	4 milj	3 milj
Afrika	6 milj	5 milj	2 milj
<i>summa</i>	<i>28 milj</i>	<i>21 milj</i>	<i>10,5 milj</i>

	Hela Europa	Italien	Grekland +Balkan	Spanien +Portug.	Frankrike +Benelux	Storbrit. +Irland	Tyskland +Norden	Slaviska öst (Po, Balt, Ry etc)
5600 f.Kr.	1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3
5000 f.Kr.	1,5	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,3	0,5
4000 f.Kr.	3	0,3	0,3	0,5	0,5	0,4	0,7	1
3000 f.Kr.	6	0,5	0,5	1	1	0,5	1,5	2
2000 f.Kr.	12	1	1	2	2	2	2,5	3
1000 f.Kr.	23	2	1	3	4	2	5	5
400 f.Kr.	27	4	3	4	5	3	3	4
Kr.f.	39	7	2	6	6	4	7	7
200 e.Kr.	36	5	3	5	6	4	6	7
500 e.Kr.	30	4	5	4	5	3	3,5	5,5
600 e.Kr.	18	1,5	3	3	3	2	2,5	3,5
1000 e.Kr.	40	5	5	6	8	2	5	9
1340 e.Kr.	72	11	6	9	19	5	9	13

Ungefärlig befolkningsmängd räknat i antalet miljoner, för olika områden och tider.

Befolkningsstorlek och täthet

Före jordbrukets tid kan vi uppskatta att befolkningens storlek hos de folk som genom jakt och insamling av föda livnärde sig på det som landet gav, men inte var fiskare, motsvarade 0,1 personer per km² eller 1000 personer

per yta om 10 x 10 mil. Platser med gott om jaktbyte samt möjlighet till fiske kunde ha en större befolkning. Med införandet av boskapsskötsel runt om i Europa kunde befolkningen öka kraftigt. Uppskattningarna för befolkningens mängden är mycket preliminära.

	Tyskland +Norden	Tyskland	Danmark	Sverige	Norge	Finland
5600 f.Kr.	0,2	0,1				
5000 f.Kr.	0,3	0,2				
4000 f.Kr.	0,7	0,4	0,1	0,1	0,1	0,05
3000 f.Kr.	1,5	0,7	0,3	0,2	0,1	0,1
2000 f.Kr.	2,5	1,1	0,5	0,3	0,2	0,2
1000 f.Kr.	5	2,5	0,7	0,3	0,2	0,2
400 f.Kr.	3	1,8	0,5	0,2	0,1	0,1
Kr.f.	7	5	0,9	0,4	0,2	0,2
200 e.Kr.	6	4	1,0	0,5	0,3	0,2
500 e.Kr.	3,5	1,6	0,8	0,5	0,3	0,2
600 e.Kr.	2,5	1,5	0,4	0,4	0,1	0,1
1000 e.Kr.	5	3,2	0,7	0,5	0,3	0,2
1340 e.Kr.	9	8	1	0,6	0,3	0,2

Ungefärlig befolkningens mängd räknat i antalet miljoner, för Tyskland och Norden under olika tider, utifrån nuvarande landsgränser.

Hierarkisk skiktning

I likhet med andra indoeuropeiska folk var romarriket och dess grannfolk i norr uppdelade i tre huvudgrupper.

- andliga aristokrater präster
- krigiska aristokrater adelsfamiljer och stora boskapsägare
- friborna med låg status jordbrukare, boskapsskötare, hantverkare

Därtill kom slavar i varierande omfattning. Aristokraterna utgjorde i regel runt 5-10% av befolkningen medan slavar bör ha varit mellan 10-40%, ibland ännu flera. Resten var de friborna med låg status och vars levnadssätt och resurstillgångar emellanåt inte nämnvärt skilde sig från slavernas.

Trälar

Tidiga slavar i Europa

Det finns ingenting som antyder att det förekommit slavlösa samhällen i Europa efter införandet av bondenäringen under 5000-talet f.Kr. och därefter. Under grekernas högkultur före romarrikets tid finns uppskattningar som antyder att hälften av befolkningen var slavar. Under kejsarperioden i romarriket har det gjorts bedömningar att var tredje person i Italien var slav, vilket kan vara lågt räknat, men att andelen slavar var något lägre i andra provinser. Dessa tal anger hur få slavar var som minst.

Så länge som romarriket bedrev omfattande krig längs sina gränser och expanderade, fördes mängder med krigsfångar in i imperiet och blev slavar. När sedan inbördeskrigen blev vanliga och gränskrigen mer handlade om att försöka försvara imperiet och dess egendomar, minskade också strömmen av krigsfångar. Under grekernas storhetstid och i början av det romerska imperiet hölls i regel manliga och kvinnliga slavar åtskilda från varandra. Att få bilda familj slavar emellan var en ynnest som bara delgavs slavar med särskilt god skötsamhet eller som skulle belönas av andra skäl. Därför föddes bara ett litet antal slavbarn. Förmodligen ändrades detta under romarrikets tid, bland annat för att godsägare skulle kunna försäkra sig om en fortsatt verksamhet baserad på slavar. Därför betraktade den romerske konsuln Tacitus germanerna med en viss förvåning när han år 98 noterade hur de hanterade sina trälar på ett humant sätt och att de fick bilda familjer.

I romarriket fanns både slavar som skötte specifika sysslor på gods eller i gruvor och de som sattes att sköta om ett visst stycke jord. Dessa ofria landbor blev allt vanligare på 600-talet i samband med att befolkningen hade minskat kraftigt och det öppna landskapet hotade att bli igenväxt. Det medförde att slavar successivt under de efterföljande seklerna blev helt jämställda med de fria landborna (arrendatorerna), eftersom landbor generellt sett tvingades arbeta mer och hårdare än en slav för sitt uppehälle. Därmed upphörde slavsystemen i Europa. För slavarnas del är det tveksamt om det medförde någon förbättring. De fick arbeta hårdare och var utsatta för en hårdnande konkurrens om landbogårdarna när deras antal ökade. Dessutom hade de inte längre någon som försörjde dem när de blev äldre. Avregleringen av slavar kan ses som en besparing hos slavägarna eller en effektivisering av de gods och jordegendomar som de ägde. Samma öde gick

de svenska trälarna till mötes när bestämmelsen om träldomens avskaffande infördes år 1335 för alla trälbarn som föddes därefter, men då hade redan en viss del av dem blivit fria landbor. I övriga delar av Skandinavien upphörde träldomen utan bestämmelser.

Trälar i Norden

I Skandinavien och resten av det germanska området fanns trälar för två tusen år sedan och sannolikt förekom det trälar under hela bronsåldern och bondestenåldern. En stor del av boskapen och marken ägdes av ett fåtal personer. Jorden var uppdelad dels i byar med ett visst antal gårdar och dels i gods och huvudgårdar som hade underliggande smågårdar. Denna variation försvårar bedömningen var det fanns trälar och hur många de var. Det var en klar åtskillnad i slutet av 1200-talet mellan de gods som vart och ett sköttes av en bryte och de byar som brukades av landbor som antingen var friborna eller trälar. Bryten, som också var en träl, var förman för de andra trälarna på platsen. Bland kvinnorna fanns en motsvarighet i bryten vilka kallades deigjan eller setan. Av den jord om 82 markland som Sko kloster ägde år 1302, sköttes 2/3 genom gods och huvudgårdar (sub curiis) medan 1/3 brukades av landbor (sub colonis). Huvudgårdarna hade underlydande smågårdar vars brukare, förutom att de betalade en del av sin avkastning som arrende för gården, hjälpte till med skötseln av huvudgården där även trälar ansvarade för skötseln. Landbobyarna däremot bestod av ett visst antal jämnstora gårdar där alla skötte sitt och betalade arrende. Eftersom trälar kunde bo både på de underliggande smågårdarna och på landbogårdarna, konkurrerade de med de jordlösa och fattiga men också med de fria i samhället. När träldomen upphörde successivt efter år 1335 blev de flesta av trälarnas barn landbor, vilket i praktiken många av deras förfäder hade varit sedan urminnes tider. Många huvudgårdar gjordes om när träldomen upphörde och förvandlades till byar med landbor. På så vis ökade antalet byar med landbor kraftigt när godsen och huvudgårdarna försvann. Ibland förekom att avgärdatorp uppkom genom någon form av nyodling på huvudgårdens utmarker.

I stort sett hade varje större gård med friborna brukare ett visst antal trälar och så hade det säkert varit sedan länge men det blir uppenbart i källorna först under järnålderns slut och medeltidens början i landsdelar som Mälardalen och i slättområdena runt Västergötland och Östergötland. Även vanliga landbor och halvfria trälar kunde ha egna trälar på sin gård. Vanligen tycks en huvudgård ha haft omkring 3-8 trälar, men det finns exempel på

trälägare som sannolikt hade fler än 50 trälar eller rent av upp mot hundra. I jämförelse med antalet kor kan man anta att trälarnas antal var omkring en fjärdedel av kornas antal. På 1570-talet hade en genomsnittlig gård i Västergötlands härader 4-6 kor, vilket motsvarar förhållandet mellan antalet vuxna trälar och kor på huvudgårdarna.

De trälar som frigavs blev bara halvfria eftersom de inte tillhörde någon släkt eller ätt, vilket var förutsättningen för full delaktighet i samhällets angelägenheter. Om någon friboren person tog sig an den halvfria blev han eller hon ätteledd på tinget från denna stund och tillhörde formellt den aktuella släkten.

Trälarnas ursprung och härkomst

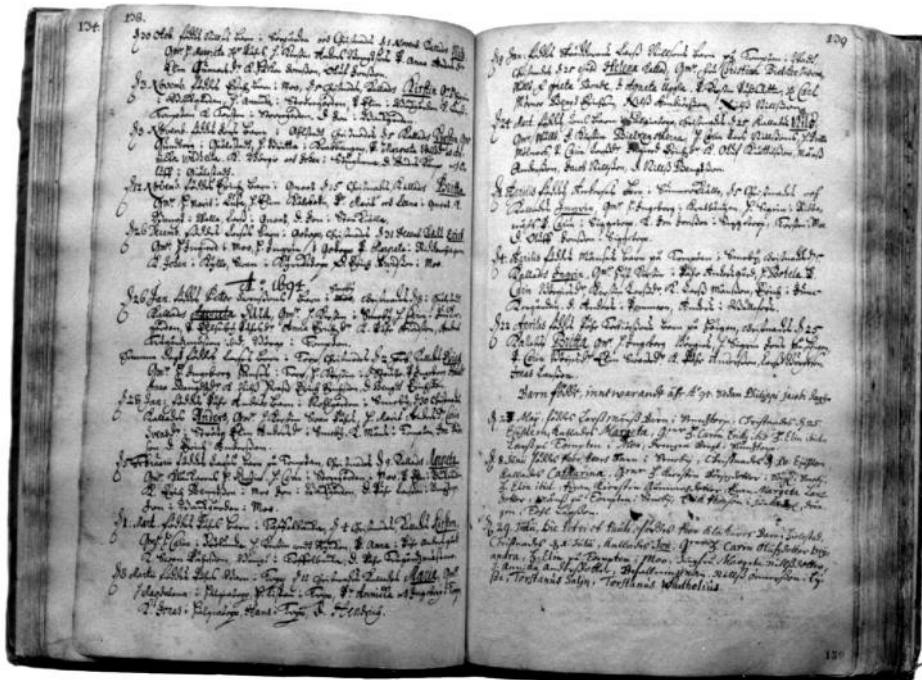
De första bönderna i Norden kom som invandrare från Centraleuropa och utgjorde omkring 10% av den totala befolkningen när boskapsskötseln infördes runt 4000 f.Kr. Hur de förhöll sig socialt mot de 90% som var den ursprungliga befolkningen vet vi inte, men någon form av social skiktning är inte utesluten. Tvärtom är det troligt att invandrarna såg till att behålla ägandet av boskap och betesmarker samt kuvade den inhemska befolkningen och lät dem få bli herdar, men det är bara spekulationer.

Varken under bondestenåldern eller bronsåldern finns det några konkreta belägg som visar att trälar förekom i Norden, men heller ingenting som motsäger att det funnits. De tidigaste romerska krönikorna om goterna och andra germanska folk nämner att de hade slavar som om det vore en självklarhet. Ingenting antyder heller att det skett några direkta förändringar rörande deras andel av befolkningen, deras sysslor eller något annat avgörande i jämförelse med vad som sägs i senare skrifter som rör vikingatid och tidig medeltid. Därför kan även de senare beläggen användas som exempel på hur det eventuellt kan ha varit tidigare.

Moderns sociala bakgrund och status avgjorde om barnet skulle räknas som trälbarn eller friboren, men under 1300-talets början ändrades detta successivt till att låta barnet få den status som den främste av föräldrarna hade. Under sent 1200-tal reglerade Östgötalagen äganderätten till de trälbarn där föräldrarna ägdes av olika personer. Här upptas ett exempel som utgår från att mannen (fostre) och hustrun (fostra) skaffade bo tillsammans, varefter de dog. Den person som ägde hustrun fick då hemföljden och en tredjedel av boet och av barnen, medan den som ägde mannen fick två tredjedelar av

boet och av barnen. Detta visar att trälarna hade en viss frihet att röra sig och bilda familj och bli brukare på en gård, samt att skillnaden gentemot de friborna landborna inte var så stor.

Ungefär samtidigt som träldomen upphörde i Sverige bildades ett relativt stort antal ortnamn på små gårdar i bland annat södra Sverige. De tycks berätta om trälars härstamning från andra länder. Förlederna i ortnamnen innehåller egendomliga förnamn eller hänvisningar till andra länder och antyder att någon person på platsen hade utländsk härkomst. Rent generellt var detta förmodligen ganska ovanligt och de allra flesta ortnamnen saknar sådana antydningar. Därför finns det skäl att misstänka att familjebildning mellan trälars varit allmänt och att de allra flesta trälars förfäder hade bott i bygden eller i närliggande grannområden.

När man började med kyrkobokföring i Sverige pågick redan en förändring som bland annat påverkade giftermålsåldern. Strax därefter skulle den genomsnittliga åldern öka och barnadödligheten minska.

FOLKUPPGIFTER FÖR SVERIGE

Giftermålsålder och befolkningsökning

Ur bland annat skatteböcker och domböcker framkommer många demografiska uppgifter, som inte bara gäller den tid som avses direkt utan även omfattar längre perioder.

Beskattningsålder

Mantalslängderna utgår från en personlig beskattning, vilket delvis var en följd av att den medeltida beskattningsenheten i form av mantal (hemman eller gård som skulle försörja en familj) inte längre fungerade överallt. Somliga mantal hade redan berörts av en hemmansklyvning och en gård om 1 mantal kunde bestå av två eller rent av fler hushåll. Genom att flytta över skattebördan från gården till individerna kunde kronans inkomst från skatterna öka. Under lång tid var det personer mellan 15-62 års ålder som betalade mantalsskatt, men den skattepliktiga åldern skiftade i början av 1600-talet.

<u>Benämning</u>	<u>Tid</u>	<u>Beskattade personer</u>
Månadspengarna	år 1605-1606	över 16 år, under 60 år
Hjonelagspenningar	år 1609-1611	över 12 år
Älvsborgs lösen	år 1613-1618	över 15 år
Mantalspenningar	år 1635-1651	över 12 år (i praktiken ofta en 15-års gräns)
"	år 1652-(1850)	över 15 år, under 63 år

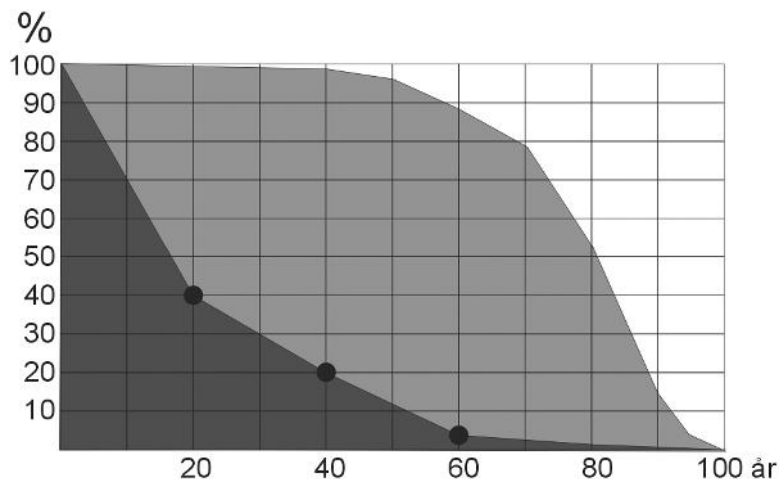
Giftermålsåldern

Giftermålsåldern steg under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet. År 1750 var individernas genomsnittliga ålder vid ingången av första äktenskapet 25 år för kvinnor och 25,5 år för män. Den nivån förändrades knappt alls under lång tid framöver. Utöver den höga åldern var det ett visst

antal personer som aldrig gifte sig, något som också hade ökat kraftigt under seklerna fram till 1700-talets mitt.

År 1620 var individernas genomsnittliga ålder vid ingången av första äktenskapet 18-19 år som allra högst, men sannolikt var den flera år lägre och kanske ner mot 15-16 år i genomsnitt i vissa delar av landet. Enligt samtida källor förekom den medeltida traditionen fortfarande och man gifte bort kvinnor/flickor redan från 12 års ålder och män/pojkar från 14 års ålder, även om de flesta var några år äldre innan de inledde ett äktenskap. Så sent som i början av 1700-talet var det fortfarande vanligt på sina håll i Värmland, samt i bland annat Marks härad i Västergötland, att kvinnorna gifte sig vid 15 års ålder, vilket också var den lagliga gränsen för kvinnor från och med att 1734 års lag trädde i kraft. För män sattes gränsen till 21 år. Kvinnans åldersgräns höjdes senare till 18 år.

Den låga giftermålsåldern medförde att barnafödandet var stort, men också antalet mödrar som dog i barnsäng. I genomsnitt fick varje gift kvinna 7 barn ända fram till 1600-talets början innan antalet långsamt minskade.

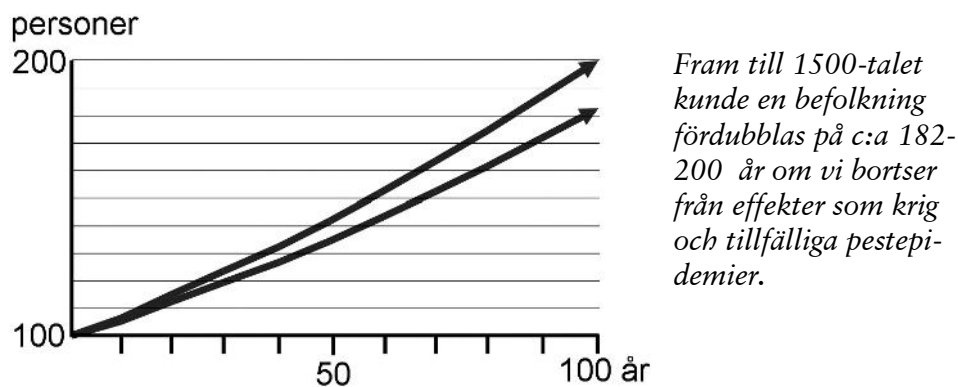

Numera blir de allra flesta som föds femtio år eller mer. För tre hundra år sedan och ända tillbaka till forntiden var det bara 40% som blev 20 år och 20% som blev 40 år. Trots det fanns det personer som kunde bli närmare hundra år.

Födelsetal, dödstal och befolkningsökning

Födelsetalet för 1500-talets slut och 1600-talets början var 45-46 promille medan dödstalet var runt 39 promille. Den årliga tillväxten blev därför ungefär 0,6% eller 0,7%. Det leder till att 100 personer ökade till 182 eller 200 efter 100 år. Denna fördubbling av befolkningen för varje sekel förhindrades dock av andra faktorer.

Om digerdöden ledde till att var tredje människa dog i Sverige, skulle det dröja c:a 58-68 år innan befolkningsstorleken återställts, utifrån de ovan nämnda födelsetalen och dödstalen. Att det i själva verket tog runt 200 år berodde på de fortsatta oroligheterna och inre striderna i landet samt nya pestepidemier fram till en senare del av 1400-talet. Först därefter, vid övergången till 1500-talet, började befolkningen växa igen på allvar sedan pesten uteblev och freden rådde i landet.

Krig som befolkningsbegränsare

Många män dog i de svenska krigen under åren 1563-1719. Det nordiska sjuårskriget och de efterföljande striderna (1563-1595) medförde att omkring 38400 svenska och finska soldater dog. Ännu värre blev det senare. Under ett enda sekel, år 1620-1719, dog ungefär 500.000 svenska och finska soldater i tjänst, vilket ger ett genomsnitt på 5000 om året. Trots dessa förluster ökade befolkningen kraftigt under denna period, samtidigt som kvinnans ålder vid hennes ingång av äktenskap ökade samt att antalet barn per kull minskade något. De många och långa krigen utomlands, som

dessutom gjorde Sverige till en stormakt, var inte särskilt effektfulla som begränsare av befolkningens storlek. Eftersom vi inte kan tänka oss att befolkningen steg våldsamt fram till digerdöden, vilket i princip motsvarar en halvering av befolkningen för varje sekel som man förflyttar sig tillbaka, måste det ha förekommit många krig och pestepidemier så att befolkningen hölls på en någorlunda konstant nivå, vilket även skedde under perioden från år 1350 till slutet av 1400-talet.

Befolkningsmängd

Fördelning

Åren 1560-1630 var ungefär 46% av befolkningen barn (0-14 år) medan 5% var 65 år eller äldre. Av alla kvinnor som fyllt 15 år var c:a 67% gifta, 7% änkor och 26% ogifta.

Per hushåll

Antalet personer per hushåll var förhållandevis likartat över hela landet. Somliga hushåll kunde dock ha extremt få personer medan andra hade många. Genomsnittet på 5,4 personer per hushåll i Sverige år 1571 bör vara relativt representativt för hela landet, men också såväl för tidigare perioder ända ner till digerdöden som för de två efterföljande seklerna.

Städers befolkning

Stockholms befolkning var ungefär 6000 vid medeltidens slut men de flesta städerna i landet hade högst några hundra invånare vid samma tid. Därefter kom somliga städer att öka kraftigt i storlek, men för de flesta skulle det dröja några sekler. År 1571 hade Stockholm knappt 10 000 invånare.

Inom landets gränser

Sveriges gränser har ändrats ett flertal gånger, varför beräkningarna av Sveriges befolkning påverkas av de gränser som beräkningen utgår från. Man kan göra beräkningar som antingen utgår från Sveriges nuvarande gränser eller de gränser som gällde vid den tid som beräkningen avser.

Den svenska befolkningen, inklusive städer men exklusive Finland:

1571	dåvarande Sverige	440 000 personer
	nuvarande Sverige	640 000 personer

1620	dåvarande Sverige	620 000 personer
	nuvarande Sverige	850 000 personer
1700	nuvarande Sverige	1 360 000 personer

Grovt räknat kan man anta att befolkningen på landsbygden år 1571 låg på nästan exakt samma nivå som strax före digerdöden, utom för en del orter runt norra Svealand som berördes av järnframställningen där en betydande ökning kan ha förekommit. Därefter förefaller den kraftiga ökningen av befolkningen, under 1500-talets slut och hela 1600-talet, ha varit likartat i hela landet.

<u>Län</u>	<u>1571</u>	<u>1699</u>
Skaraborgs län	37 700	103 800
Älvsborgs län	39 700	91 300
Värmlands län	10 700	55 600
Uppsala län	36 100	66 100
Stockholms län	41 600	110 400
Södermanlands län	26 300	69 000
Västmanlands län	23 900	56 100
Örebro län	16 700	61 100
Östergötlands län	39 100	93 000
Jönköpings län	29 100	73 600
Kronobergs län	23 300	38 300
Kalmar län	27 900	69 700
Gotlands län	12 400	18 000
Blekinge län	12 000	33 000
Kristianstads län	45 600	62 100
Malmöhus län	67 700	80 100
Hallands län	28 300	49 100
Göteborgs och Bohus län	25 800	56 100
Kopparbergs län	28 300	68 600
Gävleborgs län	22 500	41 900
Jämtlands län	11 900	17 500
Västernorrlands län	19 800	23 700
Västerbottens län	7 300	11 300
Norrbottnens län	7 400	13 700
<u>Härad, Skaraborg</u>	<u>1571</u>	<u>1699</u>
Barne	1670	3860
Frökind	907	1858
Gudhem	2569	6169
Kinne	1478	5997
Kinnefjärding	1355	3872
Kåkind	2412	7686

Källand	2810	8624
Laske	1007	2788
Skånings	2527	6869
Vadsbo	7120	22854
Valle	1367	3654
Vartofta	5372	16050
Vilske	1535	3155
Viste	1913	3721
Åse	1848	4650
Härad, Älvsborg	1571	1699
Ale	2152	5215
Bjärke	431	1428
Bollebygd	1029	1805
Flundre	645	2182
Gäsene	3188	4918
Kind	5498	10718
Kulling	3810	5776
Mark	5656	10801
Nordal	881	3735
Redväg	2894	5035
Sundal	1811	7588
Tössbo	1140	4373
Valbo	1641	4639
Vedbo	2030	5840
Veden	1633	2620
Väne	1304	4418
Vättle	1691	3233
Ås	3029	5025
Askim	1215	3147
Sävedal	1109	2313
Östra Hising	190	716
Härad, Dalsland	1571	1699
Nordal	881	3735
Sundal	1811	7588
Tössbo	1140	4373
Valbo	1641	4639
Vedbo	2030	5840
Härad, Småland (urval)	1571	1699
Mo	936	2260
Härad, Värmland (urval)	1571	1699
Jösse	838	4118
Nordmark	1373	5088

Alternativa befolkningstal i Västergötland

En noggrann granskning av situationen i Gökhem visar att socknen omfattade 56 gårdar i mitten av 1500-talet varav 2 av dem var små och mindre än 1 mantal vardera. Därefter är det främst under 1610-talet och 1620-talet som en ökning sker med upp till 10 hushåll, men alla dessa utom två uppträder högst tillfälligt och med få personer per hushåll varför de kan ses som högst tillfälliga händelser och inte som stadigvarande hushåll. Det medför att Gökhems socken från mitten av 1500-talet och fram till 1640-talet tycks ha varit mycket stabilt med 58 hushåll. Det antyder att de framräknade befolkningstalen för 1620-talet som förekommer bland forskare ofta är för högt räknade men att såväl 1571 och 1699 års befolkningsmängd stämmer bättre.

Ett långt liv

Att enstaka människor kunde bli mer än hundra år framgår av kyrkboken för de avlidna i Odensåkers gäll i Västergötland där man kan läsa följande under år 1689.

"En Enckia h.Kerstin Anders dotter, Affsommade d. 31 Decem begrafwen uthj Binneberg d 4 Januarj. alt sin tjd bodd och Vistas här uthj Församlingen sedan hon gift blef. hennes ålder är thenne: 25 åhr gammal intredde mz sin första man uthj Ehrliget giftermahl, med honom lefde hon uthi 14 åhr. Encka 1½ åhr. med sin andra man lefde hon til sammans uthj 15 åhr Varit Encka uthi 51 åhr, hela ålderen blifr. 106 åhr och ett halfft."

född	1582	om sommaren
gift	1607	25 års ålder
änka	1621	39 år
omgift	1623	41 år
änka	1638	56 år
avled	1688	31 dec 106 ½ år

ÄR VI SLÄKT?

Antalet olika förfäder

Går vi tillräckligt långt tillbaka i tiden är vi alla släkt med varandra på något sätt. Med tanke på att våra förfäder bli dubbelt så många för varje generation som vi går tillbaka borde det gå ganska fort att nå alla, men i praktiken blir antalet förfäder betydligt färre. Ganska snart visar det sig att vissa föräldrpar förekommer på fler än ett enda ställe i släktträdet. Dessa ingiften makar emellan med samma förfäder någonstans påverkar det faktiska antalet olika förfäder ganska kraftigt. I genomsnitt brukar det vara ungefär 30 år mellan varje generationsväxling på 1700-talet och 1800-talet och med den intervallen förflyttar man sig 1000 år på drygt 33 generationer. Det teoretiska antalet personer om 1.073.741.824 individer enbart för den 30:e generationen, motsvarar i verkligheten bara omkring 6000 olika personer. Detta framräknade antal har tagits fram i en simulering som ger en viss uppfattning om antalet olika personer, men vi kan förvänta oss ganska stora variationer från detta framräknade värde.

Denna beräkning kan uppfattas som realistisk inom en begränsad tid tillbaka och under förutsättning att det inte har funnits naturliga hinder i vägen. Varje form av påtagligt hinder, i form av bergkedjor och hav eller fientligt inställda grannfolk med exempelvis en annan kultur, har minskat antalet personer i hög grad. Mindre hinder i landskapet såsom skogsområden och vattendrag, har också haft en betydelse men inte alls i någon större omfattning. När man når ner till bronsåldern och bondestenåldern är spridningen av en persons förfäder så stor att påtagliga naturhinder och kulturmotsättningar minskat det verkliga antalet kraftigt.

En annan viktig faktor är hur lång intervall man bör räkna med mellan generationsväxlingarna. Normalt var den 29-30 år från 1700-talets början och därefter, men att den var lägre dessförinnan eftersom man gifte sig tidigare i livet, samt dog i yngre år och hade en något lägre genomsnittlig livslängd. Även under 1500-talet och medeltidens slut bör vi räkna med att gifta kvinnor i genomsnitt fick ungefär 7 barn, men det skulle kunna innebära att tidsrymden mellan generationsväxlingen var lägre och snarare omkring 25 år. Före 1700-talets mitt var det också vanligt att så gott som samtliga personer

i giftasvuxen ålder gifte sig så tidigt som möjligt och att man även gifte om sig om man blev ensamstående.

Generation	Födelseår	Teoretiska personer	Olika personer
1	1900	1	1
2	1870	2	2
3	1840	4	4
4	1810	8	8
5	1780	16	16
6	1750	32	29
7	1725	64	50
8	1700	128	80
9	1675	256	120
10	1650	512	180
11	1625	1024	260
12	1600	2048	360
13	1575	4096	480
14	1550	8192	620
15	1525	16384	780
16	1500	32768	960
17	1475	65536	1160
18	1450	131072	1380
19	1425	262144	1620
20	1400	524288	1880
21	1375	1.048.576	2160
22	1350	2097152	2460
23	1325	4194304	2780
24	1300	8388608	3120
25	1275	16777216	3480
26	1250	33554432	3860
27	1225	67108864	4260
28	1200	134217728	4680
29	1175	268435456	5120
30	1150	536870912	5580
31	1125	1.073.741.824	6060
32	1100		6560
33	1075		7080
34	1050		7620
35	1025		8180
36	1000		8760

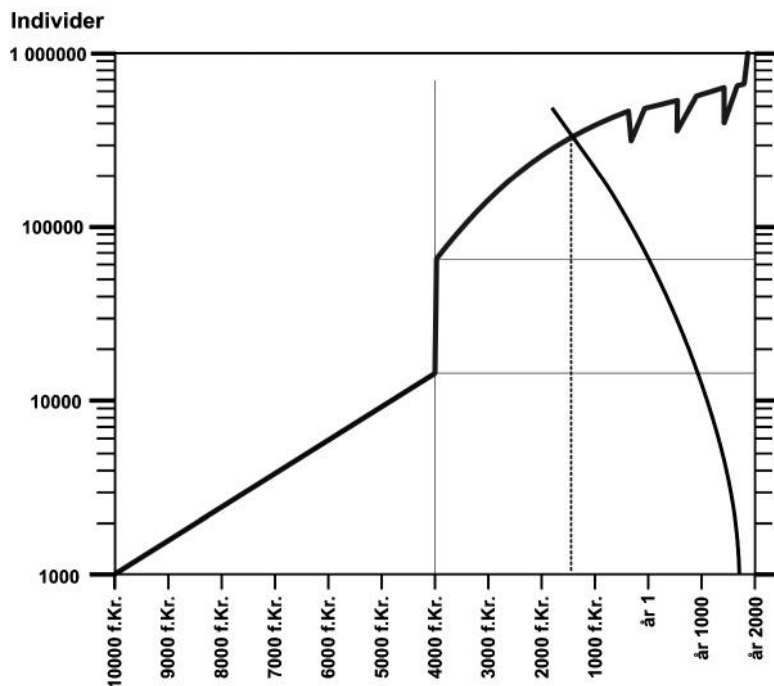
Generation	Ungefärlig tidpunkt	Antal olika förfäder
41	år 875	12.000
51	år 625	20.000
61	år 375	32.000
71	år 125	50.000
81	125 f.Kr.	75.000
91	375 f.Kr.	111.000
101	625 f.Kr.	157.000
151	1875 f.Kr.	610.000
201	3125 f.Kr.	1.650.000
236	4000 f.Kr.	

Försök till beräkning av antalet olika förfäder per generation tillbaka i tiden, om inga särskilda naturliga hinder föreligger.

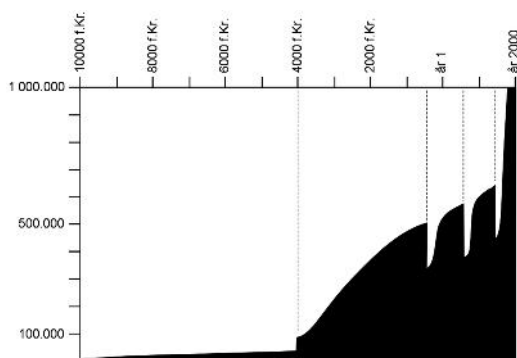
Förtätning och spridning i landskapet

Våra förfäder flyttade sällan några längre sträckor när de gifte sig och bildade ett eget hushåll. Vi kan därför fråga oss hur lång tid det tar innan man rent teoretiskt kan anse att man är besläktad med alla hushåll inom ett visst område, såsom en socken eller ett härad. Om vi tänker oss ett område som omfattar 40 hushåll eller gårdar, måste vi förflytta oss 10 generationer tillbaka i tiden, från den person vi utgått från och som här räknas som generation 1 fram till generation 11, innan en viss persons förfäder bör omfatta samtliga gårdar inom det angivna området. Allt enligt den teoretiska beräkningen som försöker efterlikna verkliga förhållanden. Under den tiden har ett ganska stort antal förfäder redan hunnit flytta utanför den gräns som ringade in området med 40 gårdar. Av dessa utflyttare har dessutom en del av deras förfäder en härstamning som i sin tur går tillbaka till det område som undersökningen utgick ifrån.

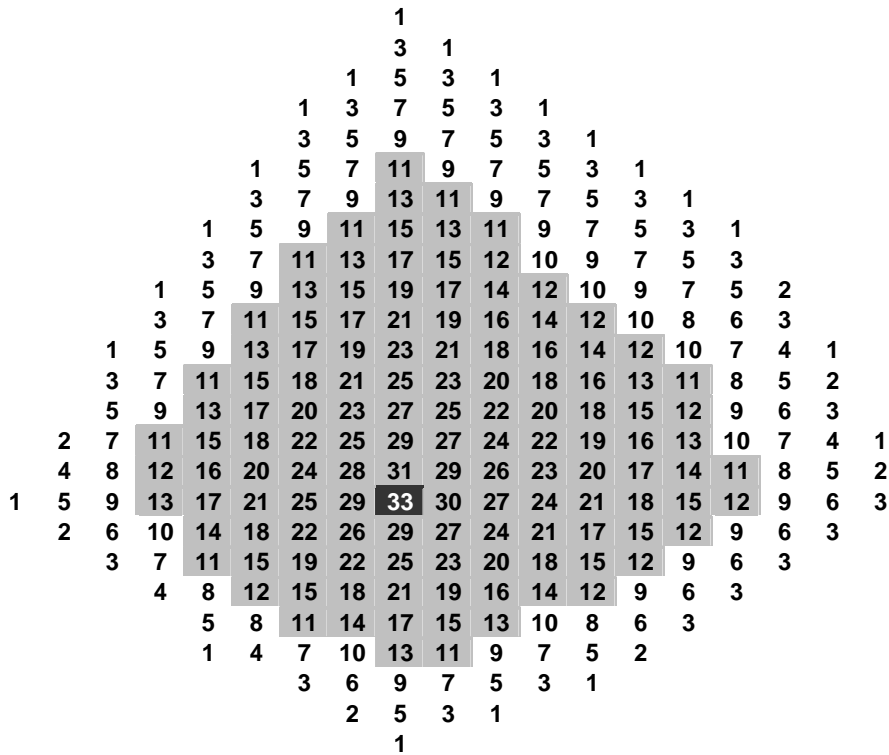
Vad som skulle kunna fördröja en total täckning av gårdarna inom ett visst område är sociala strukturer och hierarkiska åtskillnader, där man in i det längsta försökt hålla vissa folk eller familjer med olika status ifrån varandra så att de inte beblandat sig och fått barn tillsammans. Omfattningen av detta varierar kraftigt mellan olika områden.

Uppskattning av befolkningens storlek och generella ökning i Sverige, där det fanns minst 15000 människor vid jägarstenålderns slut och med antagandet att det var en omfattande invandring i samband med boskapsskötselns införande c:a 4000 f.Kr. De kända nedgångarna av befolkningens storlek beroende på krig, utvandringar, klimatförändringar och pestepidemier etc är trots sin omfattning relativt kortvariga i ett längre perspektiv. Gentemot denna befolkningskurva kan man lägga in antalet framräknade och olika förfäder, vilket visar att det finns en möjlighet att en person som härstammar från mitten av södra Sverige är släkt med i princip samtliga familjer och hushåll i Sverige i början av bronsåldern. För personer boende i andra delar av landet tar det något längre tid. (Logaritmisk skala)

I en vanlig linjär befolkningskurva framträder det faktiska antalet personer på ett mer tydligt sätt.

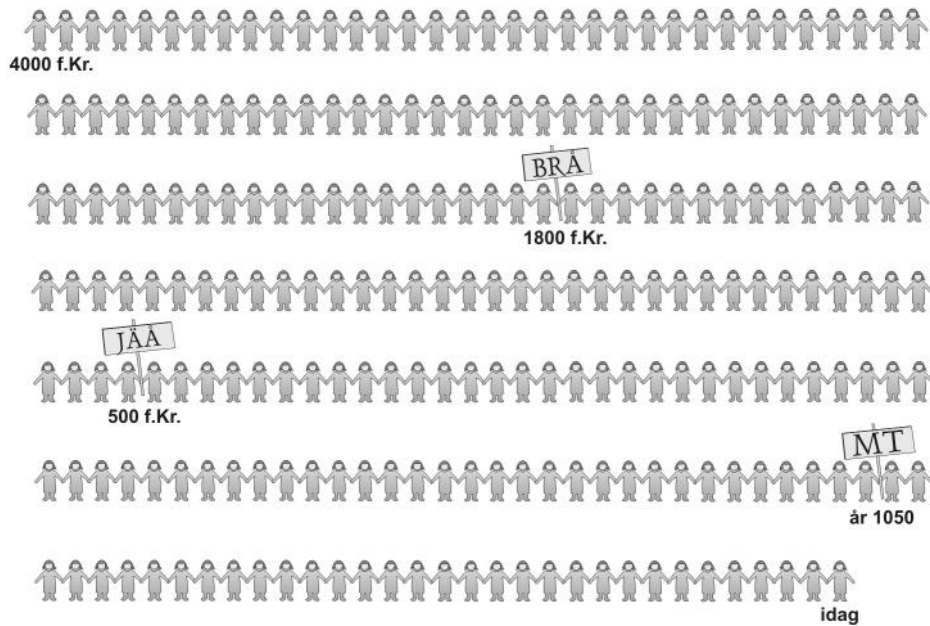
Förfädernas spridning efter 33 generationer, enligt en modell över teoretiska områden med 40 gårdar per ruta. Varje tal anger under hur många generationer som området berörts på något sätt. Efter 11 generationer motsvarar det full täckning.

En annan faktor som kan vara viktig är nyodlingen i de områden som expanderat eftersom antalet gårdar i ett tidigare skede var färre. I en del områden i landet har antalet gårdar varit avsevärt färre om man går tillbaka till 1300-talets slut efter digerdödens härjningar eller efter andra perioder med pest och ofred.

Spridning

Om man bara utgår från en jämn och långsam spridning från utgångsplatsen samt utan sociala hinder, borde omkring 129 sådana områden à 40 gårdar (5160 gårdar) vara fullt representerade vad gäller förfädernas boendeorter, om vi går 33 generationer tillbaka i tiden (inkl. den första generationen om en person) vilket antingen motsvarar c:a 1000 år eller 825 beroende på om

vi utgår från 30 år eller 25 år som tiden mellan generationsväxlingarna. Går vi tillbaka 45 generationer eller knappt 1500 alternativt 1125 år bör det ge full täckning i 312 områden à 40 gårdar (12480 gårdar). Om den berörda bygden haft betydligt färre gårdar under järnåldern än under senare historisk tid, går också förtätningen och spridningen snabbare, eftersom den hela tiden utgår från en modell som omfattar just 40 enheter. En yta som motsvarar (129 x 40=) 5160 gårdar kan jämföras med ett 10-tal härad eller en diameter på omkring 10 mil i exempelvis Skaraborg, medan (312 x 40=) 12 480 gårdar är mer än vad som fanns i många landskap och bör motsvara en diameter på omkring 15-30 mil. På grund av att befolkningen rent generellt kan förväntas ha ökat långsamt i landet under hela den förhistoriska tiden, medför det att förtätningen och spridningen gått något snabbare under äldre perioder eftersom antalet gårdar generellt sett var färre då per bygd. En annan orsak till ett snabbare spridningsförlopp är att enstaka förfäder härstammat från områden mycket längre bort än alla de andra, varför en förtätning även börjat i avlägsna områden samtidigt som den långsamma spridningen från huvudområdet närmade sig sådana avlägsna områden. Dessa hopp i landskapet kan emellanåt vara tiotal mil eller ännu mer.

Från de första bönderna i Sverige c:a 4000 f.Kr. och fram till i dag har det gått ungefär 235 generationer. För de flesta av dem har inte bronsåldern (BRÅ), järnåldern (JÅÅ) eller medeltiden (MT) betydelse så mycket eller medfört så många förändringar. Livet har bara fortsatt som vanligt.

Hierarkisk spridning

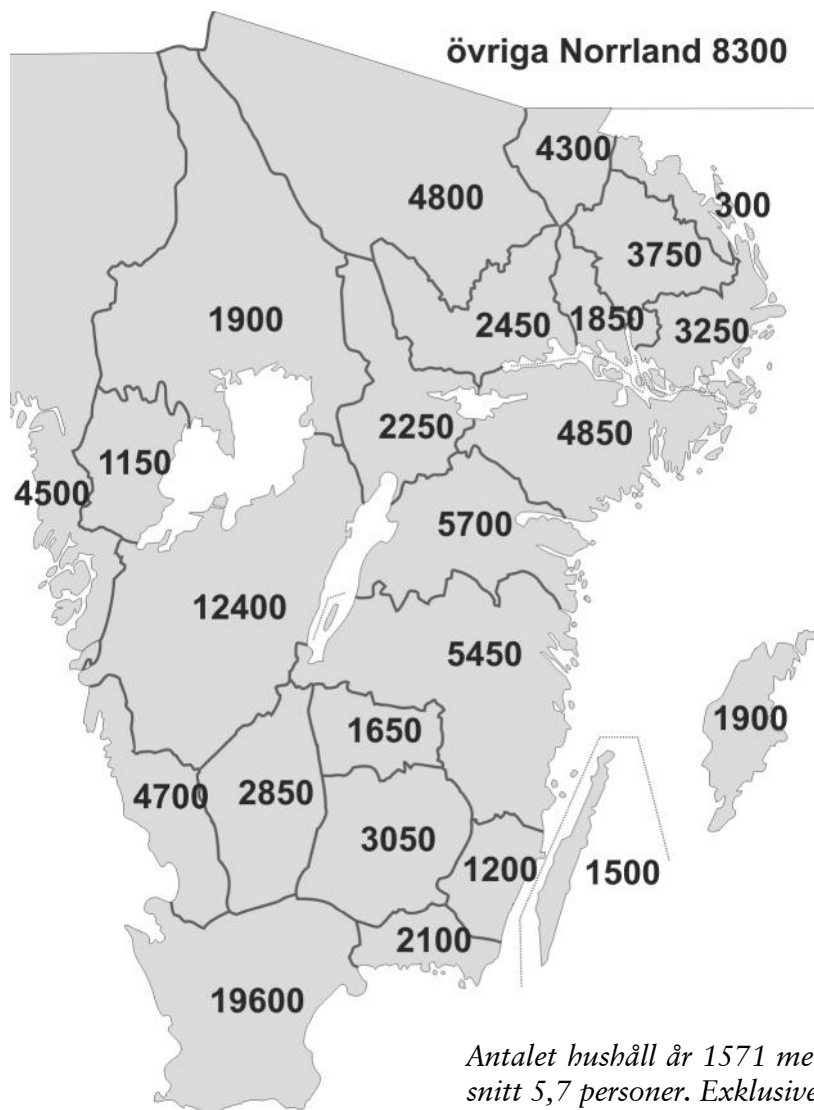
Ytterligare en fråga berör den hierarkiska spridningen och hur förtätningen sker i höjdlid mellan personer med olika status. Det är allmänt känt att människor som är rika eller har en viss ställning i samhället försöker gifta sig med någon jämbördig. På så vis låter man sällan personer med lägre rang få gifta in sig i de mer förnämna släkterna. När vi däremot går åt andra hållet längs tidslinjen blir effekten tvärtom. De främsta i samhället ser gärna till att deras egna barn tar över föräldrarnas förmögenhet och position. Om det inte är genomförbart för samtliga barn, vilket sällan är fallet, får de övriga nöja sig med en liknande med lägre position. På denna nivå i hierarkin försöker de som redan är där att värja sig uppåt och se till så att deras egna barn också får ärva sina föräldrars status och rikedomar, men ofta med resultatet att betydligt färre får den chansen eftersom de konkurrerar med mer högättade personers barn. På så vis kommer de förnämna familjernas ättlingar att spridas ända ner i hierarkin tills de efter många generationer hamnar bland de som har lägst status i samhället. Samtidigt kan enstaka personer göra karriär och snabbt förflyttas från de lägre stående till de med mer makt och inflytande. För män kunde krigisk duglighet och för kvinnor exempelvis naturlig fågning medföra att de blev upptagna bland aristokraterna.

Vissa sociala gränser kan uppfattas som stora och svåra att ta sig förbi när man tvingades nedåt i hierarkin. Exempelvis ska det mycket till innan en adelsfamilj ger upp sin värdighet och blir borgare eller bonde, eller för en friboeren att bli träl. Trots det får vi räkna med att det förekom, eller i varje fall att de med högre position fick barn med lägre status i samhället, vilket räcker för att spridningen inom hierarkin är ett faktum och förtätningen kan påbörjas, varvid våra förfäder även bör sökas i samhällets topp efter ett visst antal generationer.

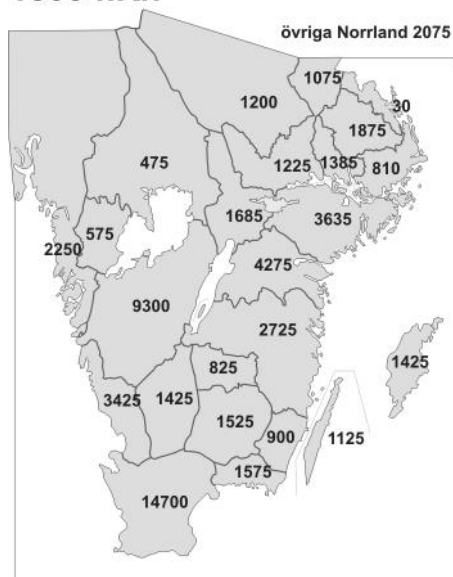
Kungliga förfäder

Om vi ställer oss frågan hur stor sannolikheten är att vi är släkt med en svensk kung, kan det gå fortare än vi anar. I varje härad har i regel en eller flera adliga familjer sina sätesgårdar och går vi tillbaka 20 generationer borde det ge full täckning i 8 områden à 40 gårdar (320 gårdar) eller ett helt härad och däribland en adlig familj. De adliga höll ihop och gifte sig över

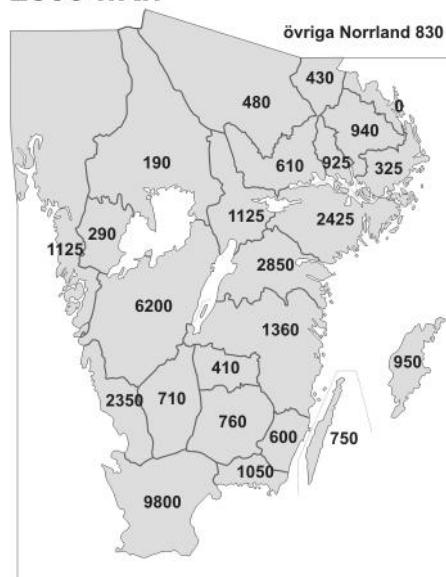
stora avstånd för att slippa gifta ner sig. På så vis påskyndas spridningen avsevärt rent geografiskt och inom 5-10 generationer borde man nå fram till en svensk kung som i sin tur ofta var ättling till många av de föregående kungarna på något sätt. Med andra ord verkar det enligt dessa beräkningar som om alla svenskar, som härstammar från Svealand eller Götaland och inom landets dåvarande gränser, är släkt med Olof skötkonung. I så fall är man även släkt med samtliga europeiska kungahus inklusive ett antal av de romerska kejsarsläkterna.

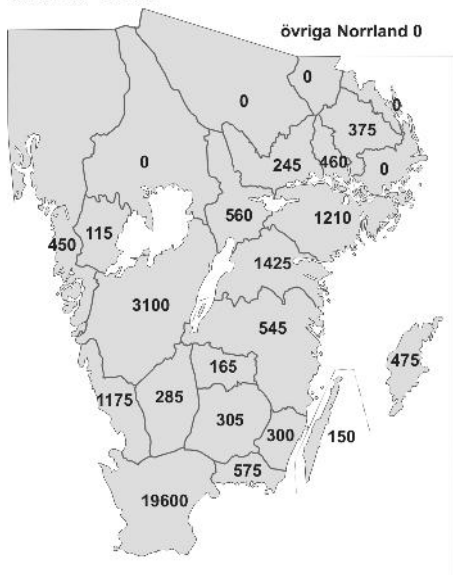
1500 f.Kr.

2800 f.Kr.

3800 f.Kr.

Försök att rekonstruera antalet personer, här uttryckt som hushåll à 5,7 personer i enlighet med beräkningen för år 1571, vid olika forntida tillfällen där avräkning skett rent allmänt på grund av den generella befolkningsökningen, samt med särskild hänsyn till strandlinjeförändring, mer sentida expansionsområden kontra urgamla kulturbygder. Beräkningarna motsvarar runt 300.000 personer i nuvarande Sverige år 1500 f.Kr., c:a 200.000 personer år 2800 f.Kr. och omkring 100.000 personer år 3800 f.Kr., med reservation för ganska stora felmarginaler. Utgår från en generell angivelse

av hur många procent av hushållen från år 1571 som kan anses ha funnits vid de tre tidpunkterna, så som 75%, 50%, 25%, 10% eller 0%.

BÖNDER

Solen går upp och morgondimman lättar när gryningen åter igen låter en ny dag vakna. Några fåglar flyger över bebyggelsen och bort över gårderna medan deras kraxande tonar bort. Tystnaden bryts av en kos råmande inne i fähuset när mjölkningen börjar. Spannar tas fram för att fyllas så mycket det går. Sedan släpps djuren ut på bete där de ska växa till sig under året, ända fram till hösten då slakten planeras för vintern, efter det att skörden är bärgad. Medan sommaren går färdas några långt bort till andra landsdelar eller främmande länder, medan andra är kvar för att valla boskap och rycka bort ogräs från åkrarna. Varje år är så likt föregående år, men ändå så annorlunda. För bönderna i bygden är varje dag oviss om hälsan ska bestå för folk och boskap, om väder och vind förändrar och kanske förskjuter dagens sysslor eller om något annat oväntat ska hända. Så hade livet varit sedan urminnes tider, där ingenting tycktes vara föränderligt, trots att den ena eran efter den andra avlöste varandra.

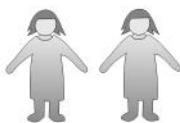
Generationer med bönder

Med den snabba och kraftfulla förändringen av södra Skandinavien c:a 3950 f.Kr. för 240 generationer sedan i samband med att boskapsskötseln till fullo ersatte jägarstenålderns livsstil och levnadssätt, inleddes en ny epok som i många stycken skulle te sig oföränderlig för de allra flesta i samhället under de kommande årtusendena. Folket i bygden såg själva till att all deras kost framställdes på gårdarna genom mjölkning, slakt och spannmålsskörd, eller hämtades från markerna och fiskevattnen. Före dem hade andra människor levt i samma område, men de hade bara levt av det som naturen själv gav genom jakt, fiske och insamling av ätliga växtdelar. Det mesta av detta upphörde tvärt när jordbruket infördes och skapade en helt ny bebyggelse och ett annorlunda levnadssätt. Bara de som var högre i rang i samhället eller rikare fick ta del av lyxföremål och exklusiva traditioner som emellanåt band samman avlägsna delar av Europa. Med förundran såg allmogen väldiga stenkammargravar uppfördes och bronsföremålen skina i solen, eller få höra på hemvändande krigare när de berättade varför de hade guld i fickorna och bar romerska vapen.

DE GLANSFULLA

BRAMANER - GURUS - DRUIDER

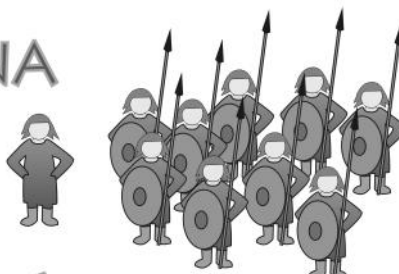
präster, munkar
domare, läkare
vetenskapsmän

VAPENBÄRARNAS

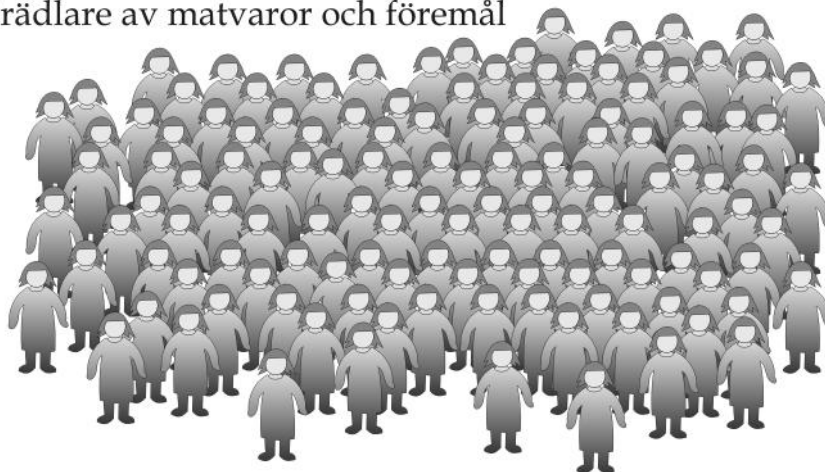
REX - GEATAS

försvare, erövrare
boskapsägande ätter

BOSKAPSSKÖTARE & HANTVERKARE SAMT TRÄLAR

förädlare av matvaror och föremål

Bönder har alltid haft en lägre status, men å andra sidan var även de med högre status direkt beroende av böndernas avkastning och många av dem ägde själva boskap och odlade.

KULTURLANDSKAP

Pollendiagram kan visa hur vegetationen förändrades över lång tid i närheten av den plats där provet tagits, ofta i en myrmark eller liknande. Här framträder trädslag och grässorter både till art och antal på ett sådant sätt att det någorlunda väl går att rekonstruera skogens, betesmarkernas och åkrarnas omfattning samt förändringen av deras andel av det närliggande området.

Naturens egna förändringar

Några av de största förändringarna av landskapet som naturen själv har åstadkommit berör hur strandlinjen förändrades, insjöarna växte igen samt hur skogens ädellövträd i hög grad ersattes av gran. Människan såg dock till att skogen inte blev mer omfattande än nödvändigt. I stora delar av södra Sverige kan vi räkna med att det totalt sett bara fanns 1/10 av de träd som finns i dag.

Strandlinjen

Efter istiden höjdes världshavet hastigt på grund av isavsmältningen. När den sedan avstannade fortsatte landhöjningen i hela Sverige, med störst verkan i trakten kring Sundsvall och med nästan ingen effekt alls i sydligaste Skåne. Strandlinjen var ungefär 5 m högre per årtusende i Mälaren och c:a 6 m på Åland. I Bohuslän var den 5 m högre per årtusende i den nordligaste delen, 4 m runt norra Orust och c:a 3,2 m högre per årtusende på Hisingen varefter den avtar successivt söderut.

Insjöarna

I södra Sverige rådde ett högt vattenstånd på insjöarna c:a 6000-5000 f.Kr. varefter det sjönk ända fram till bondestenålderns mitt runt 2800 f.Kr.

Sedan höll den sig på en låg nivå ända till bronsålderns början c:a 1600 f.Kr. Många grunda insjöar växte då igen och blev mossmark i slutet av bondestenåldern och under bronsåldern, vilka inte sällan är utdikade i dag och omgjorda till jordbruksmark.

Granen och boken

Granen bredde ut sig i Norrland redan under äldre bronsåldern runt 1300 f.Kr. men kom inte till Mälardalen förrän i början av äldre järnåldern c:a 500 f.Kr. samt ännu senare i Västergötland. Söderifrån bredde boken långsam ut sig vid samma tid, men inte lika omfattande som granen. Där granen och boken fick fäste ersatte den i regel alla andra trädslag.

En av de stora förändringarna i landskapet var när granen kom och ersatte skogarna som tidigare ofta bestått av björkar eller ädellövträn. Samtidigt kom en period med stränga vintrar vilket också påverkade landskapet.

Det öppna landskapet

De pollendiagram som finns för skilda delar av södra Sverige visar hur vegetationen har utvecklats och förändrats under årtusendenas gång efter istidens slut. Generellt sett är de ofta lika varandra men lokalt kan smärre avvikelser förekomma. Det gäller främst vid vilken tidpunkt som jordbruket har införts samt när den mest omfattande kolonisationen förekommit. De bästa markerna användes i regel först och blev centralbygder både då och långt senare. Omfattande jordbruksområden bredde ut sig där betesmarkerna dominerade för boskapsskötselns skull. Under de kommande perioderna fanns inte särskilt mycket utrymme för nyodling i dessa trakter och ännu mindre för någon kolonisation. Allt sådant skedde i trakterna runt om såvida jordmånen var tillräckligt bra. Under yngre bronsålder och järnåldern vidgades bygderna genom nyodling runt utmarkerna och kolonisation i skogsområden, vilket periodvis fortsatte in i tidig medeltid fram till 1350 för att få ny fart i mitten av 1500-talet och fram till vår egen tid.

De första bönderna

Öppnandet av landskapet är den allra största förändringen av det svenska landskapet efter inlandsisens avsmältning. Med hjälp av flintyxor och eld togs skogen ner och ersattes med betesmarker och åkrar. Det gick fort och ingreppet omfattade oerhörda arealer. En förhållandevis stor del av skogen försvann runt om i södra Sverige ända upp till Dalälven. Starten tycks ha varit gemensam c:a 3950 f.Kr., från Skåne och upp till Dalälven, men överallt skulle det dröja några hundra år innan den fulla effekten av skogsavverkningen visade sig. Redan under den allra första generationen bönder kan vi räkna med att enorma mängder med boskap och utsäde fördes från Centraleuropa hit upp till Skandinavien för att tillgodose det nya behovet. Även de brittiska öarna genomgick en likartad förändring vid precis samma tid. Allt detta krävde en väl organiserad plan innan man gick till verket och fullbordade utvidgningen av de europeiska jordbruksområdena. Det förutsätter en utvecklad hierarki bland de som utvandrade från Centraleuropa och ett gemensamt beslut där man tog ställning till vilka som skulle stanna kvar och vilka som skulle ta del av denna utflyttning till Skandinavien och de brittiska öarna. Dessutom krävdes det en viss form av geografisk känne-

dom om platser och avstånd samt bördigheten inom olika områden. Därför måste vi utgå från att detta inte var ett improviserat hastverk utan något som i detalj var planerat lång tid i förväg. De som invandrade var förmodligen bara en tiondel av den ursprungliga befolkningen. De var indoeuropeer till sitt ursprung, vilket innebär att de talade det språk som flera tusen år senare skulle utvecklas till dagens svenska. Människorna som kom var troligen mörkhåriga och brunögda, men mötte en befolkning i Norden som alla eller till övervägande del var blonda och blåögda. Från första början av detta möte bör vi räkna med en rangskillnad mellan dessa folk där invandrarna ställde sig över de andra.

Före den omfattande övergången när boskapsskötsel blev den nya huvudnäringen var de inhemska människorna, vilka hade jakt och fiske som huvudnäring, uppdelade i olika kulturella områden som var åtskilda från varandra. Från de första böndernas tid var både den kulturella olikheten borta för alltid, liksom jakt och fiske som stora och betydelsefulla näringsgrenar. Alla, utan undantag, fick foga sig i den nya ordningen och anpassa sig till boskapsskötseln. Från den stunden finns inte ett enda fynd som pekar på att någonting av de gamla kulturerna blev kvar. Allt försvann och ersattes av en ny kultur – trattbägarkulturen (TRB), som sträckte ut sig i en ganska stor del av nordöstra Europa och visar hur omfattande den tidens kontaktnät var. De föremål uppe i Norden som tillverkades i beständigt material, såsom flinta och utvalda bergarter vilka blev till väl utarbetade yxor och andra redskap eller vapen, återfinns runt om i hela södra Sverige i snart sagt alla bygder. Dessutom är det så från den allra första början av denna betydelsefulla era.

Nya kulturella varianter

Trattbägarkulturens föremål och gravformer förändrades successivt ganska mycket under den tusenåriga period som den förekom i södra Skandinavien, vilket också gäller i de besläktade områdena ute i Europa. Ingenting av de kvarvarande lämningarna tycks komma från den tidens vanliga herdar och bönder utan tillhörde den tidens aristokrater, precis som det brukar vara under hela forntiden och medeltiden. Den breda befolkningens föremål och byggnader har för länge sedan fallit ihop, förstörts och försvunnit. Runt 3350 f.Kr. kom det mesta av kulturen att ändra innehåll och riktning. Det skedde på ett så genomgripande sätt att det måste ha utlösts av en särskild händelse. Det som tycks ligga närmast till hands är den solförmörkelse som berörde en stor del av södra Skandinavien den 6 april år 3337 f.Kr.

En genomgripande förändring som i det närmaste var total inträffade c:a 2950 f.Kr. varvid trättbägarkulturen ersattes av stridsyxekulturen (STY), som dock till sitt ursprung hade mycket stora likheter med initialskedet av trättbägarkulturen. Eftersom inte heller stridsyxekulturens keramik, yxor och andra föremål kan förknippas med allmogens kultur, utan hör hemma i mer aristokratiska kretsar, bör den nya kulturens bärare ha haft likartade roller i samhället som kulturbärarna tusen år tidigare. Orsaken till kulturskiftet ska inte sökas hos de vanliga boskapsskötarna som knappast märkte någon större förändring i sitt liv, utan hos de som fanns högre upp i samhällets hierarki.

Inte heller när stridsyxekulturen snabbt och drastiskt upphörde c:a 2400 f.Kr. och ersattes med en ny kultur, vars period ofta kallas senneolitikum, hällkisttid eller dolkkultur, kan den efterföljande tidens föremål och gravformer kopplas till folk i allmänhet utan enbart till dem som befann sig högre upp i hierarkin. Detta kulturskifte var dock sannolikt ett resultat av en stor erövring, där angriparna först anlände från Normandie till norra Jylland och västra Sverige, varifrån den nya kulturen snabbt spreds till resten av södra Skandinavien. Då återinfördes stenkammargravar och flintdolkar, medan en del andra föremål från STY märkligt nog blev kvar om än i starkt förändrat och förenklat skick. Det visar att detta kulturella skifte inte var lika totalitärt som tidigare skiften.

När sedan brons introducerades i norra Europa spreds nyheten snabbt runt 1800 f.Kr. men det skulle dröja 300 år innan den rådande kulturen i Norden påverkades och förändrades på en rad punkter. Möjligen var det på grund av en omfattande export av bärnsten till länderna vid Medelhavet som Norden upplevde en extremt rik period under tusen år då brons blev betydligt mer vanligt än någon annanstans i norra Europa. Trots det kan vi se att föremålen under bronsåldern främst omfattar smycken och vapen samt ett mindre antal verktyg av mer praktiskt slag. Därför bör det ha varit dåtidens aristokrater som ägde och använde det allra mesta av bronset. Åter igen syns inte de vanliga boskapsskötarna som ägare av fornlämningarna.

Bara tre hundra år efter den verkliga bronsålderns början inträffade en stor händelse ute i Europa, runt 1500 f.Kr. Längs Medelhavets kuster i öster drabbades länderna av en enorm anstormning av folk som med sina skepp kom västerifrån. Först när Egypten mobiliserade alla sina styrkor, krossades de folk som gemensamt kom att kallas sjöfolket. Då hade det hettitiska riket i Turkiet gått under för deras framfart och den mykenska kulturen i

Grekland var också sönderlagen. Sjöfolket bör ha kommit från bland annat Sardinien och trakterna närmast norr därom i Europa, men deras ankomst tycks ha varit en följd av en händelse längre norrut. En kulturell och måhända folklig förflyttning från norra Polen rörde sig snabbt söderut i riktning mot sydväst strax innan eller samtidigt som sjöfolket gav sig iväg från södra Frankrike och närliggande områden.

När lugnet åter igen lade sig över Europa och Medelhavet inleddes feniciernas storhetstid, liksom grekerna gick in i en ny fas. I Centraleuropa uppstod nya kulturer med flera stora nyheter. Dels ökade utvinningen av järn mycket kraftigt och ersatte successivt brons som den viktigaste metallen för vapen och dels började man kremera sina döda för första gången mer konsekvent. Samtidigt genomgick landskapet en oerhört kraftig förändring som medförde att skottskogarna ersattes av det öppna landskapet där främst gräs kom att täcka de stora betesmarkerna. Förändringen blev stor för alla i samhället, oavsett rikedom eller rang. Mellan 1100 f.Kr. och 1000 f.Kr. fick Norden se en förändring som skulle bestå under åtskilliga sekler. Bronsåldern fortsatte som förut men inga rösen byggdes längre och den mycket långa traditionen att bygga benrum var borta för all framtid. Bålbränningen eller kremeringen medförde helt nya värderingar och tankar som både berörde vardagens liv och kultur samt med största sannolikhet dödsrikets egenskaper och beskaffenhet, i varje fall för stormannafamiljerna och andra aristokrater.

Efter några hundra år förändrades handelsvägarna ute i Europa och strax därefter började en köldperiod som var värre än någon annan sedan boskapsskötseln introducerades ett par tusen år tidigare. Runt 500 f.Kr. upphörde så gott som all import av brons till Norden och femtio år senare kom kölden. För alla i samhället blev det en hård prövning men vi vet ingenting om detaljerna. Först efter ungefär 150 år blev det åter igen varmare även om temperaturen fortfarande var låg om man jämför med perioderna innan. I samband med kontakterna med romarriket började åter igen den materiella kulturen blomstra, både genom importerade föremål och den inhemska produktionen. Under de första århundradena efter Kristi födelse fick Norden ännu en gång se en prakt i guld och exklusiva föremål samt pampiga gravar som kunde föra tanken till den rika kulturen under bronsåldern. Först i samband med de stora effekterna av folkvandringstidens krig och pestepidemier slogs inte bara bygder ut i södra Europa utan i hela Norden. När samhällena långsamt byggdes upp igen under de följande seklerna var det inte lång tid kvar till kristendomens etablering i Europas nordligaste länder. Då inträffade också övergången från rike till stat i de återstående länderna i norr samt nya stora härjningståg i form av Karl den

stores erövringar, vikingatågen och korstågen innan digerdöden åter igen satte stopp för den tidens stora händelser.

De allra första böndernas samtidighet i Norden

Några få pollendiagram i Götaland indikerar att det kan ha förekommit sädesodling redan under det sista årtusendet av jägarstenåldern, men generellt sett öppnades landskapet för betesmark och sädesodling först c:a 3950 f.Kr i hela södra Skandinavien samtidigt, ända från södra Danmark och upp till Dalälven för Sveriges del och till trakten av Trondheim i Norge. Denna samtidighet kan uppfattas som förvånande, eftersom det kräver en omfattande planering och organisering för att kunna bli genomförd.

Skottskogen 4000-1000 f.Kr.

Under den första fasen, som sträcker sig från bondestenålderns början och fram till mitten av bronsåldern c:a 1000 f.Kr., är vegetationens sammansättning och landskapets utseende svårtolkad eftersom vi vet att människor främst livnärde sig på boskapsskötsel medan pollendiagrammen talar om ett ganska trädbeväxt landskap. Skottskogar anses vara lösningen på detta, där landskapet var förhållandevis öppet men samtidigt helt eller delvis beväxt med unga träd vars stubbar ständigt sköt nya skott i avsikt att föda boskapen. Exakt hur landskapet såg ut är oklart, men det var varken en vanlig tät lövskog med åldrade träd eller ett vidsträckt och öppet landskap, utan snarast någonting mitt emellan. Under dessa 3000 år utökades kulturlandskapet gentemot urskogen i södra Sverige samt längs norrlandskusten, men med skiftande styrka. Efter den stora och kraftfulla etableringen c:a 3950 f.Kr. tillkom successivt nya betesområden. Odlingen var ytterst marginell. En gissning, utifrån pollendiagram samt fornfyndens spridning, är att stora arealer av landskapet öppnades redan under de allra första generationerna av bönder och att befolkningmängden liksom boskapsskötseln sedan fördubblades under den återstående delen av denna period om 3000 år.

Det röjda landskapet runt 1000 f.Kr. och därefter

Skottskogarna röjdes och togs bort överallt i södra Skandinavien c:a 1000-800 f.Kr. varvid landskapet omvandlades till vida gräsbeväxta marker. Detta var den mest radikala förändringen i landskapet sedan bondestenålderns början tre tusen år tidigare. Från den tiden och fram till modern tid hade man i princip inga skottskogar någonstans i de jordbrukande områdena i Sverige. I stället bedrev man boskapsskötsel och odling i ett mer öppet landskap där emellanåt hassel och enebuskar kunde förekomma rikligt. Även under denna period förändrades kulturlandskapet ganska mycket samtidigt över stora områden. Under det första årtusendet, fram till Kristi födelse, ändrades klimatet något. Temperaturen sjönk något generellt sett och fuktigheten ökade. Därefter förekom många mindre svängningar av temperaturen som kunde vara relativt långvariga, såväl kallare som varmare.

Från 1000 f.Kr. och ända fram till 200 e.Kr började områden med röjningsrösen att dyka upp i Götaland. De förekommer enbart i delar av Småland och södra Västergötland och dessutom bara över högsta kustlinjen (HK). Stenröjda marker åstadkoms ända fram till slutet av denna period för att gynna odlingen över ytor som kunde vara upp till ett par kilometer långa. De större områdena måste ha berört flera samtida brukare som samverkat. Möjligen indikerar det att en by med flera gårdar funnits i närheten. Orsaken bakom uppkomsten av dessa system var i första hand en stor strukturell förändring av födoproduktionen, eftersom odlingen inte längre bedrevs i områden med skottskog. Att de i dag bara återfinns över HK kan bero på att det var gott om sten på just dessa platser och att sentida bönder inte använt dem för odling utan bara betesmarker, samt att röjningsrösen på andra platser tagits bort i senare tid. Det visar att befolkningen bör ha varit mycket stor när detta skedde och framtvingat sådana lösningar.

På Gotland och i Skåne upprättade man system med fyrkantiga små åkrar (celtic fields) som låg tätt tillsammans. Ett likartat system kom på 100-talet e.Kr. till ett begränsat område där det tidigare bildats röjningsrösen i västra Sverige. Dessa bandparceller där jorden delades upp i fyrkanter på ett systematiskt sätt, med en bredd på varje lott om 7-45 m, användes ända till 900-talet. Det skedde i en sådan omfattning att det måste ha varit fråga om en by med många brukare inblandade. Mellan dessa rutor bildades vallar eller sträckor av odlingssten. Fortfarande bedrevs samma typ av odling och boskapsskötsel som tidigare, varför dessa övergångar i sig inte behöver ha påverkat avkastningen eller befolkningens storlek. På Gotland tycks en normalgård under äldre järnåldern ha omfattat ungefär 18 hektar mark varav

1,5 hektar var åker. Åkerarealen ökade sedan till 6 hektar under medeltiden bland annat beroende på att en viss del av åkern lades i träda. En skånsk gård vid yngre bronsåldern hade 1-2 hektar besädd åker och 20-50 hektar betesmark, som delvis kan betraktas som åker vilken låg i träda.

Nyodling

Landskapslagarna har många bestämmelser om nyodlingar och äganderätt, vilka gynnade dem som ville nyodla. En viktig tid för nyodling och expansion var tiden från c:a 800 till 1100-talet, men också under 1500-talet och början av 1600-talet. Startpunkten tycks variera mellan olika landskap. Den första expansionen var snarast ett återtagande av all den mark som växt igen efter katastrofen på 500-talet. Den började vid olika tider och med varierad styrka. I Västmanland kan den ha börjat redan på 700-talet och i Östergötland först på 1000-talet. Under tidig medeltid ökade dessutom åkermarkerna mer än vad betesmarkerna gjorde. Utvidgningen av åkerytorna på de redan befintliga godsena och gårdarna var nödvändig eftersom man gick över till tvåsåde, vilket krävde dubbelt så stora åkrar. En mindre ökning av odlingen och betesmarkerna medförde att en del gårdar blev större. Avkastningen kunde bli så stor att gården ifråga kunde delas och man fick en hemmansklyvning med två hushåll i stället för ett. En annan grupp nyodlare var de som anlade helt nya gårdar på utmarker där det inte funnits någon bebyggelse tidigare men där man ofta varit verksam för exempelvis fodertäkt. Ofta var dessa nya gårdar betydligt mindre än de äldre och etablerade gårdarna.

De nya ortnamnen runt tidig medeltid fick ofta ändelser som -ryd, -boda, -måla och -torp. Ändelsen -torp har förklarats på många olika sätt, bl.a. att de skulle vara en smågård underställd en huvudgård men det finns också sätesgårdar från medeltidens slut som har ändelsen -torp. Därför förefaller det mer troligt att torp-namnen kunde användas på nya enheter, alltifrån nyodlingar i utmarkerna till ägardelningar av gods och byar. I det sistnämnda fallet flyttades en del av godset eller byn ut på de redan brukade markerna.

Bygder utan några forna spår kvar

Många områden som låg mellan de gamla bygderna tycks ha varit obebodda marker ända till tidig medeltid, eftersom de saknar fornfynd och gravfält men kan uppvisa gårdar och kyrkor som i varje fall sträcker sig ner till tidig medeltid. Eftersom forntidens gravar bara representerar ett litet urval av dåtidens befolkning är det fullt möjligt att det fanns en fast bebyggelse i många av dessa marker långt tidigare. Ett exempel är områden med röjningsrösen på det sydsvenska höglandet. Antalet gravar och andra forntida spår är extremt få och vittnar inte alls om den stora befolkning som krävdes för att upprätta dessa system. Därför är det svårt att avgöra när och i vilken omfattning landskapet öppnades och omvandlades till betesmarker, åker och äng om man inte har tillgång till pollenanalyser, eftersom det arkeologiska materialet inte kan ge sådana svar. Inte heller är de förhållandevis unga ortnamnen till någon större hjälp. En del av de så kallade yngre typerna förekommer även på goda jordar i urgamla bygder.

*Många hus
och gårdar
har försvun-
nit utan att
lämna några
spår efter sig.
både under
fortiden och
senare tider.*

Efter digerdöden minskade befolkningen med närmare hälften i de värst drabbade områdena och med en tredjedel rent generellt. Efter ödeläggelsen började gårdar och byar åter igen successivt att komma i bruk fram till mitten av 1500-talet. På 1570-talet början nyodlingen ta fart på flera håll i

Västergötland. I områden där det fortfarande fanns stora skogar, som Värmland och Norrland, kunde nyodlingen bli omfattande under andra halvan av 1500-talet och en bit in på 1600-talet innan det avstannade och ersattes av hemmansklyvningar.

Den kraftiga nedgången av befolkningens storlek efter digerdöden märks i regel inte alls i landskapet, sannolikt beroende på att bygderna hölls öppna genom att man använde de övergivna markerna extensivt eftersom man sällan eller aldrig behövde betala skatt på nyttjandet av den ödelagda jorden. Därför såg vegetationen i stort sett likadan ut från 1300-talets början till 1500-talets slut. Vad som däremot märks är den kraftiga nedgången på 500-talet, då det öppna landskapet delvis växte igen i den östra delen av Sverige, från Småland och Öland i söder upp till Norrlandskusten, för att först ett eller flera sekler senare öppnas på nytt.

Nyodling inleddes med avverkning av skogen och bränning av marken. Därefter bröt man upp det som var kvar av stubbarna innan man avslutade med att vända marken med plog, som lånats in för just denna uppgift. Efter detta tunga arbete användes inte plog utan enbart årder på åkrarna för att rista upp marken. För många nyodlingar kom boskapskötseln att bli ännu viktigare gentemot odlingen än vad den var i de mer centrala bygderna. Ofta upptogs nyodlingarna på kronans allmänning, varför gården senare räknades som kronohemman. Brukaren fick alltid ett visst antal skattefria år för att kunna komma igång med gårdens skötsel.

Odlingsspår i öst och väst

Under 200-talet e.Kr. började en påtaglig skillnad i södra Sverige att växa fram mellan den östra och den västra delen av landet. Hustyper, hägnadernas material och utformning samt åkrarnas indelning berördes av detta. Österut finner vi system med stensträngar och västerut områden med röjningsrösen.

I östra Sverige är det för fastlandets del mycket begränsade områden i den östra delen av Östergötland och Uppland där detta förekommer och i Östergötland bara utanför slättbygderna. Däremot förekommer dessa lämningar runt om på hela Öland och Gotland, men trots den rika förekomsten är det oklart om hela befolkningen kan ha berörts eller bara en mindre del av den.

Här finns grupper med husgrunder som ibland kan tolkas som ensamliggande hushåll med ett visst avstånd till andra gårdar samt regelrätta byar med ett visst antal hushåll, varav en av dem ibland kan framstå som större, rikare och viktigare.

I västra Sverige återfinns dessa lämningar av jordbruk så gott som enbart i den del av Älvsborgs län och ner mot Småland vilken ligger över högsta kustlinjen (HK). Inte heller här är de särskilt vanliga. I övriga delar av Östergötland samt det mesta av Mälardalen, liksom i Skaraborg, förekommer det i princip inga lämningar alls från jordbruket.

Röjningsrösen

Odlingsrösen eller röjningsrösen går tillbaka till yngre bronsåldern eller tiden omkring 800 f.Kr. och berör alla odlingsmarker i södra Sverige där det är morän och som befinner sig över högsta kustlinjen (HK). I princip gäller det alla områden som inte har lerjordar, främst södra Västergötland och stora delar av Småland. Denna typ av odlingsrösen eller röjningsrösen, som ligger samlade i små eller stora grupper där varje röse är relativt liten tillkom ända fram till 200-talet.

Somliga forskare tror att man regelbundet och konsekvent samlade in gödsel för att ha till sina åkrar. Andra, som arbetat med områden där det är gott om tidiga odlingsrösen, tror att man inte gödslade alls utan att man i stället flyttade runt sina åkrar och lade dem i långvarig träda efter bara något års odling, varför det uppstod ett mycket stort antal odlingsrösen i dessa områden som i senare tider inte hade någon större befolkning eller var helt obebyggt. En tredje grupp forskare har ifrågasatt om rösena verkligen avspeglar odling och hellre tolkat dem som någon form av gravar, eftersom de ligger tätt intill varandra, är förvånansvärt små och bara emellanåt ligger på eller intill en större markfast sten medan andra rösen ligger en kort bit från stora markfasta stenar. Detta är ytterst ineffektivt om syftet var att skapa större och sammanhängande odlingsytor, men mer förståeligt om man bara ville få undan en del av stenarna så att man under ett par år kunde odla, i likhet med den svedjeodling för råg och rovor som finnarna bedrev i Sverige på 1500-talet. Under den här aktuella tiden finns det inga kända spannmålsorter eller andra växter som var särskilt lämpliga för denna odlingsform. Att kunna flytta runt och ta ny mark i anspråk var heller inte lätt. Så gott som överallt i södra Sverige finns det anledning att tro att marken var upptagen, antingen direkt genom nyttjandet av det öppna landskapet eller in-

direkt genom vallning av boskap i skogen, men också för jakt, fiske och framställning av järn och kol. Därför fanns det i princip inte någon oanvänd mark tillgänglig. Det enda man kunde göra var att flytta runt på sina egna marker. När nyodlingen periodvis kom igång lämnade bara de berörda hushållen ifrån sig jord på utmarkerna, fastän de säkerligen många gånger var besläktade med de som upprättade nya gårdar.

Terrasser

I en del områden med röjningsrösen finns även spår efter åkrarna kvar. När åkern befunnit sig på en sluttande plats bildades med tiden en svacka eller ett åkerhak högst upp där åkern började och terrasskanter längst ner. Om marken var plan blev åkern ofta skålad eller fick en viss fördjupning i mitten eftersom man använde årder. I de fåtaliga områden där man under medeltiden började använda plog blev den i stället ryggad, det vill säga förflyttad mot ena sidan. De äldsta terrasserna kan vara från yngre bronsålder, medan de flesta är betydligt yngre och i somliga fall var ganska nygjorda när de övergavs på 1900-talet. Vissa fornlämningar som går under benämningen fossil åkermark är bara hundra år gamla men en del är betydligt äldre.

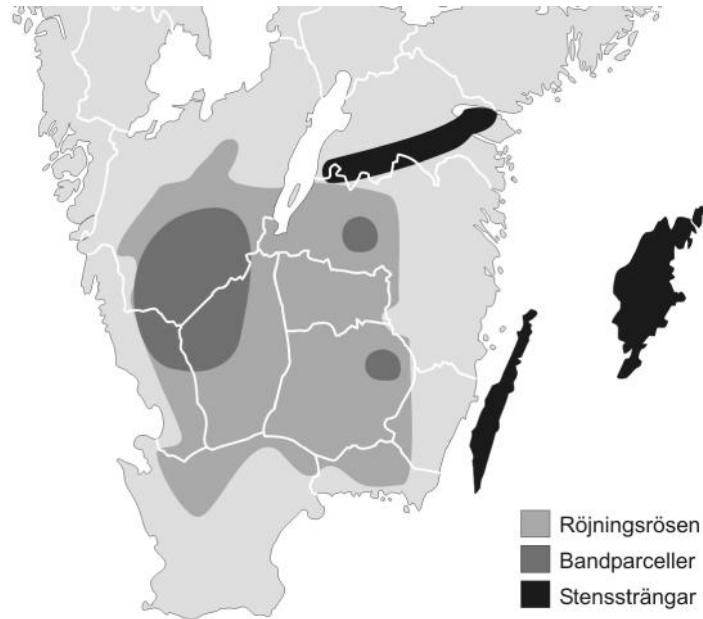
Bandparceller - fyrkantiga och långsmala åkerytor

I södra Västergötland och begränsade delar av Småland antar man att åkrarna emellanåt ökade kraftigt ytmässigt. Runt 100-talet e.Kr. började man på en del platser att indela åkrarna på ett strikt regelbundet sätt i fyrkantiga bandparceller, som låg sida vid sida och var långsmala till formen. Mellan dessa förekom jordvallar eller strängar med odlingssten. Dessa åkerytor kunde vara några tiotal meter breda och flera gånger så långa som breda. Inte sällan har bandparcellerna exakt samma bredd inom ett visst område, men bredden kan variera ganska mycket mellan olika områden, vilket påvisar en rationell och konsekvent uppdelning av den odlade marken. I de områden som ett system med bandparceller har olika bredd är variationen inte slumpmässig utan ökar och minskar med en bestämd längd vilket visar att alla åkrarna är uppmätta med en och samma måttenhet.

Varför bandparceller är avsevärt mer sällsynta och har en betydligt snävare utbredning än röjningsrösen är okänt, i synnerhet med tanke på att bandparcellerna under 100- eller 200-talet inom berörda områden tycks ha ersatt det jordbruk som gav upphov till röjningsrösen. En möjlighet är att både

röjningsrösen och bandparceller hade begränsade och lokala funktioner och inte ska ses som något allmänt. Vad gäller bandparcellerna kan de dessutom ha lagts på platser där man fortfarande odlade på 1700-talet och att spåren därför försvann innan de första kartorna ritades efter skiftena. På en del av de äldre kartorna, som sträcker sig ner till 1600-talet, går det emellanåt att ana att de tidigare har förekommit på platsen. Däremot finner man i princip aldrig några spår efter bebyggelsen från järnåldern eller tiden fram till dess att kartorna ritades.

Den generella utbredningen av röjningsrösen, bandparceller och stenssträngar i södra Sverige.

Celtic fields

Denna fornlämningstyp är vanlig på de brittiska öarna samt i Tyskland, men förekommer också i Danmark, Skåne och på Gotland. Systemet påminner starkt om områden med röjningsrösen och åkrarna liknade bandparcellerna men var kortare och mer fyrkantiga i formen och hade enbart jordvallar längs kanterna. Ofta är de omkring 30-100 meter långa. En skillnad mot andra lämningar rörande jordbruket är att de äldsta dateringarna på celtic fields går tillbaka till 700-talet f.Kr. De kan sedan följas framåt tills de upphörde omkring år 200 e.Kr. Däremot hittar man ytterst sällan några lämningar av bebyggelse som kan ha hört ihop med dessa åkrar.

Stensträngar

Stensträngarna består av ett enda eller högst några få lager med stenar, varför de inte kan jämföras med senare tiders stenmurar. Stora system av stensträngar förekommer i östra Sverige på några spridda platser, i Uppland och närliggande delar av Västmanland, i Östergötland samt extremt talrikt på Öland och Gotland. Enstaka stensträngar finns också på Falbygden i Västergötland. Bland stensträngarna förekommer husgrunder, fägator, inhägnader av åkrar och ängar samt gränsdragningar mellan betesmarker och våtmarker, där utmarker avskilts från inägor. En del platser med stensträngar omfattar bara en enda gård medan andra kan omfatta över tio närliggande gårdar. På Öland är systemen med stensträngar mer detaljerade och avancerade än i de övriga områdena och i Uppland är de allra enklast. För Upplands och Östergötlands del ligger de ofta under högsta kustlinjen där lerjordarna finns och framträdde på 100-talet som ett mycket ovanligt inslag bland dessa landskaps fornlämningar.

*Inte ens i de stora
fornborgarna på
Öland, där många av
de kvarvarande spåren
är från tidig medeltid,
är husgrunderna av
sten särskilt höga.*

På Öland finns 1300 husgrunder och på Gotland 1800 husgrunder från den här tiden. I regel övergavs de under 500-talet, samtidigt med att det totala antalet gårdar tycks ha minskat relativt kraftigt. Några av husen är nedbrända. Dessa hus ligger ibland samlade, där somliga kunde tillhöra en enskild gård och andra ingå i en by. I Östergötland dominerar ensamgårdar även om det förekommer en viss närhet till andra gårdar vilka ingår i ett och samma system av stensträngar och som kan uppfattas som byar. Systemen

med stensträngar och deras åkrar var alltid oregelbundna i formen till skillnad från de västsvenska bandparcellerna och visar hur små åkerytorna var. På Gotland kan man uppskatta att gårdarna i genomsnitt omfattade 18 hektar, exklusive utmarker, varav endast 1-2,5 hektar var åker. Det förekommer också åkrar som var mindre än 1 hektar per gård. Bland systemen av stensträngar i Östergötland och Uppland kan man iaktta en skillnad i storlek mellan olika gårdar, vilket tolkats som en hierarkisk åtskillnad där en storgård haft ett visst antal mindre gårdar under sig. Även på Öland är det påtagligt att vissa gårdar var betydligt förnämre och rikare än andra. Systemen med stensträngar på Öland kan uppvisa hus och grupper med hus som är så stora att 25-30 personer kan ha bott på en gård vilket kan jämföras med senmedeltida sätesgårdar för adeln och dessförinnan med deras gods och huvudgårdar. Här finns också hus som tolkas som stora gästabuds-salar för hövdingar. Bland resterna i de nedbrända husen finns emellanåt lyxföremål som romerskt glas, exklusiv keramik, brons och guld samt mer vardagliga saker som förråd av korn.

De områden i södra Östergötland där det finns stensträngssystem, som vittnar om ensamgårdar med viss byliknande samverkan, ligger utanför den vidsträckta slättbygden varför de inte kan användas som argument för hur bebyggelsen gestaltade sig på slättbygden. Motsvarande system på Öland har emellanåt tolkats som fullvärdiga byar bestående av ett flertal gårdar, där en av dem kan framstå som dominant över de andra. Eftersom vi inte vet i vilken omfattning som rena trähus av skiftesverk eller timmerkonstruktion har förekommit så här tidigt, vet vi inte ens på Öland hur omfattande den totala bebyggelsen var, bara en hel del om den som var stenbyggd inom vissa begränsade områden. Inte heller vet vi hur trälar bodde eller hur stor andel de utgjorde av befolkningen. Om dessa system jämförs med de tidigmedeltida huvudgårdarna kan det ha funnits underliggande småtorp till dessa stenbyggda gårdar. I så fall ska de gårdar som genom stensträngarna betraktas som ensamgårdar, i de fall som de ligger långt från andra liknande enheter, ses som en form av huvudgård där de underliggande gårdarnas bebyggelse bestått av annat byggnadsmaterial än de stensträngar som kännetecknar huvudenheterna. Byar fanns på olika platser i södra Sverige redan under en tidig del av järnåldern, precis som i Danmark.

Många av centralbygdernas nuvarande byar bildades redan under 200-talet eller ännu tidigare och utgjorde då någon form av fortsättning av äldre bebyggelser. Möjligen har en del byar ett ursprung som går betydligt längre tillbaka i tiden. Denna typ av stora byar på bortåt 10-30 gårdar eller mer kan mycket väl ha varit allmänna och dominerat i bygderna runt om i södra Sverige, även på platser där det senare mest finns ensamgårdar och mindre

byar. Dessa byar skulle i vissa områden bli kvar relativt oförändrade ända till medeltiden och 1500-talets mitt där vi får mer detaljerade uppgifter om dem genom skattelängderna. De kunde inte expandera längre eftersom all mark runt om byn tillhörde andra byar sedan länge.

Odlingens tegskiften och jordägandet

I Tacitus skrift om germanerna från år 98 nämns att brukarna i en by skiftade åkrar med varandra varje år. Det berör sannolikt områden som Skaraborg och en del andra områden i södra Sverige där mycket stora byar förekom. Fornminnena och andra skrivna texter från denna tid visar att den hierarkiska strukturen åtskilde fattiga från rika på ett mycket påtagligt sätt. Tacitus text kan tolkas som att jorden och kanske även boskapen ägdes av ett mindre antal personer i samhället, samt att brukarna endast var landbor eller trälar och därför bara innehade en viss nyttjandedel av byn för sig och sin familj, precis som under järnålderns slut och medeltidens början. Dessa gods eller huvudgårdar med underliggande smågårdar var med stor sannolikhet den dominerande typen i Skaraborg och flera andra områden i södra Sverige under såväl medeltid som järnålder och troligen också under yngre bronsålder.

Gärdsgårdar

I västra Sverige anlades gärdsgårdar av trä under järnåldern och början av medeltiden av typen flätgärdesgård, där stolparna stod tätt och man med hjälp av långa raka grenar skapade ett tätt flätverk mellan stolparna. Detta var mer arbetskrävande än den yngre hankgärdesgård, där parvis med stolpar ställdes på längre avstånd från varandra varefter störrar sattes in förhållandevis tätt och lutande snett från marken upp mot ett par med stolpar där de fastgjordes.

BEBYGGELSE

Hus och gårdar tycks ha sett ungefär likadana ut från de första böndernas tid och fram till järnålderns slut. Målet var att bygga små och enkla hus för att bibehålla så mycket värme som möjligt under vintern. När knuttimring och skiftesverk slog igenom och ersatte de äldre hustyperna på sätesgårdarna förändrades bygdens utseende, men dessa tekniker fanns ute i Europa flera tusen år tidigare. Det är inte omöjligt att liknande hus också byggdes i Norden på de vanliga gårdarna.

Inte ens keramikkräsl tycks ha varit något allmänt i Norden, vilket framgår av hur pass sällsynt det är överlag samt att det nästan bara förekommer vid gravar och offerplatser. När det förekommer vid bebyggelser och huslämningar är det ofta i mycket begränsad omfattning samtidigt som husen i sig inte kan påvisas ha tillhört vanliga bönder. I stället är det relativt ofta som husen bör ha tillhört personer högre upp i samhällets hierarki. Det var i princip bara de människorna som byggde hus och gårdar på ett sådant sätt, samt använde föremål och material av beständigt material på gårdarna, att de går att återfinna i dag.

För de vanliga bönderna kan därför hus, gårdar och alla deras redskap och verktyg i förgängligt material ha sett ungefär likadana ut från de allra första böndernas tid och ända fram till den hedniska tidens slut och den historiska tidens början. Långsamt blev föremål av metall allt vanligare hos allmogen. Först en kniv eller en yxa och därefter andra saker som underlättade livet och vardagens sysslor. De levde främst av kött- och mjölkprodukter i ett självhushåll och det enda som påverkade deras situation var klimatet och de krav som aristokraterna ställde på dem.

Hus

De återfunna husen är relativt få till antalet och har ofta påträffats på grund av att de har haft ett framträdande landskapsläge, rikt fyndmaterial eller att de varit byggda med ett stenmaterial så att de alltid har varit synliga. Frågan återstår vilka de var i samhället som byggde hus med sten, i framträdande

landskapslägen eller där exklusiva föremål förekom. Under exempelvis medeltiden lämnade en vanlig bondgård sällan eller aldrig några spår efter sig om den ödelades. Detta förhållande antyder starkt att de framgrävda husen tillhör de bättre förmedlade i samhället. Det har också visat sig att en hel grupp med långhus vid Fosie utanför Malmö, vilka är från bondestenålderns slut, har planlagts och byggts upp utifrån avancerad geometri där gyllene snittet återgav proportionerna. Inte heller detta bör ha varit något som var känt hos allmogen utan enbart hos ett urval aristokrater.

Kulturlandskapet förändras med kulturella och ekonomiska svängningar.

Från bondestenålderns början och fram till c:a 1500 f.Kr. saknar de återfunna husen rester efter takbärande stolprader inne i husen eller hade bara en enda stolprad mitt i huset som löpte parallellt med långsidan. Efter denna tid var nästan alla kända långhus försedda med två stolprader som bar upp taket. De flesta husen var 10-35 m långa fram till äldre bronsåldern. Från yngre bronsåldern var de i regel kortare och runt 10-22 m långa, samtidigt som mindre förrådshus började bli vanligare och ganska ofta ställdes vinkelrätt mot det större huset. Många hus tycks bara ha använts under 50-100 år innan de ersattes av ett nytt hus. De treskeppiga husen, vilka hade två takbärande stolprader, blev långsamt allt mer ovanliga under yngre järnåldern och upphörde helt efter 1200-talet. Ett 10-tal keramikkrärl kan påträffas i en del hus, men också sådant som lergolv, ugn och malstenar kan finnas. Allt detta var något exklusivt som mest fanns hos familjer med förhållandevis hög status. Varken keramik eller malstenar var något som förekom på vanliga bondgårdar under järnåldern eller medeltiden. Inte heller är

det sannolikt att man eldade regelbundet i vanliga bostadshus under den här tidsperioden.

Hus med två avdelningar

Under yngre bronsåldern började man bygga hus med två avdelningar, en bostadsdel samt en del för boskapen där de takbärande stolparna ofta sattes tätare än där man bodde själv, så att stolpvståndet motsvarade båsen för nötboskap eller hästar. Normalt kunde 12-20 kor få plats i denna del av husen, men det finns exempel på den dubbla storleken. Dessa tvådelade hus blir sedan allt vanligare tills de dominerar helt vid tiden för Kristi födelse. I mitten av järnåldern fanns det två vanliga storlekar, dels hus med runt 10 båsar och dels de med omkring 18 båsar. Under slutet av järnåldern minskar de återfunna husen i storlek och även antalet båsar blir färre för att stanna runt 6-12 kor. De fåtaligt kända gårdarna har ett liknande utseende från Skåne i söder till Mälardalen i norr. Åter igen finns det skäl att anta att husen och gårdarna tillhörde stormannafamiljer och inte vanliga familjer.

Ofta är stenväggarnas höjd överskattade på forntida hus, för spåren av dem är alltid låga. Resten av de extremt låga väggarna var gjorda av trä etc.

De kända husen från järnåldern är ofta indelade i tre delar. Från det mellersta rummet som var minst kunde man gå vidare såväl till en bostadsdel som en del med boskap eller förråd. Bostadsdelen kunde ha isolerade och lerklinade väggar. Mitt i rummet fanns härden. Golvet av jord, lera eller trä kunde inramas av bänkar längs väggarna.

Byggnadsmaterial

Fram till yngre bronsåldern tycks timmer ha varit ett vanligt byggnadsmaterial. Därefter hade allt fler hus flätverk och lerklinade väggar med risflätning. Fram till 100-talet e.Kr. dominerar lerklinade väggar helt bland de fåtaliga husen som är kända. Därefter kommer nya byggnadsformer, såsom en begynnande form av skiftesverk i innerväggarna, där stående stolpar sätts ner i en stock som ligger på marken. Ytterväggarna kunde tillverkas av torv, jord och sten. Det är oklart om denna förändring även berörde gårdar för gemene man vad gäller byggnadsmaterialet, såväl uppkomsten av lerklining som övergången från lerklining till skiftesverk, eller en kombination av skiftesverk och ytterväggar av mer robust material. Möjligen kan både skiftesverk och knuttimring, som ytterst sällan lämnar några direkta spår efter sig, ha använts under bronsåldern och ännu tidigare men det är bara en gissning. Det skulle kunna förklara varför så få hus är kända och varför det inte tycks bli några spår kvar på ödelagda gårdstomter och byar.

Knuttimring förekom ute i Europa redan under bondestenåldern men kan inte säkert ställas i Norden förrän i slutet av järnåldern.

Fortfarande är det oklart hur husen var byggda och såg ut rent generellt på fastlandet. Under långa perioder gäller det också på platser som Öland och Gotland, trots att det finns ett stort antal husgrunder där från tiden kring folkvandringstid vilka övergivits på 500-talet. Tyvärr vet vi egentligen inte någonting om husen i övrigt, förutom att de ofta bara berör de främsta i samhället och inte gemene man. Därför kan skiftesverk och knuttimring ha förekommit under en lång tid på vanliga gårdar innan de nyttjades hos de mer förnåma i samhället.

Rekonstruerat långhus från bondestenålderns slut, men det mesta är mycket osäkert. Dessutom berörde dessa hus förmodligen bara en liten del av befolkningen.

Många av de hus som har återfunnits låg i dåtidens ytterområden och inte i de centrala jordbruksbygderna. Utöver dessa har man påträffat rika gårdar som har haft så mycket fyndmaterial att de lättare har återfunnits samtidigt som föremålens särart lockat dit arkeologer som genomfört utgrävningar. Vi kan ana att byarna under medeltiden har ett ursprung, som går långt ner i järnåldern och rent av ännu längre tillbaka i tiden, både rörande deras plats och omfattning.

Taken var säkerligen ofta gjorda av vass eller halm men tjärade trätak kan också ha förekommit. I regel bör man tänka sig en mycket låg takhöjd samt låga eller nästan obefintliga väggar.

Högsäte

Högsätet var den förnämsta sittplatsen vid långbordet, både hos de enklare familjerna och hos aristokraterna. Platsen för högsätet flyttades under 1000-talet från den norra långsidans mitt till den östra gaveln. En möjlig orsak till förändringen, hos de högre aristokraterna, är övergången från en härd mitt på golvet till en rökugn som ledde ut röken via en skorsten. I ett tidigare skede förekom markfasta högsätesstolpar vilka stod alldeles intill högsäten, och ingick bland de stolpar som bar upp taket.

Bonader

Bonader för att sätta upp på husets väggar vid högtidliga tillfällen kunde både vara tillverkade i hemmen och komma från avlägsna trakter. Skinn och ylle användes i hög grad av allmogen medan lin ökade i betydelse men som samtidigt var mer förnämt än andra material. Vissa tyger och textilier, som siden, kunde ha förts till Norden från romarriket och från Asien. Bonader ansågs länge vara något mycket exklusivt och de mönster som vävdes fick sedan broderier där scener återgav viktiga händelser i människornas liv, möjligen på ett sätt påminnande om de gotländska bildstenarna från järnåldern. Vanligen tycks man bara ha haft bonaderna uppsatta just under de dagar som festen varade.

Värme

Ända fram till medeltiden tycks värme ha varit ovanligt i många hus under vintern. Enligt romerska krönikor var germanerna vana med kyla och kunde övervintra under enkla och stränga förhållanden utan att klaga. Skrivna berättelser från tidigt 1400-tal omtalar vanliga bostadshus som var så kalla att barn kunde frysa ihjäl om de under dagen låg ovanpå täcket. Dessutom var skogarna mindre och sedan länge avplockade på ris, kvistar och grenar som man kunde elda med och man eldade varken med torkad kogödsel eller med torv.

Förmodligen var det först under medeltiden som järnet ökade i en sådan omfattning att allmogen och många hushåll hade råd att skaffa sig en såg vilket underlättade inskaffandet av brännbart material. Därigenom kunde man börja fälla träd för första gången i någon större omfattning och kapa stockarna i lämpliga längder, varefter yxorna gjorde sitt för att få fram ved.

Tidigare hade yxorna mest använts för att hugga av grenar, vid tillverkning av hus och föremål samt i strid.

Sågen gav upphov till mer ved, som medförde varmare och större hus med öppen spis och skorsten, där var och en kunde få en egen sängplats utan att frysa ihjäl samt att man slapp dela hus med boskapen. Varm mat var en annan nyhet, vilket resulterade i nya maträtter.

Tillgången på sågar och den ökade tillgången av ved under medeltiden förändrade levnadssituationen snabbt inom flera områden. Dels kunde man ha egna sängar och behövde inte tränga ihop sig under samma fäll för att hålla värmen under vinterns värsta nätter och dels kunde man efter ett par årtusenden låta boskapen få vistas i egna hus på gården. Ända fram till 1500-talet finns det uppgifter om att man höll boskap inne i bostadshusen men då hade nog de flesta redan börjat bygga särskilda fähus sedan ett eller ett par sekler tillbaka. En annan effekt var att ju mer ved man hade tillgång till, desto större rum kunde man ha. Härden mitt på golvet flyttades ut till hörnet av rummet för de allra flesta boningshusen på landsbygden, men till ena kortsidan på en del sätesgårdar. Både i bostadshus och fähus byggdes eldstäder. Dessa spisar som fick murad skorsten utvecklades under medeltidens slut genom tillgången på sågad ved, där vedklabbarnas storlek gjorde brödbakning och matlagning mer effektiv. Härigenom kan vi också anta att maträtterna förändrades ganska mycket och att det blev allt mer vanligt med varm mat, vilket i sig var en stor förändring. Långbord och bänkar som

tidigare varit placerade längs väggarna, kom i samband med eldstadens förflyttning att följa efter och sattes gärna mitt på golvet. Högsätet försköts från mitten på ena långsidan till gaveln och kom därmed närmare den öppna elden.

På så vis förändrades hela mangårdsbyggnadens eller boningshusets storlek och planering samt kosten genom införandet av sågar av järn och tillgången på värme. Kanska ska man betrakta sågen som den i särklass viktigaste nyheten på de svenska gårdarna, från boskapsskötselns början och ända fram till traktorns ankomst.

Gården

De tre viktigaste husen på en vanlig gård under medeltiden var boningshuset (stugan), ladan för spannmålsförvaring och tröskning (sädesladan) samt ladugården (fähuset). En landbogård skulle ha dessa tre hus samt ett förråds-hus. Förutom dessa hustyper kunde det förekomma olika byggnader som var avsedda för människor och djur eller förvaring. Vanligast var stall, fårhus, svinhus, hölador (även för halm), kornbodar, härbärgen eller härbren, loftbodar, lider, visthus och källare samt hemlighus. För vidare bearbetning av råvaror fanns hus som kölnor och mältarstugor för mältning, samt rior och bastur för torkning av otröskad spannmål men också smedjor. Spannmål förvarades i sädesladan fram till tröskningen, som från och med medeltidens slut utfördes på logen, varefter den tröskade säden förvarades i kornhärbärgen. Vanligen hade en gård 4-7 hus, vilka under medeltidens början troligen låg utspridda i varandras närhet. Långt bort från gården, ute i markerna, fanns dessutom ängslador.

Värdet på husen kunde variera. Från medeltida köpebrev framkommer några exempel, såsom 8 mark för två bostadshus, en lada och ett fähus (år 1415). I ett annat fall betalades 6 mark för en förstuga, ett härbärke och ett fähus (år 1416), men de övriga husen på gården kostade 21 mark.

Fähusen

I slutet av järnåldern eller senast i början av medeltiden hade separeringen av långhusets två funktioner medfört att man i stället byggde två skilda hus, ett bostadshus och ett fähus. Trots det förekom det att man hade boskap inomhus ända fram till 1500-talet. De särskilda fähusen hade i regel endast båsen längs ena långsidan, till skillnad från den del av långhuset där boskapen inhystes som hade bås på båda sidorna, vilket medförde att fähusen blev smalare än långhuset. I trakten av Mälardalen och Östergötland minskade antalet bås per gård omkring år 1000, från 8-14 till 4-8, men fortfarande är funna fähus eller långhus från denna tid extremt få, varför det är oklart om det gällde generellt i bygderna.

När fähusen åtskildes från boningshusen hade man bara boskapen på den ena sidan.

Tröskning

Tröskningen skedde från början i vanliga lador med hårda lergolv. I stora delar av landet, ner till Halland och Småland, blev trägolv mycket vanliga under sen medeltid och dessa byggnader kom att benämnas loge.

Från medeltidens slut var det relativt vanligt, men inte allena rådande, att bondgårdar samlade sina hus i någon form av en fyrkant. Hur det var tidigare vet man inte.

Gårdsbyggande i fyrkant

I ett senare skede av medeltiden tenderade husen allt oftare att samlas tillsammans och de bildade då i regel en tydlig fyrkant, med ett gårdstun i mitten, men detta förekom möjligen även tidigare. Olika delar av landet utvecklade sin egen typ av fyrkantsbyggda gårdar, ofta på ett sådant sätt att de hus som var avsedda för människor skildes från hus som var ämnade för djuren. I östra Sverige uppdelades husen i en särskild del som var ansedd för boskapen och en annan del som var för de boende på gården. I västra Sverige var det många gårdar som aldrig samlade husen på detta sätt, utan lät husen få ha en oregelbunden placering.

Knuttimring och skiftesverk

De kända långhusen från järnåldern är få till antalet men nästan alltid byggda med hjälp av flätverk och lerklining. Ett undantag är de hus som ligger i något system med stensträngar i östra Sverige. Där förekom, som innerväggar, stolpväggar eller en form av skiftesverk med liggande syllstock som de stående stolparna fästes i. I slutet av järnåldern kan knuttimring beläggas i norra och mellersta Sverige. Denna teknik kom till Småland senast på 1200-

talet. Som material användes enbart barrträd där tallen var viktigast. Ungefär samtidigt eller något tidigare kommer de äldsta beläggen för hus som enbart byggdes med skiftesverk, vilket i första hand användes för ekonomibyggnader. De träd som användes var ek och andra lövträd. I sydligaste Sverige framträder en tredje byggnadsteknik vid samma tid i form av korsvirkeshus.

Under medeltidens slut var många bönder mycket noga med att hålla gården stängd för den egna boskapen, odjur och främlingar.

Försöker vi ta reda på när dessa byggnadssätt kan ha kommit som tidigast finns inga tydliga svar. Skiftesverk fanns som komplement i östsvenska hus strax efter Kristi födelse och timrade hus fanns i centrala Europa redan under bondestenåldern. I Sverige kan både knuttimring och skiftesverk ha förekommit under hela forntiden från de första bönderna, men kan också ha

kommit som en nyhet under yngre järnåldern. Det enda vi vet är att de allra flesta gårdarna inte byggdes med kraftfulla stenväggar eller med torv, utan att nästan alla hus som byggdes försvann spårlöst. Undantagen berör främst de riktigt stora husen, med rikt fyndmaterial, som haft framträdande lägen i landskapet eller där sten och torv använts i en omfattning som gör dem synliga än i dag.

Föremål på gården

Varje bonde var sin egen hantverkare och på gårdarna tillverkades det mesta av det man behövde. Redskapen var relativt få men funktionella och tillverkade med största omsorg för att både vara vackra och ha avsedd effekt. Dessutom skulle de vara enkla att tillverka. Det gällde att föda folket samt försköna tillvaron så mycket som möjligt. Boskapen skulle ha sitt bete och vatten, medan mjölk, kött och hudar skulle tas tillvara och förädlas. Likaså skulle åkrarna beredas, sås och handplockas på ogräs, varefter skörden tog vid. Hus och hägnader skulle byggas eller repareras, samtidigt som kläder och smycken tillverkades. För de mer besuttna präglades livet och tillvaron av mer exklusiva redskap, föremål, smycken och vapen vilket krävde att det fanns hantverkare som endast sysslade med sådan framställning för att tillgodose behovet.

Lösöret eller föremålen på en vanlig bondgård var gjorda av trä, näver och andra förgängliga material, som skinn och textil. Aldrig eller sällan förekom keramik, utan det bör under hela forntiden och fram till historisk tid betraktas som något exklusivt när det förekommer på en gård. Inte heller var föremål av järn och koppar särskilt vanliga utan det förekom bara sparsamt eller inte alls i de flesta hushållen. Även vävstolar kan från början ha varit något exklusivt.

Malstenar var också mycket ovanligt, vilket visas av att de är ett av de allra mest ovanliga fornfynden som finns i landet. Detta beror dels på att odlingen av spannmål var liten i omfattning och dels att sädeskornen var omalda vid framställningen av öl och bröd. Först när odlingen av spannmål ökade kraftigt under medeltiden och en stor del av detta överskott betalades in i skatt inleddes en period av kvarnbygge, både vindmøllor och skvaltkvarnar, vilka i regel ägdes och drevs av frälset och kyrkan.

Hus och hägn

Normalt byggde allmogen sina egna hus och reparerade dem efterhand innan det var dags att riva huset, återanvända de friska delarna och bygga upp ett nytt hus igen. Ibland ombesörjdes sådana byggnationer av hela byn eller en del av bygden, vilka hjälptes åt så snart någon i grannskapet behövde hjälp eftersom vissa moment var svåra att klara av själv. De som var landbor och arrenderade en gård under ett visst antal år hade skyldighet att underhålla husen, men det var inte ovanligt att de skötte denna uppgift dåligt och överlät arbetet på efterföljande landbo. Likaså var det viktigt att man tillsammans med andra skötte om sina åtaganden att underhålla hägn och grindar så att inte boskapen kom in på åkrarna.

Gårdens tomt var en viktig plats i det öppna landskapet, eftersom det var där bebyggelsen låg och där man intog en stor del av sin kost och vilade ut under natten. Några kunde ha flera olika platser där man bodde under årets lopp beroende på att olika sysslor avlöste varandra, från gården och fåbodar till fiskestugor och handelsplatser. Gården lades i möjligaste mån upp på förhöjningar för att inte hamna på platser som kunde bli vattendränkta. Å andra sidan var dessa platser mer utsatta för vinterns kalla vindar. Alla ägde inte sin gård utan i många sydsvenska bygder var det många som arrenderade den av någon. Tomtplatsen och gårdens hus var ibland det enda markområdet som arrendefamiljerna alltid förfogade över. Ängar, betesmarker och åkrar kunde ibland omfördelas år för år mellan gårdarna och de bönder som bodde i byn.

Husen på gården var vid tiden omkring medeltiden många men små och enkla samt omålade. Somliga användes för boskapen, andra för lagerhållning eller för människornas vistelse. Husen var timrade eller byggda i skiftesverk. Ofta samlades husen kring ett gårdstun och bildade en fyrkant där husen stod tätt, sida vid sida. Den ena halvan av denna husgrupp var främst ämnade för djuren och den andra för människorna. Temperaturen inomhus i boningshuset visade sannolikt ofta minusgrader om vintern. Inte ens varm mat kunde man räkna med varje dag eftersom det på många platser var ont om ved att elda med. Dessutom saknade man i hög grad sågar, varför det mest var torra grenar och ris man eldade med. Eldstaden i boningshuset var enkel och hade under medeltiden främst varit placerad mitt på golvet, men den flyttades till ena kortsidan samtidigt som man lät bygga skorstenar som ledde ut röken. Möbleringen var enkel och ändamålsenlig. Långbänkar var till för de flesta medan högsätet och eventuella stolar, avsedda för en enda person, var förnäma platser för gårdens viktigaste personer. Långborden

kunde både vara en plats där man åt och där man tillverkade redskap då man behövde vara inomhus. Sängplatserna för hela familjen var ofta i samma rum som allt annat och ibland sov alla tätt tillsammans för att inte frysa ihjäl. De rikare hade snidade möbler som målades i vackra färger. Belysningen efter solens nedgång kunde komma från tjärstickor men alla hade inte råd eller möjligheter att hålla sig med det genom hela vintern. Dörrarna var små och fönstren, om de förekom över huvud taget, var mycket små. Likaså var takhöjden ofta låg eftersom det var lättare att hålla kvar värmen i små hus. Fram till 1500-talet förekom det att man vintertid hade boskapen inne i boningshusen för att öka värmen. Antingen fick de gå fritt eller så var de i en avskild del av boningshuset. Så hade man haft det sedan ett par årtusenden tillbaka. Även familjer som var rika bodde ofta enkelt och hade små hus och gårdar vars storlek inte stod långt efter vanliga bondgårdar. De kunde dock ha större rum och fler möbler samt bonader på väggarna, men också mer ved till förfogande samt bjuda husets folk på en bättre och mer varierad kost. Vatten hämtade man i spannar i den bäck eller å som låg närmast gården och använde det som dricksvatten.

Före medeltiden är det osäkert i hur hög grad som timring och skiftesverk förekommit, eller om man haft lerklining (flätade väggar av ris samt lera) till väggar. Likaså tycks en del gårdar ha haft en mer öppen planlösning och inte varit hopbyggda i en fyrkant. Å andra sidan antyder en del ortnamnsändelser att i varje fall vissa byar varit befästa med en omgärdande träpalissad. Varje by och ensamliggande gård har haft ett eget namn, men de enskilda gårdarna i en by hade däremot inte alltid egna namn förrän vid slutet av 1600-talet när skatteskrivningen fordrade en tydlig åtskillnad mellan dem. Somliga av gårdarna hade dock haft namn långt tidigare men ibland kunde det hända att både gårdar och byar bytte namn i samband med någon viktig händelse, som exempelvis digerdöden och de förändringar som det medförde för en del byar och ensamliggande gårdar. I slutet av 1500-talet hade i regel alla de gårdar som ödelades efter digerdöden i mitten av 1300-talet åter igen befolkats och bebyggts. En del av dem bytte namn i samband med återuppbyggandet eller flyttade sina gårdstomter till bättre platser. När dessa platser inte längre var öde ökade nyodlingarna för första gången på flera hundra år och ett mindre antal små gårdar om $\frac{1}{2}$ eller $\frac{1}{4}$ mantal bildades i trakter där det fortfarande fanns outnyttjad mark kvar. Ofta skedde det på byns utmarker eller på allmänningarna. Dessa etableringar av nya små gårdar blev ännu vanligare under 1600-talet och därefter.

Före 1300-talets mitt kan byarna ha befolkats på ett annorlunda sätt gentemot det som var normalt därefter. Många byar kan jämföras med gods och huvudgårdar där det bodde ett större antal trälar som såg till att egendo-

mens alla sysslor utfördes. Även en del familjer som arrenderade sin gård kunde ha skyldighet att utföra dagsverken på dessa platser. Däremot var det inte säkert att den familj som ägde alla dessa marker bodde där själva eftersom de kunde äga många sådana gods och huvudgårdar. Då överlät de fördelningen av sysslorna på någon skötsam träl som blev egendomens bryte. Efter digerdöden och träldomens avskaffande delades många av dessa gods och huvudgårdar upp i byar med jämnstora gårdar om 1 mantal som arrenderades ut till de egendomslösa, som utgjorde den dominerande delen av befolkningen i många landskap men som nästan saknades i andra. De första fria trälbarnen blev giftasvuxna precis samtidigt som digerdöden bröt ut. På grund av inre oroligheter i Sverige samt nya pestepidemier skulle det dröja nästan 200 år innan gårdarna och bygderna var fullt befolkade igen.

Husen kunde ligga sida vid sida, gärna på stolpar för att hålla djuren borta, men då blev det heller inga spår kvar av huset till vår tid.

Någon gång under medeltiden och senast strax efter digerdöden tycks en ganska omfattande förändring av gårdarnas placering i landskapet ha skett, i synnerhet i det forna Älvsborgs län i den södra delen av Västergötland tillika med Småland, Dalsland och Bohuslän och flera andra landskap. Till skillnad från Skaraborg härstammar många av ortnamnen från just den här tiden, men utnyttjandet av landskapet är flera tusen år äldre. Detta vittnar om att

det tidigare mest hade förekommit stora byar, precis som i Skaraborg, men att dessa splittrades. Gårdarna flyttades ut i markerna för att komma närmare betesmarker och ängar. Därmed blev de ensamliggande gårdar i stället för gårdar i en by och de fick även egna namn. Bara den eller de gårdar som var ursprungliga och låg kvar på den gamla byplatsen behöll byns forna namn. Att inte Skaraborg berördes av detta mer än marginellt kan bero på att landskapet inte är lika sönderbrutet av oländig mark, såsom berg och skogsområden med mycket dålig jordmån. Denna förflyttning påverkade inte ägandet eller befolkningens storlek, bara gårdens placering och närhet till åkrar och ängar, vilket höjde chansen att få den utarrenderad under en tid när det fanns mer jord och gårdar än folk i södra Sverige.

Skepp och brygga

Att bygga skepp och ha en brygga som klarade vintrarnas isar var en svår uppgift. Skeppsbyggandet var en konst som innebar att man både kunde välja ut rätt trästycken och foga dem samman så de klarade av en långväga färd. Sådana kunskaper kan bara ha funnits hos ett litet urval personer som i gengäld byggde desto fler skepp. För de som bodde vid kusten var små båtar och större skepp viktiga både för det årliga fisket, liksom för deltagandet i försvaret med krigsflottan.

Byn

Byn kännetecknas av en koncentrerad bebyggelse, som har tegskifte i åkrar för de olika brukarna och samfällda betesmarker. Den kan ha en enda ägare där brukarna var landbor som arrenderade mark eller dagsverkare och trälar som utförde de uppgifter som de blev tilldelade. Den kan också ha lika många ägare som gårdar eller rent av fler ägare än gårdar i de fall som gårdarna är skattehemman och samägs av exempelvis syskon.

Av alla hus och gården som byggdes i byarna under seklernas gång finns i regel ingenting kvar. Bara i enstaka fall har inte den efterföljande tidens byggnationer förstört resterna av äldre byggnader. I de få fall som något återstår är det mycket svårt eller rent av omöjligt att få en uppfattning om vilka hus som blivit kvar, hur stor andel av de ursprungliga husen som de

utgör, vilka funktioner som de har haft och var den övriga nu försvunna delen av byn har legat. Ännu svårare är det att försöka utläsa de boendes ekonomiska status och roll i samhället. Vid sidan av boningshus och övriga hus avsedda för boskapsskötsel och odling, fanns lyxhus för hövdingar och kulthus för bygdens folk. Ingen vet hur de allra fattigaste bodde, om de hade egna små hus eller om de fick bo ihop med boskapen.

Från och med järnålderns början och seklerna strax före Kristi födelse kom ett nytt bebyggelsemönster, som sedan blev allt vanligare. Husgrupper bestående av ett flertal hus samlades i en slags by och dessa hade en varaktighet av ett par hundra år eller något mer. Så gott som alltid är det oklart vad de enskilda husen har haft för funktion, om de varit bostadshus för flera familjer eller om de varit hus med skiftande funktioner som förvaltats av en och samma familj. Under äldre järnåldern kan förekomsten av byar påvisas indirekt genom stora arealer med celtic fields eller röjningsrösen. I ett något yngre skede kan det framgå genom stensträngssystem och områden med bandparceller. I en del fall var det regelrätta byar, medan det i andra fall mer tycks ha varit samverkande gårdar som låg tydligt åtskilda från varandra. Å andra sidan har vi inte kännedom om den totala befolkningen eller bebyggelsen på dessa platser, varför det finns utrymme att tänka sig att de ensamliggande gårdarna kan ha varit huvudgårdar med underliggande smågårdar eller dylikt, både under äldre järnålder och ännu tidigare.

Storgårdar

Bland de relativt fåtaliga husen som är kända framträder ett mindre antal rejäla storgårdar eller hövdingahallar under järnåldern, vilka har gett ifrån sig ett extremt rikt material som vittnar och gästabud, avlägsna besök och skickliga hantverkare. Dessa långhus börjar framträda på 300-talet och kunde bli 60 m långa. De minsta husen som är kända vid den tiden var bara knappt 10 m långa. På vissa platser där man har äldre hus av mer storståtligt slag men också kan följa utvecklingen, framträder gårdar med flera mindre hus senast från 700-talet, vilka saknade takbärande stolpar och som var byggda med skiftesverk eller genom knuttimring.

Gravar

De levande hade byggnader som tjänade deras behov, medan de bortgångna emellanåt hade egna byggnader eller särskilda vilorum som hade vissa likheter med det som förekom i de levandes värld. Precis som det ofta är de påkostade och större boningshusen och förrådsbyggnaderna från de förnäma familjernas krets som återfinns idag medan allmogens hus och gårdar sällan eller aldrig påträffas, tillhör gravarna nästan enbart de framträdande familjerna i samhället. Bara upp till några få procent av befolkningen berörs av de gravar som är kända under hednisk tid. Vad som hände med alla de andra och vilka traditioner som gällde för dem vet vi inte alls. Det enda vi vet är att man använde sig av helt olika traditioner kring den dödes kropp och hade olika föreställningar vad som hände med personens ande efter döden. Ända fram till kristendomens införande saknades ett gemensamt synsätt som medförde att alla i samhället skulle gravläggas, men eftersom kroppens bevarande var förutsättningen under tidig kristen tid för en uppståndelse var det nödvändigt att kroppen lades i vigd jord samt att den inte kremerades. Enda undantaget berörde heliga personer vars ben blev skingrade och spridda som relikier. Alla kristna, oavsett rikedom och status i samhället, förväntas bli gravlagda på kyrkogårdar eller inne i kyrkor. Under hednisk tid var det tvärtom. Då var åtskillnaden stor och påtaglig.

Byggnaderna för de döda avspeglar föreställningarna om dödsrikets egenskaper och antyder även något om vilka de var i samhället som hade inträde till just detta dödsrike. Under de första tre tusen åren (c:a 4000-1100 f.Kr.) byggdes rum för den dödes ben, antingen stora stenkammargravar eller knappt synliga vilorum under markytan. Variationen är stor men syftet detsamma, varför vi kan kalla denna ålder för benrumsåldern. Omständigheterna antyder att det nästan bara var de lärde som gravlades på detta sätt och emellanåt en del av de övriga bland de aristokratiska familjerna, men aldrig vanligt folk. Därefter praktiserades kremering ända fram till införandet av kristendomen, varför vi kan kalla denna ålder för brännåldern medan den kristna tiden fram till modern tid kan kallas uppståndelseåldern eftersom det var denna tro som påverkade gravtraditionens utformning.

Benrumsålder

Under benrumsåldern togs de döda personerna i de förnämsta släkterna om hand av helt andra skäl än under den efterföljande brännåldern. En tanke som är värd att beakta rörande benrumsåldern är att detta urval bland de döda inte alltid gravlades i egentlig bemärkelse, utan kan ses som sovande mumier eller som relikier, vilka kunde användas rent konkret av de efterlevande i en from förfädersdyrkan. De döda från de förnämsta familjerna kunde finnas kvar mitt bland de levande, som beskyddare och rådgivare, eller för att bäras eller skjutsas omkring i bygden på en vagn och därmed välsigna markerna, boskapen och människorna. Vid övergången till bronsålder förändrades denna tradition och det var inte längre främst de lärde som berördes av den utan snarare krigar-aristokraterna. Från den tiden räckte det med att placera ut dem i landskapet, ibland långt från gården, där de kunde fortsätta med dessa uppgifter.

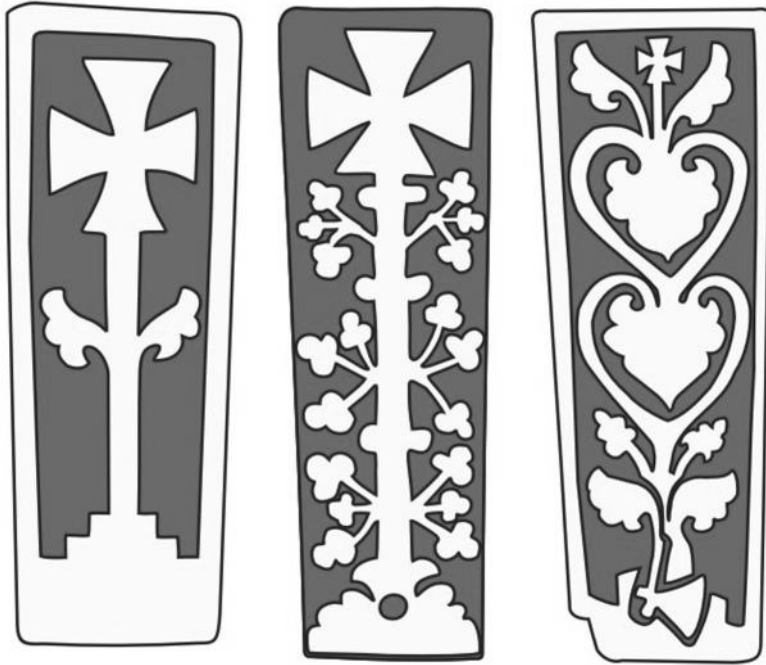
Brännålder

Under brännåldern, som sträckte sig från mitten av bronsåldern till järnålderns slut, togs möjligheten bort att använda de döda som relikier men fortfarande tycks denna tradition bara ha berört de främsta familjerna i samhället och definitivt inte hela befolkningen. Denna brytning gentemot den tidigare hanteringen av de dödas kroppar och förändringen i synsättet av dödsrikets egenskaper bör också ha medfört att uppfattningen om förfädernas möjlighet att påverka de levandes värld förändrades. Kremeringen kan bland annat ha slagit igenom eftersom den på ett symboliskt sätt uttryckte den dödes färd till dödsriket, som en effekt av att dödsriket i sig förändrats. Dessutom placerades ofta gravarna sida vid sida på ett och samma ställe i landskapet, vilket var en tydlig skillnad mot tidigare, samt nära bebyggelsen. Till att börja med var de ofta ganska anspråkslösa och saknade större markeringar ovan markytan, men med tiden förändrades detta varpå högar och skiftande stenformationer utmärkte platsen för den dödes ben. Efter drygt 2000 år upphörde denna tradition som en följd av kristendomens förbud mot kremering.

Uppståndelseålder

Först genom uppkomsten av de kristna kyrkogårdarna vet vi att hela befolkningen kom att gravläggas och dessutom på samma sätt, från de fattigaste till

de rikaste, även om de sistnämnda ofta hade mer utsmyckade gravmarkeringar. Deras stenlock finns ofta kvar än i dag, till skillnad från alla andra gravars enkla konstruktion ovan mark och på så vis fanns ändå en tydlig åtskillnad.

Gravlocken från den första kristna tiden kunde få en utsmyckning i form av kristen växtornamentik, där hållar med stavkors successivt blev det man kallar liljestenar. Dessa är relativt vanliga i Västergötland.

KLÄDER

Att skylla och värma kroppen var viktigt för alla som bodde i ett nordligt klimat. Skinn från djur skars i passande bitar och kompletterades med växt-delar, som snoddes till snören, vävdes samman till hättor, mantlar eller enkla strumpor. Kläder av skinn från topp till tå var förmodligen viktiga långt in i järnåldern eller rent av ännu längre. När de nya fårarterna kom, i början

av bronsåldern, som gav spinnbar ull var det möjligt att förändra kläderna, men i första hand för de rika. Då blev det lättare att anpassa klädernas form och färg, utseende och stil samt funktion efter de önskemål som fanns, samt väva dem med olika färger för att få fram allehanda mönster. De gjorde mantlar, tunikor, kjortlar och klänningar men också byxor, samt allehanda brickband och snörningar. Dräkter för prydnad kunde skilja sig mer än tidigare från vardagens kläder. Under folkvandringstiden kunde krigare och deras hövdingar ha enkla skinnkläder, ibland med lindade ben och skor gjorda av hästskinn. För den vanlige herden var det bara en enkel kappa och hatt samt ofärgade kläder närmast kroppen som gällde. Skorna och dess värmande stoppning hade låg kvalitet och användes bara när det behövdes för kylans skull. Sällan eller aldrig tvättades kläderna. I stället byttes de efter ett eller ett par år när de var slitna. Med tiden var det dock allt fler som skaffade sig flera uppsättningar kläder och dräkter, där tvättning i varje fall kom att beröra de finare av dem.

Skillnaden mellan de rika och fattiga har förmodligen alltid varit stor vad gäller kläder och utsmyckning. Den personliga uppsättningen var förknippad med individen och skulle uttrycka allt som man själv ville säga. De främsta i samhället kunde genom sina avlägsna kontakter få exklusiva tyger och material som på konstfulla och färgrika sätt gav kläderna en dignitet som saknade motstycke, i synnerhet under järnåldern och medeltiden. Enligt de forna berättelserna på Irland styrdes rätten att färga sina kläder av samhällets rangordning där den högsta personen fick ha sju färger medan de med lägst rang bara fick ha en enda. För bondefamiljer var kläderna säkerligen mycket enkla. Hättor och bredbrättade hattar följde tidens mode medan de skyddade huvudet mot väta och köld. Mantlar, med eller utan huvor, var ett av de viktigaste plaggen. Var de gjorda av skinn eller vadmal kunde de stänga ute både slagregn och stark blåst. Tunikor, antingen med kjortlar eller byxor, bars under manteln men kvinnor kunde också ha klänning. Skorna eller kängorna av skinn hade ganska låg kvalitet och höll sällan ett helt år, varför man gärna gick barfota sommartid för att spara på dem så mycket som möjligt. Man tycks ha klarat sig med samma kläder året runt. Å andra sidan kanske man inte var utomhus mer än nödvändigt under vintern, i synnerhet inte när det var stark kyla. Germaner och nordbor beskrevs på den tiden som tåliga och uthålliga när det gällde kyla och vistelser utomhus i dåligt väder.

När kristendomen kom och de vuxna skulle döpa sig hände det att man fick behålla den vita dopdräkt som man bar vid det högtidliga tillfället. Den betraktades som något speciellt, men inte av religiösa skäl utan enbart för tygets skull och klädesplagget i sig. Somliga lät därför döpa sig flera gånger.

Modets svängningar kunde få kläderna att variera mycket på kort tid men också mellan olika områden. Färgning, tygets skärning, form och proportioner blev ständigt upphov till nyheter som ibland slog igenom.

Frisyrer, skäggväxt och kroppsbesättning

Hårmodet förändrades också men det var ofta mycket likartat inom en bygd eller ett landskap. Några hade håret kammat på ett visst sätt, andra skar det efter bestämda regler, medan ytterligare en del kunde smeta in härsket smör i håret. Även skäggväxten kunde följa traditioner där en del lät det växa medan andra skar det kort, såsom var vanligt under järnålderns slut och medeltidens början. Således var variationen enorm, eftersom avsikten ibland var att försöka försköna sig medan andra ville vara avskräckande.

Några kunde måla sina kroppar i skilda färger och måhända speciella mönster eller tatuera sig, ibland för att man som krigare ville skrämman sin motståndare, ibland för att göra sig vacker, men ingenting av detta berörde vardagen för allmogen.

Renlighet

Samtidigt som det var ont om bränsle för att kunna värma vatten, vilket bör ha minskat viljan att tvätta sig om vintern, finns det gamla texter som hävdar att man tvättade sig varje dag och dessutom i varmt vatten. Det sistnämnda kan inte gärna ha gällt allmogen eftersom de knappast kan ha haft så pass mycket ved. Därför borde den uppgiften ha berört ett högre skikt i samhället. Det var också en allmän åsikt att man skulle vara hel och ren samt mått när man red till tinget. Förmodligen ökade renligheten generellt sett ju högre upp i hierarkin man kom.

Trots en viss renlighet bland de människor som hade de flesta kontakterna med avlägsna bygder och folk, förekom allehanda sjukdomar som spreds med de kringresande. De värsta exemplen är de pestepidemier som relativt regelbundet drabbade stora delar av Europa, vilka inte spreds av råttor utan av människor.

FÖDA OCH AVKASTNING

Jägerstenålderns människor producerade ingenting själva eller ytterst lite av sin kost. I stället konsumerades det som på naturlig väg frambringades i landskapet. Inom ett visst bestämt område kunde förhållandevis få människor överleva, om man jämför med jordbrukande människor. Den typ av jordbruk som etablerades med de första bönderna, där boskapsskötseln dominerade starkt över odlingen, kunde försörja upp till 50 gånger fler människor inom en viss bestämd yta. Om man sedan jämför med samhällen där spannmålsodlingen dominerade över boskapsskötseln kunde omkring 10 gånger fler människor överleva på samma yta.

Medeltidens jordbruk, som baserades på betesmarker och ängsmark samt närliggande åkrar, kan spåras och rekonstrueras ner genom järnåldern och rent av till yngre bronsåldern. Under den perioden sker inga större förändringar. Vid övergången från den äldre perioden som sträcker sig ner till de första bönderna, hade dock vissa förändringar inträffat. Landskapet hade röjts, gödning hade införts, hus eller avdelningar i husen för boskapen byggdes, skärande redskap för skörd och slätter blev vanligt och spannmålsodlingen ökade något i betydelse för föda till aristokrater och deras anställda. Bortsett från dessa förändringar var många andra saker lika under flera tusen år.

Köttet kom mest från nötboskapen men också från gris, får och getter. Vid kusterna kan säl och fisk dominera helt i benmaterialet från en del fyndplatser, men det behöver inte alls innebära att de berörda människorna själva konsumerade dem eller att de inte hade tillgång till annan kost också. En stor del av köttet värmdes, vilket spår i benen visar på somliga fyndplatser, men vi vet inte om detta var vanligt rent allmänt. Även märgen användes. Frågan är hur representativa dessa fynd är för hela befolkningen.

C13-analyser av skelettben från människor i södra Sverige som daterats till bondestenålderns första period c:a 4000-3000 f.Kr. har värden som visar att de åt en stor andel kött men inte fisk, medan situationen var tvärtom för en del påträffade människor på Gotland och i Bohuslän. I Skåne var kött vanligt men fisk förekom för dem som bodde vid kusten. Även i Halland var kött betydligt viktigare än fisk. Från mitten av bondestenåldern och fram till

medeltiden och tiden närmast därefter var kött- och mjölkprodukter dominerade i hela landet.

När ost började tillverkas vet man inte. Möjligen skedde det i mitten av bronsåldern i samband med att silkärl dök upp bland keramiken. Motsvarande kärl bör ha tillverkats av trä eller näver hos gemene man och inte i keramik som var ett exklusivt material på gårdarna. I början av järnåldern var surmjölk eller tjockmjölk samt ost viktiga delar av kosten hos germaner, men sällan eller aldrig färsk mjölk.

Trädgårdsodling förekom redan under forntiden, men i mycket begränsad omfattning och hade ingen betydelse för folkets försörjning. Apel, ärter, bönor, lök förekom (apelgårdar och lökgårdar etc) på större gårdar. Med klostren infördes även kryddgårdar.

Boskap

Forntidens boskap

Boskapen var från början förhållandevis storväxta, med undantag av grisarna som hade samma storlek som vildsvinen. Successivt och ända fram till seklerna strax före Kristi födelse kom många arter att minska i storlek. Därefter ökade storleken en aning. Under medeltiden minskade boskapen tillfälligt i storlek igen innan de ökade på nytt. Orsaken till minskningen av storleken kan både ha berott på svältkost under vintermånaderna och genom ett systematiskt urval där man önskade sig mindre och därmed mer lätthanterliga djur. Järnålderns kor var runt 110 cm i mankhöjd eller lägre, vilket är 2-3 dm lägre än vad som är normalt för dessa raser i dag. Räknat i köttmängd gav varje djur omkring 60% mot vad de ger nu för tiden.

Från tiden runt 3000 f.Kr. eller senare kom en rad nyheter till Europa från sydöstra Asien. Hjul och vagnar med dragdjur var en nyhet, hästar en annan. Oxar från trattbägarkulturen (TRB) har uppvisat tydliga slitmärken på benen som visar att de dragit tungt, antingen ett årder eller stora stenblock till byggen av megalitgravar eller något liknande. Senast under äldre bronsåldern infördes nya arter av får som dels var större och dels gav ull som

kunde användas för textilproduktion. Ullen kunde både ryckas och klippas från fåret.

Boskapen betade fritt medan någon vallade dem och såg till att åkrar samt ängar för vinterfoder inte kom till skada.

Boskapen gick utomhus året runt och det var av allt att döma först vid övergången till järnålder runt 500 f.Kr. som man lät djuren få vara inomhus vintertid. Man hade lövängar varifrån man hämtade föda till boskapen så att de hade foder under vintern, även under de tidiga epoker när boskapen gick utomhus på vintern. Att man hade boskapen inomhus berodde inte på att djuren själva behövde det, utan för att det hjälpte till att värma boningshusen och för att underlätta mjölkproduktionen.

Vall för att kunna få önskad mängd hö till vintern ersatte en del av lövtäkten. Det fanns från och med järnåldern och då av två skilda slag. Sidvallsängen förekom på våtmarkerna och hårdvallsängen på fast mark. Möjligen var det i samband med att kortlien introducerades kring Kristi födelse som vallen blev viktig och helt eller delvis ersatte lövtäkt, men redan under årtusendet dessförinnan hade ängsmarken ökat i omfattning.

Medeltidens boskap

På en normalstor gård fanns det efter digerdöden i genomsnitt omkring 2 oxar eller hästar, 4-5 kor samt några får och getter och även några svin. Därtill hade man som regel höns och gäss. Variationen kunde dock vara

mycket stor, från de stora godsens ända ner till godsens underlydande smågårdar. Här avses ingetdera av dem, utan bara de gårdar som på 1500-talet hade en storlek på 1 mantal eller strax därunder. Regionala variationer kunde också förekomma. I norra Sverige och delar av Mälardalen var arbetshästar vanligare som dragdjur än oxar.

Får och getter var vanliga på så gott som samtliga gårdar i Sverige, till skillnad från svinen som knappt förekom i Norrland.

Nötboskapen och getterna gav mjölk och kött. Det kunde också fåren göra men i Dalarna och det inre av Småland använde man dem enbart för att få kött och ull. Av mjölken gjorde man ganska mycket smör och under tidig medeltid infördes en ny teknik i form av stötkärnan som medförde att man slapp skaka och vispa mjölken för att få smör. Även ost tillverkades.

Efter digerdöden ökade boskapens bålstorlek långsamt efter att ha varit dalande i knappt tusen år, vilket delvis berodde på att det fanns en större tillgång till betesmarker och att förbättrade skärredskap underlättade slåtter och skörd men också för att man önskade sig större och färre djur. Vid vikingatidens slut hade korna haft en mankhöjd på i genomsnitt 110 cm och den sjönk ytterligare närmare 10 cm fram till 1300-talet, men variationen var ganska stor och de större djuren kunde vara både 120 cm eller mer i mankhöjd.

Många kalvar dog strax efter födseln, främst på grund av att man tog dem från kon efter några dagar och sedan bara gav dem sötmjolk under ytterligare några dagar innan de skulle överleva på skummad mjölk. I Småland dog nästan varannan kalv, i Västergötland drygt var tredje och i Mälardalen var fjärde kalv. Orsaken var att produktionen av smör var viktigare än kalvarna samt att kalvningen var nödvändig för att hålla uppe kons mjölkproduktion. Grädden användes till smör och den skummade mjölken användes till ost, medan den oskummade sötmjölken knappt användes alls. En vanlig ko kunde årligen ge 400-500 liter mjölk och när den slaktades fick man ungefär 50-60 kg kött (slaktvikt) i slutet av medeltiden. Oxar gav upp mot 70-90 kg per djur. Under 1600-talet ökade dessa siffror en aning och nådde generellt den övre nivån, det vill säga 60 respektive 90 kg.

Fåren fick ett enda lamm per år, medan grisarnas kull ofta var på 2-3 ungar. Vart femte lamm dog inom kort. För smågrisarna var dödligheten knappt hälften. Ett slaktat får gav inte fullt 10 kg kött och en gris gav 20-30 kg. Ett får gav, förutom 1 kg ull, närmare 2 kg ost per år och en get det dubbla.

Vildsvinen - iofur - var ett av de djur som ofta förekom som en del i personnamnen under järnåldern.

Skötseln av höns var kvinnans syssla, liksom många av arbetsuppgifterna med kor, får och getter. Herdarna under tidig medeltid skulle förses med vallhund, stav, hatt och kappa och var nästan alltid män, men i slutet av medeltiden var det i stället främst kvinnor och barn som skötte denna syssla. Då vallades både nötboskap, får och getter tillsammans. Svinen kunde vallas

i ollonskogar, där vilda bin trivdes. Ihåliga stockar kunde även finnas på gårdarna och användes som bikupor. Honung och vax tillvaratogs först efter det att man hade dödat alla bin i svärmen.

Gropavall, med dike på ena sidan och en uppkastad jordvall strax intill, anlades för att markera var utmarkerna började och inmarken slutade. Höjdskillnaden medförde att boskapen inte ville gå över dem. De tycks vara vanligast i den södra delen av Västergötland.

De tama grisarna förökade sig emellanåt med vildsvin och behöll på så vis det ursprungliga utseendet relativt länge.

Odling

Forntidens odling

Alla bönder i norra Europa var främst boskapsskötare där mjölk- och köttprodukter dominerade stort över odlingen. Trots det upprätthölls odlingar under hela forntiden.

Under bondestenåldern och bronsåldern var födan från åkrarna och odlingen förhållandevis liten, men det finns kemiska analyser som visar att vissa människor, men långt ifrån alla, kan ha konsumerat betydligt större mängder spannmål än vad som är rimligt för den genomsnittliga befolkningen. De personer som åt mycket spannmål motsvarar inte alls vardagens situation vid denna tid. Alla eller de flesta av de analyserade skeletten bör komma från människor som tillhörde ett övre skikt i samhället. Gröt förekom redan under bondestenålderns början och bestod av frön och nötter men även blod, lever, fisk och ärtor kunde ingå. En del mat jästes i keramikkarlen under drygt ett halvår innan den var färdig. Det äldsta brödfyndet i Sverige är från c:a 200 f.Kr. vilket stämmer väl med dateringen av det äldsta brödet från många andra områden av Europa, däribland Italien.

Vid övergången till stridsyxekulturen (STY) runt 3000 f.Kr. ökade de sorter bland sädeslagen, såsom naket korn, vilket medförde att säden kunde mältas och frambringa öl eller liknande jasta drycker. Dessa hade minskat under trattbägarkulturen (TRB) för att sedan öka kraftigt under STY och förbli dominant fram till äldre bronsålder när det ersattes av skalkorn som var tåligare och lättare att skörda och lagra, även om det inte innehöll lika mycket protein. De första vetesorterna hade ax som lätt föll av, varför de med fördel skördades varsamt för hand. Förekomsten av skärar, först av flinta under bondestenålderns slut och sedan av brons under bronsåldern, påvisar en mer rationell teknik för skörd, men det är oklart hur stor andel av befolkningen som hade råd med dessa föremål. I varje fall är flintskärorna påfallande ovanliga i jämförelse med exempelvis de samtida flintdolarna, som knappast kan ha tillhört gemene man. Under yngre bronsåldern fortsatte minskningen av sädeslag som vete, emmer, enkorn och hirs tills de upphörde helt eller minskade kraftigt. Under äldre järnåldern dominerade skalkornet i hela Sverige, men vid tiden för Kristi födelse började rågen långsamt att etableras innan den ökade allt snabbare under yngre järnåldern. Vid sidan av detta förekom viss odling av andra arter, främst havre men också bönor och ärter, men det var mycket marginellt.

Odlingen hade liten omfattning överallt i Norden ända fram till medeltiden, vilket på ett tydligt sätt visas i pollendiagrammen. Utöver spannmål odlades knappt någonting. Under bondestenålderns slut kan man ha börjat med särskilda fähus och gödsling av åkrarna. Ända fram till mitten eller slutet av järnåldern tycks ensäde ha dominerat helt inom ett system där åkrar gödslades varje år.

Redan under yngre bronsåldern framträder odlingsrösen eller röjningsrösen samt invallade åkrar i Skåne och på Gotland, vilka visar var en del av od-

lingen har ägt rum. För tidigare skeden är det mer oklart hur landskapet såg ut och hur det utnyttjades. Somliga tänker sig att landskapet ständigt skiftade mellan öppna gräsmarker, halvtäta skottskogar och mer igenvuxna lövskogar. Skottskogarna bildades när man kontinuerligt ringbarkade och avverkade skogen och sedan lät den växa upp igen. Skotten sköt ut från stubbarna och bildade ett buskliknande landskap som var rikt på föda för boskapen. Om de fick växa upp blev det skog på nytt, men om de betades av ordentligt kunde det öppna landskapet ta över. Under bondestenålderns slut och äldre bronsåldern slutade man att driva fram skottskogar och busklandskap som ett komplement till de mer stadigvarande betesmarkerna, varpå landskapet öppnades mer permanent över stora ytor på olika platser i hela södra Sverige. Det öppna landskapet blev bara delvis beväxt, men denna gång med enbuskar och en mindre andel träd. I mitten av bronsåldern fortsatte denna utveckling längst i söder och öppnade landskapet ännu mer, vilket sedan spreds norrut till bland annat Östergötland runt 700-600 f.Kr.

En viss ökning av sädesodlingen kan ibland iakttas under det första seklet e.Kr. och de närmaste seklerna därefter, vilket indirekt kan förklara den första förekomsten av tamkatter på grund av det ökade problemet med sork och andra smågnagare.

Åkrarnas skötsel medförde flera nya sysslor. Gödsel hopsamlades och spreds ut på åkrarna, gårdsgårdar byggdes och reparerades för att skydda odlingarna, ogräs skulle tas bort och ibland lades åkern i träda. I början av medeltiden började diken bli vanliga i östra Sverige innan traditionen spreds till resten av landet. Många åkrar som legat på ojämn och stenig mark hade skötts med hacka och spade, men under senmedeltiden hade denna arbetskrävande teknik upphört. Till och med ogrärensningen tycks ha minskat under medeltidens slut. I de fall som åkern inte kunde upprätthållas för odling användes den emellanåt som betesmark för att den inte skulle växa igen.

Spannmål

Så gott som all odling omfattades av spannmål där korn dominerade stort över de andra sädesslagen. Vete och havre odlades bara marginellt, liksom från början råg. Till skillnad från de andra sädesslagen ökade råg kraftigt under medeltiden och blev det viktigaste sädesslaget under medeltidens slut i vissa delar av östra Sverige såsom i Södermanland. Utöver spannmål odlades en lång rad andra växter, såsom ärter och kål, men deras omfattning var alltid liten och relativt obetydlig för den vanliga bondgården.

Rågen hade ökat under yngre järnåldern och hela medeltiden medan den långsamt spreds österifrån. I Mälardalen blev råg allt viktigare och till och med det dominerande sädeslaget. Härifrån spred det sig i första hand till Småland där råg också var viktig under 1500-talet, men i västra Sverige ökade rågens andel mycket långsammare och i Norrland förekom den inte alls.

Havre odlades i ringa omfattning och det skedde nästan bara i västra Sverige där den fortsatte att minska. Ett undantag var Värmland och eventuellt Dalsland där det stod för en mycket hög andel av sädeslagen. Ärtor och andra odlade växter motsvarade bara en liten del av avkastningen från odlingen, sällan mer än någon procent.

Träda

Ensäde praktiserades i hela landet fram till järnålderns slut. Under medeltiden infördes tvåsäde, där hälften av åkrarna låg i träda, i Mälardalen och Östergötland samt i gränstrakterna mot Småland och norra Öland. Tresäde, där en tredjedel låg i träda, fick bara genomslag i Skaraborg och nordöstra Småland, men på Kålland och ett stycke söder därom i Västergötland var det tvåsäde som gällde. På Gotland fanns båda systemen. Även firsäde och femsäde kunde förekomma, såsom i Värmland. I övriga delar av landet fortsatte man med ensäde. Norrut i landet fanns lindor på en del håll, vilket var åkrar som fick ligga länge i träda innan de åter togs i bruk.

Svedjor och fall

I Västergötland förekom svedjebruk bara i ytterst begränsad omfattning eftersom det främst var genom de invandrande finnarna som denna teknik spreds i Sverige. Sådana svedjebruk kallades ibland för fall och finns i ortnamn som Kyrkefalla och Mofalla. På dylika platser odlade man mest råg och rovor.

Avkastning

Under lång tid var det vanligt att man i Norden skördade tre gånger så stor mängd spannmål som man hade använt till utsäde. Ett korntal (skörden gentemot utsädet) på 3 förekommer runt om i Sverige under medeltiden och

senare, men med ett viktigt undantag. Under 1500-talet var det inte ovanligt att den dubbla avkastningen förekom i trakten runt Mälaren, men den gick sedan ner igen.

En prästgård skulle ha en åker som var minst 12 tunnland (6 hektar), varav hälften av åkern kunde ligga i träda varför den årliga skörden bara var hälften i de fallen. Det gör att skörden normalt blev 36 tunnor per år, eftersom utsädestunnan om 1 tön var detsamma som 6 spann (3 tunnor) i skörd och korntalet var omkring 3 under medeltiden. Måttet 1 tunna motsvarade 2 spann eller runt 147 liter. Under tidig medeltid var emellertid 3/4 uppsvensk spann lika mycket som 1 östgötaspänn, vilket fördunklar alla försök till mer exakt beräkning.

När sädesodlingen långsamt ökade i början av järnåldern, i samband med de romerska kontakterna, ökade också antalet sorkar och möss på gårdarna. Då först blev det naturligt att skaffa sig katt.

I Västergötland hade många hushåll en normalskörd på 20-75 skäppor (c:a 8-30 spann eller 4-15 tunnor), det vill säga uppskattningsvis från 1,3 till 5 tunnor i utsäde. Det innebär att de största gårdarna var jämförbara med en normal prästgård och de minsta var en fjärdedel av dess storlek. En riktigt stor gård i Uppland kunde skörda upp mot 100 spann (50 tunnor) och då var den ungefär tre gånger större än en normal prästgård. En sätesgård kunde ha en genomsnittlig skörd på omkring 300 spann, vilket motsvarar 50 tunnland eller storleken på 8 prästgårdar. Dessa uppgifter om avkastningen är bara normalvärden under goda år eftersom den verkliga avkastningen kunde variera och vara avsevärt lägre under dåliga år.

Kvarnar och brödbak

Först under 1200-talet infördes vattendrivna kvarnar eller skvaltkvarnar och de ersatte då de handdrivna malstenarna, som dock är extremt sällsynta och bara förekom på enstaka gårdar. Vid samma tid kom också de första väderkvarnarna.

Dagsfärskt bröd bör ha varit högst ovanligt. Förrådsbröd har däremot gamla anor och det innebar att man bakade en eller några få gånger per år. Bröd som gjordes på råg kunde jäsa, men inte produkter av korn och havre. Förutom bröd gjorde man gröt av den spannmål man hade tillgång till, samt öl av korn. Den vanligaste drycken var dock vatten, eller vatten som uppbländats med vassla och kärnmjök.

Den typ av gärdesgårdar som präglar dagens kulturlandskap har rötter ner i medeltiden, då den ersatte en tidigare form som numera har upphört helt.

Gärdesgårdar

Åkrarna låg nästan alltid nära bebyggelsen. I odlingarna var det gott om ogräs som man i mån av möjligheter fick plocka bort för hand. Åkrar och närliggande ängar var omgärdade av gärdesgårdar för att skydda odlingen från boskapen. Vid vägar och stråk fanns öppningar i form av grindar eller led, som bestod av liggande och glest placerade störrar som sköts åt sidan. Det är dessa led som givit namn till alla de gårdar som kallas Ledsgården.

Innanför dessa gårdsgårdar fick boskapen beta på hösten efter slätter och skörd, men före eventuell höstsådd av höstråg. Under tidig medeltid blev hankärdsgårdarna allt vanligare i norra Sverige. Därefter ersatte den sedan långsamt flätgårdsgården även i södra Sverige. I mitten av medeltiden tycks den ha blivit vanlig i mellersta Sverige. I början stod stolparna lika tätt som för flätgårdsgården men med tiden ökades anståndet från 0,4 m till upp mot 1,5 m. På utmarkerna var betet fritt för alla och här fanns inga gårdsgårdar.

Foder

Hö och hopsamlade löv genom lövtäkt och hamlade träd utgjorde en viktig del av boskapens vinterföda som de skulle livnära sig på mellan oktober och april. Hästar kunde dessutom få korn och i västra Sverige även havre. Ridhästar fick mer och bättre foder än arbetshästar. Vatten bars sällan in till djuren utan man drev ut korna en gång om dagen under vintern för att dricka. Inne i fähuset skulle det vara torrt och rent i båsen.

Den korta vidvinklade lien (kortlien) som användes långt in under medeltiden var bra även på ojämna underlag och små ytor, medan den långa rätvinklade lien var bättre på större och jämnare mark. Den långa lien började användas i slutet av järnåldern och blev med tiden allt vanligare tills den dominerade helt. Små handyxor kunde vara bra när man hamlade träden. Efter digerdöden medförde befolkningsminskningen att varje familj kunde få tillgång till mer mark. Den långa lien kom av det skälet snabbt att ersätta kortlien samtidigt som skärornas blad blev längre.

Situationen på 1570-talet

Boskapsbeståndet

Kalvar räknades som ungnöt vid 1,5 års ålder (normalt vid hösten). Kvigorna blev kor vid 3-4 års ålder när de kalvade första gången, vilket vanligen skedde på våren. Vid samma ålder räknades stutarna som oxar. Antalet okastrerade tjurar var mycket litet och de räknades tillsammans med stutar och oxar. På hösten vid tiden för utfodringen av hö var det dags att skilja ut

de djur som skulle behållas och de som skulle slaktas för att fodret skulle räcka under vintern. Antalet kor var normalt dubbelt så många som ungdomdjuren i taxeringslängderna.

I genomsnitt hade ett hushåll i Sverige 1,5 hästar, 1 ox, 4 kor, 2 kalvar, 1 ungnöt, 5 får, 1,5 getter och 2,5 svin samt 3-4 hektar åker vid ensäde och det dubbla i Mälardalen där man hade tvåsäde. Enstaka områden kunde ha den tredubbla åkerarealen. Detta kan jämföras med 1-2 hektar åker på undersökta gårdar från järnåldern i östra Sverige där det fortfarande var ensäde. På Falbygden hade varje boskapsägare i början av 1600-talet knappt 3 hektar åker i genomsnitt.

Svinen tillhörde främst slättbygderna eftersom de delvis föddes upp på rester från åkrarna. Getterna hörde mest till skogsbygderna på grund av att de klarar sig bra på magra jordar och de saknades helt i slättbygderna.

Svinens och getternas antal var proportionellt sett större bland de rikare bönderna, vilka också hade fler oxar än hästar som dragdjur. Hästarna var mer mångsidiga och därför mer eftertraktade bland de mindre rika bönderna. Långt senare kunde ägandet av enstaka getter bli en ersättning för kor, men vid den här tiden var större boskapsstockar en fördel om man hade getter eftersom getterna krävde ganska mycket passning för att de inte skulle ställa till skada. De som ägde getter hade sällan enstaka djur utan 6-8 eller fler.

I genomsnitt var boskapen i ett hushåll värderat till knappt 90 mark men i vissa häradar (t.ex. i Laske) kunde värdet nå över 130 mark. Överlag var värdet högre i södra Västergötland och Småland, främst på grund av uppfödningen av oxar. Omvänt var värdet lägst i Östergötland där boskapens genomsnittliga värde per hushåll på slättbygden låg under 70 mark. I gengäld hade de betydligt större spannmålsproduktion.

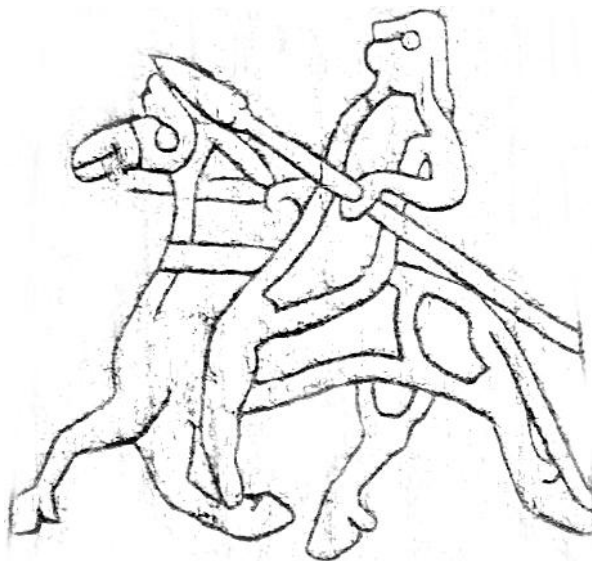
Korntal

Korntalet låg tämligen still kring 3 där en tunna utsäde gav 3 tunnor i skörd. Somliga år gav bättre skördar och upp mot 4 i korntal, medan andra år gav sämre och ner mot 1 eller 2 eller nästan ingenting alls. Ett undantag från denna generella nivå är Mälardalen där korntalet hade börjat öka under senmedeltiden och som fortsatte att öka kraftigt under 1500-talet. Visserligen hade befolkningen ökat ganska mycket och åkrarna blivit fler, men ändå kan

vi se att korntalet eller avkastningen nådde både 6 och 7 samt ända upp till 11 som mest. Från slutet av 1500-talet vände kurvan neråt och närmade sig successivt korntalet för resten av landet. Orsaken till denna tillfälliga ökning kan bero på att flera faktorer samverkade och gynnade avkastningen, såsom träda, nyttjandet av ödegårdar, glesare sådd och bättre gödsling etc.

Smör var en viktig produkt vid sidan av spannmål och kött. En ko i Mälardalen kunde ge 3 lispund (à 8,5 kg) per år i genomsnitt. I landskapen söder därom ner till Småland fick man 2,5 lispund per år och i Västergötland samt troligen i Värmland var avkastningen bara 2 lispund per år och ko. En äldre ko kunde ge mer mjölk och smör än en ko som bara kalvat en enda gång.

Somliga i samhället hade en status där man inte behövde bry sig så mycket om korntal, men för de allra flesta i bygderna under medeltiden och framåt var odlingen det som avgjorde om man skulle få något extra tillskott eller inte. Därför var också odlingen marginell under tidigare skeden.

Kosten på en bondgård

Sedan urminnes tider hade nordborna livnärt sig på kött- och mjölkprodukter men inte i någon större utsträckning på odling eller andra vegetabilier, varför vi kan kalla dem för animalianer. Många gårdar beboddes av arrendebönder i södra Sverige och ett flertal av dem var ättlingar till trälar och hade kvar deras livsmiljö och levnadsstandard. I grova drag kan vi rekonstruera vad deras kost var baserad på men dessa beräkningar ska behandlas med stor försiktighet eftersom de bara visar en generell tendens och inga exakta förhållanden.

1 ko (60 kg kött x 2/3 överlevnad bland kalvarna)	40 kg kött/år
1 ko	20 kg smör/år
1 får (10 kg kött x hög överlevnad bland lammen)	10 kg kött/år
1 får	2 kg ost/år
1 get	4 kg ost/år
1 gris (25 kg kött x 2/3 överlevnad bland kulingarna)	40 kg/år
1 hektar åker(som inte ligger i träda)	0-6 tunnor (à 147 liter)

Norden

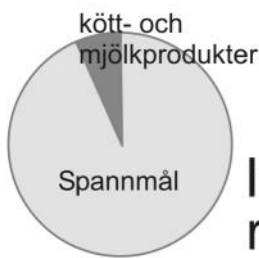
4000 f.Kr. - 200 e.Kr.

år 200 - 1350

år 1350 - 1700

**Italien,
romarriket**

Spannmålets betydelse för den dagliga kosten ökade långsamt i Norden och kompletterade kött- och mjölkprodukter. Under medeltiden ökade odlingen ganska kraftigt, men inte för att förändra allmogens matvanor utan för att underlätta betalningen av skatter och arrenden. Kronans tjänare åt nästan bara sädesprodukter, i likhet med vad romarna hade gjort.

	Antalet (år 1571)				Årligen/gård			Dagligen/person		
	kor	får	get	svin	kött	smör	ost	kött	smör	ost
	genomsnitt / hushåll				kg	kg	kg	gr	gr	gr
Norrland	4,9	3,3	3,0	0,7	226	99	18	109	47	9
Västmanland	3,3	5,3	0,9	3,1	255	65	14	123	31	7
Värmland	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?
Dalsland	4,1	3,3	0,1	0,3	177	83	7	85	40	3
Västergötland	4,3	5,3	1,5	2,7	282	87	17	135	42	8
Småland	4,7	5,0	2,3	4,0	349	95	19	168	46	9
Öland	4,0	9,6	0,3	1,8	233	80	20	112	38	10
Östergötland	2,9	4,2	0,4	2,6	220	59	10	106	28	5
Närke	4,2	7,5	0	4,7	357	85	15	172	41	7
Södermanland	3,6	6,1	1,5	2,7	252	72	18	121	34	9
Uppland	3,4	6,4	0,9	2,3	228	67	16	109	32	8

Antalet boskapsdjur år 1571 per hushåll landskapsvis och vad det kan ha gett i avkastning per år samt per person och dag.

	Skörd tonna	Rest	liter/person/dag
Norrland	15	3,5	0,25
Västmanland	12	2,7	0,19
Värmland	10	2,2	0,16
Dalsland	?	?	?
Västergötland	5	1,1	0,07
Småland	8	1,9	0,14
Öland	4	0,9	0,06
Östergötland	?	?	?
Närke	13	2,9	0,21
Södermanland	17	4,0	0,28
Uppland	19	4,4	0,31

Skörden av spannmål per hushåll år 1571, landskapsvis, samt kvarvarande del efter avräkning av tiondet, nytt utsäde till det efterkommande året och arrendet av gården (1/3 av skörden) och vad det blir räknat per dag och person.

Anm. Andra kringliggande år kunde både ha varit bättre och sämre, vilket inte framgår av detta enstaka exempel. I Mälardalen var inte de bra skördarna trefaldiga gentemot utsädet såsom beräkningen utgår från ovan, utan snarare tiofaldiga just under detta århundrade vilket temporärt höjer avkastningen mer än vad som visas i tabellen ovan.

Normala skördar under medeltiden och tidigare gav ungefär 10-15 tunnor per hushåll, ibland mer eller betydligt mindre, men det räckte bara till 16-24 gram säd om dagen per person, sedan tiondet och arrendeavgiften för gården avräknats. Om arrendet i stället betalades med smör kunde man behålla ytterligare 23-35 gram säd per person och dag. Självägande bönder som slapp arrendet betalade i gengäld jordskatt i ungefär samma omfattning som arrendet. Utöver detta utgick ofta många andra skatter som bönderna tvingades betala, vilket medförde en sänkning antingen av den kvarvarande mängden med spannmål eller smör. Somliga bönder sålde en viss del av sitt kött och kunde på så vis få mer kvar av smör och spannmål.

Utöver detta kommer ett okänt antal hönsägg, övriga ätbara delar på djuren och diverse mjölkprodukter som gjordes på det som blev över efter ost- och smörtillverkningen, samt en nästan försumbar mängd fisk samt lök, äpplen och annat som man emellanåt odlade. Enstaka gårdar hade även biodlingar intill gården och kunde få upp mot 30 kg honung per år som delvis såldes.

Skördarna var osäkra och säden arbetskrävande, vilket medförde att odlingen var marginell under en stor del av forntiden och medeltiden. Det förklarar varför malstenar är extremt sällsynta. När skatterna framtvingade en mer omfattande odling byggdes i stället vatten- och vinddrivna kvarnar.

BYGDER

JORDÄGARE

Samhället var skiktat hierarkiskt på ett sätt som i hög grad återspeglade deras rikedomar eller delaktighet i de andliga åtagandena. Överst fanns de ledande stormannafamiljerna och därunder alla övriga friborna som ägde jord och gårdar men som inte nådde upp till stormannafamiljernas rikedomar. Under dem stod landborna som visserligen var friborna men som arrenderade en gård för sitt uppehälles skull, samt trälar som ägdes av någon friboren. Det är oklart om trälarne enbart arbetade på godsen eller om de också kunde leva familjevis som landbor på en enskild gård i en by. Trälar som frigivits kunde bara bli halvfria såvida de inte ätteleddes på tinget och blev upptagna i någon familj och jämställdes med deras släktingar, i likhet med adoption. Då först fick de ta del av de fribornas rättigheter och skyldigheter. Efter träldomens avskaffande år 1335 för alla nyfödda barn ersattes samhällets tidigare behov av trälar med landbor. Utöver dessa skikt kom mindre grupper av hantverkare och handelsmän, vilka härstammade från någon av de andra grupperna, undantaget trälarne. Därtill kom det kyrkliga inflytandet och ägandet av mark.

Frälset

De friborna var inte åtskilda i specifika klasser, utan ingick i en hierarki där personernas placering ständigt kunde förändras. Att vara född fri och inte tillhöra trälarne innebar inte nödvändigtvis att man ägde jord och boskap. Somliga ägde en gård stor nog för att försörja en normalstor familj medan andra antingen kunde ha något mindre gårdar eller enormt mycket större jordinnehav där trälar och dagsverkare fullgjorde sysslorna. Mellan dessa

ytterligheter uppstod säkerligen olika nivåer av jordägande och rikedomar, vilka var vanligare än andra, men de var inte påbudna av någon myndighet utan uppkomna av sig själva. En tävlan och konkurrens kunde uppstå både mellan personer och familjer med olika grad av rikedom samt mellan dem med likvärdig rikedom. Det gällde marker som ingen för tillfället gjorde anspråk på, rikedomar som av skilda skäl erbjöds mot en viss motprestation samt ansvarsuppgifter och ämbeten i samhället. Hövdingarna ville ha så många och så dugliga krigare hos sig som möjligt, både för att kunna försvara bygden och därmed få anseende av de övriga i samhället och för att kunna hålla konkurrenter borta. Strider hövdingar emellan var inte vanligt men förekom, i synnerhet i samband med att staten växte fram och ersatte riket som organisationsform. En segrande hövding som slagit sin konkurrent i en vig, vid en holmgång eller annan närkamp där bara en av dem förväntades överleva, kunde i somliga fall båda lägga under sig den andres egendomar, dennes hustru och lejda krigare.

Det världsliga frälset fick skattefrihet om de som motprestation ställde upp en stridshingst och en fullt beväpnad ryttare som kunde följa kungen. Detta kom att gälla ända fram till 1500-talet. Först i och med uppkomsten av det världsliga frälset år 1280 blev gränsen tydlig mellan de fattiga och de besuttna familjerna, men inte heller den gränsen blev fast och stabil förrän under 1500-talet, eftersom det var frivilligt och upp till personens eget beslut att avgöra om man ville ta sig an frälsets rustningskrav mot att få skattefrihet och därmed adelskap. Omvänt kunde en adelsman välja bort rusttjänsten och bli en skattebetalande person i stället. Detta kliv nedåt i hierarkin inträffade ganska ofta under århundradet efter digerdöden som en följd av adelns minskade arrendeinkomster.

Det andliga frälset avsåg kyrkans representanter, som menade att de inte skulle kunna bli dragna inför tinget eller att de skulle behöva betala skatt till kungen.

Jordägandet

I mitten av järnåldern tycks en stor del av jorden ha ägts av aristokratiska familjer. I Västergötland används begreppet ättleve (ättens arvingar) för den person som hade bordsrätt eller förköpsrätt på all jord som såldes av släktingar. Det syftade på den odaljord som privatpersoner ägde och sådana självägande bönder kallades odalbönder. Under medeltidens slut var det maximalt 2% av familjerna i södra Sverige som var adliga, ofta mindre.

I mitten av 1500-talet var jordägandet rörande det totala antalet hemman fördelat på följande sätt i Sverige. Variationen kan dock vara mycket stor mellan olika delar av Sverige. Exempelvis var andelen frälse- och kyrkohemman extremt låg i Norrland och på Gotland, medan den var desto högre i den övriga delen av södra Sverige. I begreppet kyrkojord ingår all den jord som indirekt låg under påven, således även klosterjord etc.

krono	5,5%
frälse	21,8%
kyrko	21,0%
skatte	51,7%

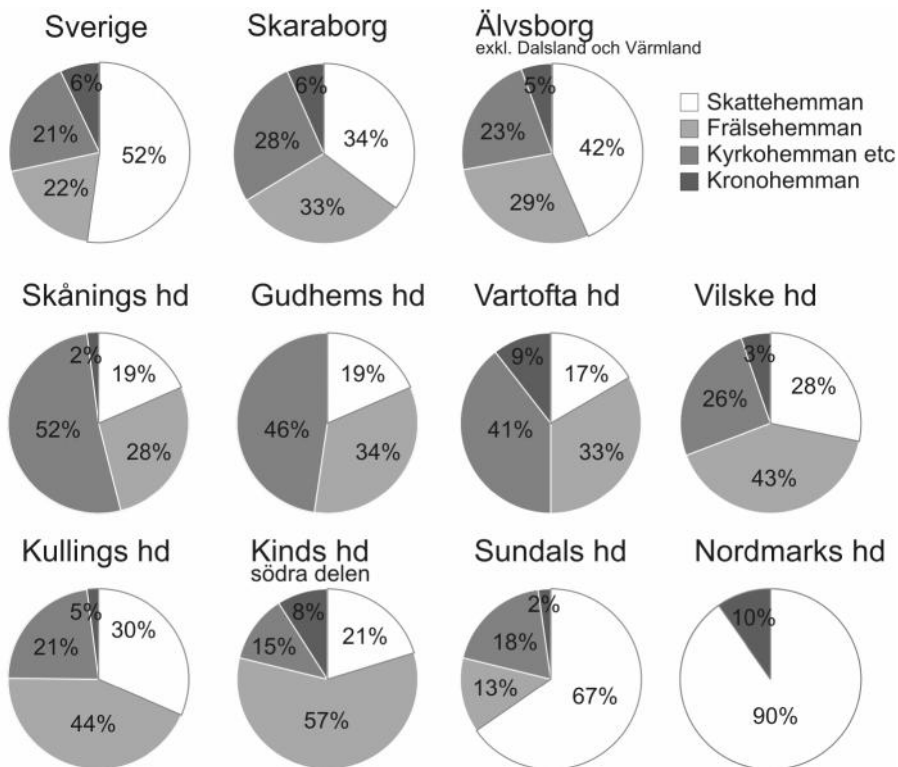
Kronohemman ägdes av kronan och betalade full skatt, liksom skattehemman vilka ägdes av en person som inte innehade skattefrihet. Däremot var det inte ovanligt att skattehemman arrenderades ut på samma sätt som frälse- och kyrkohemman. Antalet ägare av skattehemman var därför betydligt färre än antalet skattehemman i vissa delar av landet. Frälse- och kyrkohemman betalade ingen jordaskatt till kronan, men arrendatorn betalade i stället arrendeavgift till jordägaren.

Arrendeinkomster

Rikedomen mättes sedan urminnes tider främst i boskap, som i sin tur behövde betesmarker och viss omvårdnad. Av det skälet kan vi se att jordägandet följer hierarkin, med undantag av den framväxande skaran av handelsmän som dock var få till antalet långt fram i historisk tid. Bördsrätten medförde att släktingar alltid hade förköpsrätt på all jord, en lag som gällde till 1895.

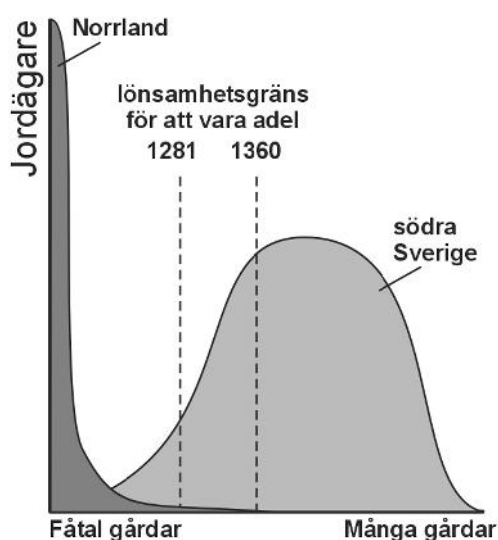
Priset på jord och gårdar liksom arrendena sjönk kraftigt direkt efter digerdöden. Bara några få år in på 1350-talet hade jordpriserna halverats och arrendet följde snabbt efter och kunde bli ännu lägre ända fram till början av 1400-talet när priserna började vända uppåt igen. Under den tid som jordrätten var låg kunde det i gengäld förekomma att kronans skatter höjdes. Lågadeln fick stora ekonomiska bekymmer i slutet av 1300-talet, både på grund av minskade inkomster från arrendena och de inre striderna. En ganska stor andel av dem antas ha valt att bli skattebönder och lämnat det världsliga frälset, där de i stället för att hålla en beväpnad ryttare betalade skatt samt fortsatte att arrendera ut de gårdar som de inte bodde på, vilka ibland kallades bondelandbor eftersom de var landbor under en bonde och

inte en adelsfamilj. På så vis minskade de adliga familjerna till hälften mellan 1400-talet och 1500-talet. Under den tid när Albrekt av Mecklenburg var kung (1363-1389) bedrevs en omfattande rovdrift av landet där adeln kunde ägna sig åt rent röveri på landsbygden, både på bondgårdar och i kyrkor. Härigenom kom ännu fler gårdar att läggas öde.

Det var stora variationer i landet rörande vilka som ägde jord. Före digerdöden kan vi räkna med att det mesta av den jord som på 1500-talet var skattehemman hade varit i frälsets ägo, i varje fall i södra Sverige, men att många adelsfamiljer tvingades bli skattebetalande jordägare under senmedeltiden trots att de fortfarande ägde lika många gårdar. I Västergötland var adeln stora jordägare, liksom i många andra landskap, men i Dalsland (t.ex. i Sundals härad) bryts denna trend för att i Värmland (t.ex. i Nordmarks härad) övergå i många små jordägare så som i stora delar av Norrland.

Sveriges största jordägare i slutet av medeltiden var Vadstena kloster som hade en årlig inkomst från sina gårdar på 1500 mark. Uppsala domkyrka fick knappt 1400 mark årligen från sina landbor. De rikaste adelsmännen kunde komma upp i knappt 1000 mark per år, vilket motsvarade ett värde av ungefär 250 oxar eller 500 kor (uppskattningsvis till ett värde av högst 4 kg guld eller 40 kg silver).

I Norrland hade de flesta jordägarna bara en enda gård, men i södra Sverige hade de flesta av jordägarna många gårdar. Om det skulle vara lönsamt med skattefrihet gentemot rustningen av en ryttare till kronan, behövde man säkra inkomster från ett visst antal gårdar. Efter digerdöden, när arrendet sjönk kraftigt, höjdes miniminivån kraftigt på antalet gårdar. Då var det många adelsfamiljer som började betala skatt på sina gårdar i stället.

Gods och smågårdar

Godsen och huvudgårdarna (curia) som fanns i Sverige före digerdöden kunde ha en omfattande storlek och liknas vid de europeiska domänerna och adliga gårdarna, som sköttes av ett större antal anställda och slavar. I exempelvis Frankrike omvandlades många av dessa till byar omkring år 1000 vars gårdar arrenderades ut. I direkt anslutning till godsens huvudgård låg mindre enheter eller gårdar där landbor eller gårdssätar (en som blivit satt på en gård) brukade markerna och bedrev boskapsskötsel, antingen mot en årlig avgift eller så var de boende på gården som en träl eller trälfamilj där en viss del av överskottet gick till ägaren. Gårdssätarna hade betydligt mindre mark till sitt förfogande än landborna. På de underliggande smågårdarna bodde också hantverkare. I Sverige fanns dessa gods och huvudgårdar

med underlydande smågårdar kvar ända fram till digerdöden, varefter de flesta gjordes om till byar med större och jämnstora gårdar om 1 mantal vardera.

I norra Sverige hade aldrig detta system av huvudgårdar och landbor växt fram efter den omfattande nyodlingen och kolonisationen i slutet av järnåldern, vilket gjorde att de flesta gårdarna befolkades av skattebönder som i regel ägde den gård de bebodde. De som däremot bodde på ett skattehemman i södra Sverige behövde inte alls äga sin gård utan var ofta landbor och betalade arrende till en ägare som inte hade valt att få skattefrihet och därmed anammat de rättigheter och skyldigheter som tillkom adeln. En del av dessa ägare till skattehemman, vilka arrenderade ut sina gårdar, hade varit lågfrälse fram till 1300-talets slut eller 1400-talets början innan de valt att lämna adelskapet.

Huvudgårdarna i Uppland kunde vara omkring 2-6 mantal i storlek före digerdöden och var jämförbara med vad sätesgårdarna fick för storlek efter den tiden. Skillnaden var att sätesgårdarna inte var uppdelade på huvudgård och underliggande smågårdar. Huvudgårdarna kunde antingen övergå till sätesgårdar eller styckas om helt för att bli en by med landbor, där var och en av gårdarna gjordes lika stora. Sätesgårdarnas antal var under senmedeltiden färre än huvudgårdarnas antal strax före digerdöden, eftersom en del lågfrälse lämnat adelskapet. Ännu under 1500-talet förekom enstaka rester av huvudgårdarna och dess intilliggande smågårdar. Omvänt hade det även före digerdöden funnits landbor på normalstora gårdar som inte förändrades under medeltiden. Sätesgårdarna hade nästan alltid en viss form av stor-drift där det behövdes tjänstefolk och arbetskraft för att driva godset, vilket i viss mån också hade gällt för huvudgårdarna med sina underlydande smågårdar.

Bryte och Bosgårdar

Vissa personer eller familjer kunde äga två, tre eller ett flertal gods. De som ägde flera gods och byar kunde överlåta skötseln av en egendom till en bryte. Han var en betrodd träl som organiserade arbetet åt de andra trälarna på godset, men under 1200-talet tycks brytarna ha varit frigivna trälarna. I slutet av 1300-talet var träldomen helt avskaffad och många gods var omvandlade till byar med landbor, trots att arrendepriserna hade sjunkit kraftigt efter digerdöden. Då avskaffades systemet med brytar och ersattes med fogdar som samlade in arrendena. Bryten blev då en vanlig landbo om han inte

hade förmåga att köpa en gård och bli skattebonde. Möjligen bodde bryten på de gårdar som fortfarande i en del västgötska (60-tal) och östgötska byar kallas för Bosgården eller Bossgården, vilka på medeltiden förmodas ha varit byns största och viktigaste gård.

Arrende och avkastning

Landborna som arrenderade en gård betalade avrad varje år till jordägaren. Innan avtalet gick i kraft rörande de efterkommande 6 åren (viss variation förekommer) betalades en städja som bekräftade uppgörelsen. Ibland fanns också andra avgifter eller åtaganden gentemot jordägaren. Tillsammans kallades dessa utgifter för jodräntan. Normalt satt landbon och dennes familj 10-20 år på en gård innan någon annan tog över. Då var flera av de överlevande barnen redan uppväxta, gifta och hade slagit sig ner på någon annan gård.

En bolby om 4 markland var detsamma som 8 attungar, som också betyder åttondel. På var och en av dessa attungar fanns ett hushåll som arrenderade marken. Före digerdöden var avraden eller arrendeavgiften ofta omkring 4 tön, det vill säga skörden på 4 tunnors utsäde som normalt var 24 spann eller 12 tunnors skörd, samt därtill 4 öre penningar per attung. Enligt samtida skildringar var detta detsamma som en tredjedel av skörden, eftersom man i genomsnitt hade tillgång till 12 tunnland åker per attung, men variationen kunde vara stor och glesare sådd gav ofta rikare skördar. Efter digerdöden sjönk arrendet till hälften och under 1400-talet var det nere på en sjättedel, eller 12 öre penningar per attung och år vid normalskörd, innan det vände uppåt igen.

1 tön (utsäde) = 3 tunnor (normalskörd)

1 tunna = 2 spann = 56 kannor = 146,6 liter (struket mått)

1 tunna = 5 skäppor i Västergötland / 6 skäppor i Småland

1 bolby = 4 markland = 8 attungar

1 markland = 8 öresland = skulle ge 1 mark silver (8 öre silver) i avrad

1 attung = c:a 1/2 markland

Total normalskörd per attung och år var att efter 12 tunnors utsäde få tillbaka 36 tunnor vid skörden, varav drygt 12 tunnor gick till arrendet och ytterligare 12 tunnor skulle sparas till nästa års utsäde. Därtill avgick 3,6 tunnor till tiondet och då återstod endast 8,4 tunnor, varav en del sannolikt

användes för att betala andra skatter och avgifter. Möjligen återstod bara 3-5 tunnor till den egna kosten, det vill säga runt 1-2 liter spannmål om dagen till hela hushållet. Detta skulle i så fall motsvara ungefär halva kosten, medan resten kom från kött- och mjölkprodukter. Uppgifter från 1500-talet pekar dock på att skörden bara var hälften av detta, där hälften av åkern sannolikt låg i träda och därmed bara medgav hälften av den ovannämnda idealskörden. I så fall kom högst en fjärdedel av kosten från spannmålsodlingen.

Omräknat i pengavärde kom hälften av gårdarnas årliga totalproduktion av föda från åkerbruket under de gynnsamma åren och den andra hälften från boskapen under 1500-talet. Översatt till kalorier kom i stället upp mot 3/4 från åkerbruket medan boskapen stod för 1/4 i de områden där spannmålsodlingen var mest betydelsefull. I skogsbygder kunde förhållandet vara det omvända, vilket också var fallet under forntiden. En stor del (c:a 65-90%) av all spannmål gick dock till utsäde och skatter, varför allmogen själv bara åt en liten andel av det som de skördade. Det var främst hovfolk och andra anställda av kronan som konsumerade de inlevererade skatterna i form av spannmål. Variationen i kosten kunde vara stor mellan kronans folk och bondfolk, slättbygd och skogsbygd, men också mellan olika landskap.

De små husen med låga väggar och takhöjd under 1600- och 1700-talet hade liknande hus som föregångare, men som dessutom saknade fönster och hörnplacerad eldstad med skorsten.

Attung och markland

Attungen motsvarade ett halvt markland och indelningen i attungar ersattes på 1200-talet av marklandsindelningen. Dock inte i Östergötland där indelningen bibehölls ännu en tid. Här utgjorde holmbyarna alltid 8 attungar, eller 4 markland. Detta motsvarades av normalbyn i Uppland där exempelvis de kungliga Husabyarna alltid var på 4 markland. I ett flertal fall hörde två holmbyar ihop och låg i närheten av varandra eller hade till och med gemensam byplats. Rörande ledungsflottan ansvarade varje holmby för tillsättningen av ett håsäte, det vill säga roddaren som satt vid en årtull (hå). Två holmbyar ansvarade för de båda roddarna som delade ett roddarsäte (hamnan). Även i Uppland låg emellanåt två byar om vardera 4 markland intill varandra och bildade tillsammans en hamna.

Markland uppkom under 1100-talets senare hälft men infördes på 1200-talet runt Mälardalen och i Dalarna. Avsikten med indelningen var att reglera avraden eller arrendet på jord. Ett markland var 8 öresland eller 24 örtugsland i bland annat Östergötland. I exempelvis Närke gick det ungefär 3,5 attungar per markland i stället för 2. I praktiken användes örtugsland, eftersom de större måtten ofta var för stora.

Gårdsstorlek

I östra Sverige framträder vissa jordmått under medeltiden. Attungen var vanlig i Östergötland och emellanåt i kringliggande landskap redan under tidig medeltid, medan marklandet kom något senare som dess efterträdare i Mälardalen, där 2 attungar i det närmaste motsvarade 1 markland (omkring 24 tunnland eller 12 hektar, men variationen är stor). Här inräknades hela inmarken i form av tomt, åker, äng och betesmarker. Gårdarnas storlek kunde variera mycket. En normal gårdsstorlek tycks ha varit 1 attung eller 1/2 markland, men bland annat prästgårdar kunde vara upp till 1 markland, dock 1/2 markland som allra minst. En del riktigt små gårdar var bara 1/6 attung i Östergötland och 1/8 markland i Västergötland men dessa ska jämföras med de smågårdar, runt 2 tunnland eller 1 hektar med inägorna inräknat, vilka låg under adelns huvudgårdar.

Summan av de små gårdarnas storlek var i regel större än den huvudgård de låg under, vilken ofta var runt 1 markland och i enstaka fall ända upp till 5 markland. Förutom den årliga avgiften till jordägaren kunde brukarna på de små gårdarna få göra dagsverken på huvudgården. Landbogårdarna var

nästan alltid små och aldrig över 1/2 markland (4 öresland) före digerdöden. De mindre omfattade endast 2,5 öresland. Skattehemman däremot kunde vara större även om de arrenderades ut och ett genomsnitt för Uppland år 1450-1540 pekar på 1,1 markland eller något mer per gård, men en gård kunde ibland omfatta två eller tre hushåll. Frälsehemman, kronohemman och kyrkohemman låg alla vid samma tid omkring 0,75 markland i genomsnitt per gård.

En gård som kunde klara av att försörja en hel familj kallades ett mantal under 1400- och 1500-talet. Ett mantal varierade ganska mycket i storlek. De minsta i Norrland hade bara 2 hektar åker och de största i Mälardalen hade upp till 12 hektar åker varav dock hälften låg i träda. Därmed kan man mena att 1 attung var jämförbar med 1 mantal. Somliga gårdar kunde expandera så mycket genom nyodling att det ledde fram till hemmansklyvningar med två eller rent av fler hushåll som vardera beboddes av en brukare och dennes familj om han hade någon. År 1571 fanns det i nuvarande Sverige runt 100000 hushåll och ungefär lika många familjer.

Kungsgårdar

På 1540-talet och 1550-talet lät kung Gustav Eriksson (Vasa) bygga upp ett flertal kungsgårdar. En av dem var Orreholmen på Falbygden som före reformationen ägdes av domkyrkan i Skara. Några av de kungsgårdar som fanns i Västergötland under 1500-talet (Tunaholm, Brunnsbo, Höjentorp, Orreholmen och Ettak) hade runt 30 kor vardera men tillfälligt kunde det vara så många som 70 kor. Merparten av dem kalvade varje år.

Kungsgårdarna runt om i Sverige kunde ha spannmålsskördar på 70-550 tunnor med korn och råg och bärga 100-900 lass med hö om året. En av dem redovisar 2209 dagsverken under ett av åren runt 1570, varav 624 gick till kornskörden (28%), 1295 till höskörden (59%), 140 till dyngakörsel och gödsling (6%) och 150 till reparationer av gårdsgårdar (7%).

Allmänning

Kronan gjorde från 1100-talet anspråk på alla de skogsmarker, berg och vattendrag som ingen annan av gammal hävd hade gjort anspråk på och som uppfattades som allmän egendom.

Skiften av jorden

Redan under 1200-talet förekom skiften inom byarna av den jord som brukades som åker och äng. I området omkring Västergötland fördelades marken genom tegskiften av de åkrar som låg runt byn, som ofta ägdes av en enda person men brukades av ett flertal personer och hushåll. I östra Sverige användes solskifte, där gårdens placering i byn också avgjorde vilken del gården skulle ha sedan var och en av åkrarna och ängarna uppdelats i samma antal som det fanns hushåll i byn. Bodde man längst i väster i en by fick man också den mest västliga delen av varje åker och äng som uppdelats efter byns brukare. Solskiften genomfördes sannolikt även under den återstående delen av medeltiden.

Tegskifte

Tegskifte innebar att byns bönder vid något enskilt tillfälle omfördelade åkrar och ängsmarker, ofta efter att ha uppmätt och indelat dem på nytt efter andra principer än tidigare. Vissa tegskiften var systematiska (bolskifte, kedjeskifte och solskifte), medan andra var mer spontana. Åkrarnas delar (tegar eller parceller) var i regel långsmala och kunde ha proportionen från 1:4 till 1:100 eller mer. Ofta kunde de vara 8-22 m breda, 90-150 m långa och ha en yta av 0,09-0,28 hektar. Formen kunde däremot växla och de var inte alltid rektangulära.

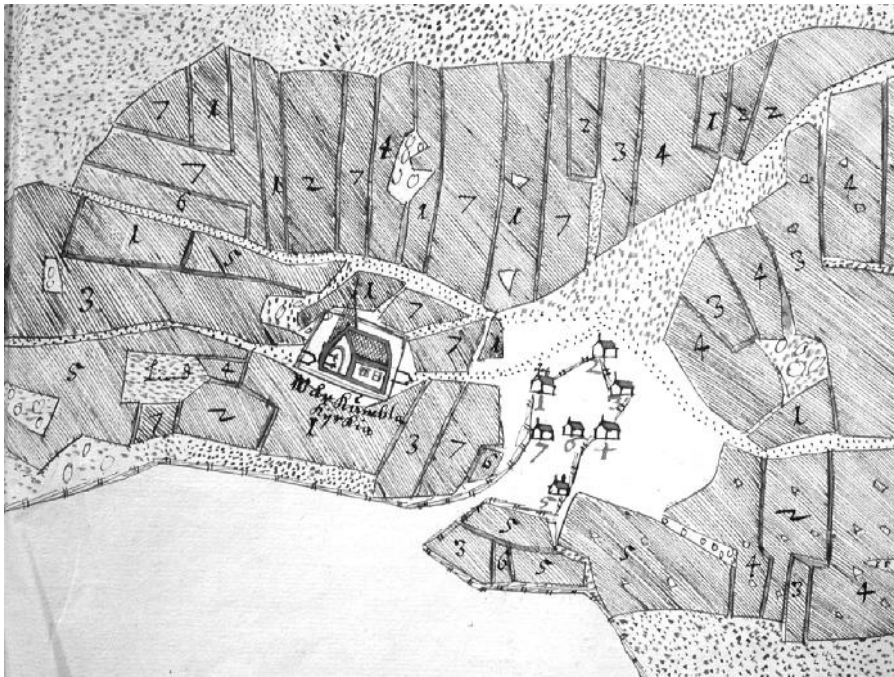
Hammarskifte

Hammarskifte utfördes på en icke solskiftad by. Hammar (=sten) syftar på byns områden som inte var åkrar och som var oröjda, där det ännu förekom sten. Om någon av byns bönder utvidgade sina åkrar på utmarkerna, var det viktigt att alla i byn fick samma rätt och att all den nyupplade marken fördelades rättvist mellan dem. Skifte av de nya markerna genomfördes så alla fick lika mycket av de bästa jordarna. Bönderna fick därefter samma oinskränkta rätt till dessa marker som till sina övriga åkrar. Eftersom hammarskiftets princip gick emot solskiftet, förbjöds det redan under medeltiden, men det förekom ändå ända in på 1700-talet.

Solskifte

Solskifte förekom senast från 1200-talet och främst i östra och mellersta Sverige (Mälardalen, nordöstra Småland och Öland). Ursprunget är dock betydligt äldre och anses ha härstamma från Sverige och Danmark och spridits vidare till England under den anglo-saxiska utvandringen på 400- och 500-talet. Solskiftet var ett systematiskt genomfört skifte av byns åkrar och ängsmarker.

Det berörde uppodlad åkermark och ängsmark som redan var uppdelad mellan gårdarna i byn. Var och en av de åkrar och ängsmarker som skiftades, uppdelades i samma antal som skiftesmedlemmarna. De fördelades varje gång i samma ordningsföljd, vilket medförde att alla alltid fick samma teggrannar åt olika väderstreck. På så vis följde man solen eller väderstrecken vid skiftet av byns åkrar och ängar. Fördelningen tog också hänsyn till gårdens storlek inom byn, där större gårdar fick mer. Vid varje skifte fick de olika gårdarna en yta som var proportionell mot deras andel i byn. För att kunna utföra detta användes en speciell mätstång, vars längd kunde variera ganska mycket mellan olika byar.

Intill byns gårdar låg åkrarna och en del av de ängar som gav foder till vintern. Längre bort låg utmarkerna. Ibland kan man rekonstruera tegskiften från medeltiden eller ännu äldre skeden genom de äldsta kartorna från 1600-talets mitt.

Beskattning

Under den period som Sverige var organiserat som ett rike förekom inga fasta skatter, utan detta kom i slutet av järnåldern eller början av medeltiden i samband med att Sverige blev en stat. Från medeltidens början pålades allmogen fasta skatter i form av jordaskatter, där varje gård eller hushåll betalade ett visst belopp, oavsett om gården var stor eller liten. Den här skatten befriades jordägaren från rörande alla sina gårdar om denne i stället rustade en stridshäst med ryttare och ställde dem i kronans tjänst. Skatteuppbörden till staten utgick ofta från enkla summor som inkrävdes gruppvis av befolkningen, antingen per gård, hushåll, mantal eller by. Adelns deltagande i kontrollen av skatterna medförde att de rika blev ännu rikare.

Tiondet

Kyrkans beskattning, från omkring år 1200 och framåt av de kristna församlingarna, följde varje gårds direkta avkastning och fick rätten till en tiondel av all avkastning rörande ett visst urval produkter på allt skördat och all boskap som föddes. Ibland ersattes de exakta beräkningarna med ett schablonbelopp för att underlätta hanteringen av skatten. Sädestionden omfattade förutom korn även lin, hampa, rovor, ärter, bönor, råg, vete och humle. Kvicktionde (på levande djur) gick oavkortat till prästen och omfattade kalv, gris, kid, gås och lamm.

I början av Gustav Vasas regering på 1500-talet gjordes fördelningen om, så att $\frac{2}{3}$ av sädestionden gick till kronan, medan $\frac{1}{3}$ av sädestionden och hela kvicktionden gick till prästen. Prästens tredjedel blev under 1800-talet en form av kommunalskatt som skulle täcka kostnaderna för fattiga och behövande. Från 1862 kunde socknarna själva bestämma skattens storlek och år 1928 ersattes den av kommunalskatten.

Gårdskatt

Gårdskatten (1400-tal) var en av många medeltida skatter. Den utgick årligen från 4 bönder där två var rika och två var fattiga. Efter upproret under Engelbrekts ledning på 1430-talet delades skatten av 6 bönder i stället. Under en senare del av 1400-talet kunde nya sänkningar införas. Från

början bestod gårdskatten av 1 nöt, 2 får, 1 svin, 2 gäss, 4 höns, 40 ägg, 40 lass ved, 2 pund smör (14 kg), 1 pund råg (60 liter) och 1 mark hampa (c:a 3-4 hg).

Mantalsskatt

Långsamt försköts beskattning från en beräkning av jorden till en som utgick från de vuxna individerna i stället. Redan under medeltiden hade det förekommit att man beskattade den manliga befolkningen genom en mantalsskatt, vilket från början var en extra skatt och en metod att öka kronans inkomster utan att beröra andra skatteformer. Samtidigt kom den att uppfattas som mer rättvis eftersom vissa gårdar beboddes av betydligt fler personer än andra och kunde även ha delats i två eller fler hushåll. Dessutom berördes personer som inte hade någon egen gård eller avkastning genom jordbruk, men den blev inte en av de fasta skatterna förrän i början av 1600-talet. Begreppet mantal betydde från början en normalgård där det bodde en familj med en vuxen man, men överfördes till den vuxne mannen personligen. Den var en permanent skatt fram till 1938. År 1855 hade den slagits samman med jordaskatten.

Ända sedan de första skatterna infördes hade syftet varit att de flesta betalade ungefär lika mycket i skatt eftersom deras inkomster var likartade. Att adeln sedan länge och successivt allt mer avvek från den genomsnittliga inkomstnivån medförde att en progressiv inkomstskatt infördes. Från 1700-talets början och framåt hade vissa ansatser gjorts i denna riktning men först år 1861 ökade betydelsen av denna beskattningsprincip.

Jordaskatter

I Sverige fanns under äldsta medeltid två skilda typer av beskattning. Den ena hade Uppland som centrum och utgick i hela Mälardalen samt vissa områden längs Östersjökusten. Här var det hållandet och deltagandet i ledungsflottan som var likvärdigt med skatt. Efter slaget vid Sparrsäter 1247 gjordes det om till stående skatter i likhet med övriga landet. Den andra beskattningsmodellen hade Västergötland som centrum. I Västergötland och den västra delen av Östergötland betalade man senast från 1100-talet skatt i natura, främst kost och föda men penningar kunde också förekomma, i syfte att underhålla kungen och hans stående härstyrkor. Detta var också syftet

med de 8 stora gods som var bo-indelningens centralorter i Västergötland och som ingick i Uppsala öd.

Utskylder, gengärd, skeppsvist och ledungslame

Utskylder var plikter och skyldigheter som de boende hade i samband med kungens resor i landskapet. Gengärden och skeppsvist betalades i form av kost och föda, vilket kungen hade inestående för resor i landskapet, i form av en urgammal gästningsrätt. Den kunde bestå av smör, kött och spannmål men även penningar. Gengärden utgick årligen från Västergötland, medan skeppsvisten betalades i Mälardalen och längs kusten de år som ledungsflottan inte for ut. Även ledungslame var knuten till ledungsflottan i Roden.

Full gengärd betalades av varje bonde som sådde för 1 örtug korn och som ägde boskap till 3 markers värde men skattens storlek är okänd.

Skeppsvisten kunde variera något mellan landskapen. Ett hundare betalade i Uppland 8 pund fläsk och 8 spann från varje hamna (=8 markland) som första skeppsvist, 6 pund fläsk och 6 spann från varje hamna som andra skeppsvist, samt två skeppsvister om vardera 40 mark penningar. Ledungslame betalades med 1 mark för varje åra.

Allmänningöre

Betalades i Västergötland som ersättning för att man hade rätt att använda allmänningarna, vilka ägdes av staten. Ofta betalades 1 öre per år av varje bonde.

Spannskatt eller spannamale

Efter slaget vid Sparrsäter 1247 ålades bönderna i bl.a. Uppland och Södermanland att börja betala spannskatt. Den kom att ersätta kostnaderna för ledungsflottan som vid denna tid lades ner. Normalt betalades 2 spann korn per år och gård.

Ättargäld eller vitespenningar

Betalades i penningar i Svealand. Skatten betalades klumpvis per hundare (30 mark) och skeppslag (10 mark).

Landbo och avrad

Medeltidens arrendatorer kallades landbor, och benämndes kronolandbo, frälselandbo, kyrkolandbo eller bondelandbo, beroende på vem som ägde jorden. Bondelandbo avsåg ett skattehemman som arrenderades ut. Landbon slöt ett avtal med jordägaren på vanligen 6-8 år, varvid en första avgift betalades, men båda parterna kunde senare säga upp avtalet. Vanligen skulle landbon sköta om gården och hålla den i ordning, samt betala en årlig avrad eller avgift som kunde variera. Enligt Östgötalagen var den fixerad till 4 tön säd, alltså skörden från detta utsäde, eller 2 örar vadmal samt 2 dagsverken för varje attung. När marklandsindelningen ersatte attungen kunde avraden vara 8 tön säd och 1 mark penningar per markland. Efter digerdöden sjönk avraden kraftigt, beroende av brist på arbetskraft i samhället.

Avraden för 1 attung var 3 mark, och 1 markebol var 1 mark, men det förekommer att avraden har varit upp till det dubbla.

Jordens värde

Från början var avraden eller arrendet 1 mark silver per markland, men när myntförsämringen tilltog övergick avraden till att vara 1/24 av jordens eller gårdens värde. Vid köp av jord skulle man således giva 1 mark silver för varje örtugsland. Ett markland var på 24 örtugsland, varför en stor gård om 1 markland normalt kostade runt 24 mark silver medan en attung kostade ungefär 12 mark silver.

Älvsborgs lösen för år 1571

Vår kännedom om 1500-talets jordbrukare och deras boskapsbestånd på gårdarna är förhållandevis stor på grund av Älvsborgs lösen för år 1571, som var den förmögenhetsskatt där hushållen avkrävdes en tiondel av sitt ägande rörande silver, koppar/tenn/mässing, hästar, oxar, kor, ungnöt, kal-

var, får, getter och svin. Flera undantag fanns i beskattningen. I Dalarna var hästarna skattebefriade eftersom många av dem användes för körslor åt kronan, medan man i Göta älvs dalgång borträknade småboskapen. Taxeringen av hushållen skedde sannolikt sent på våren eller under sommaren när antalet ungdjur var som minst och då antalet kor och tjurar var som störst. Som hushåll räknades alla personer som ägde boskap, även husmän med bara en ko eller två får och som ibland saknade familj. De hade sällan egna hus att bo i, men de omfattar bara en tiondel av antalet taxerade. Däremot upptas inte knektarnas och ryttarnas hushåll i dessa skattelängder. Inte heller brukar sätesgårdarna vara med. Ödegårdarna omnämns inte alltid i förteckningen eftersom de saknade folk och därför inte kunde beskattas, trots att marken ibland nyttjas av de kringboende.

De uppräknade hushållen varierar kraftigt i storlek och rikedom, för det kunde finnas både två eller fler hushåll per hemman. Varje hemman var i sin tur en egen enhet i de årligt skrivna jordeböckerna. Där registrerades de allra flesta som 1 mantal och de övriga som en del av ett mantal, vanligen 1/2 mantal eller 1/4 mantal.

Krigsdrabbade hushåll i Västergötland

Södra Västergötland var bland de hårdast drabbade områdena under det nordiska sjuårskriget (1563-1570). Här var fortfarande upp mot 20% av gårdarna öde i början av 1570-talet. De bönder som förlorat allt de hade på gården fick tre års skattefrihet men de som bara hade förlorat boskapen fick ett års frihet från skatten.

Tiondeskatten och tunnors storlek

Av det tionde som bönderna betalade efter reformationen gick en tredjedel till prästen medan kronan fick 2/3. Det är endast den statliga delen som återfinns i tiondelängderna. Allt odlat skulle medräknas, men i praktiken var det bara spannmål som beskattades eftersom det andra var marginellt i omfattning. Ibland omräknades de mindre betydelsefulla sädesslagen till korn som ofta dominerade stort. Havre räknades till halva sin vikt i korn, eftersom det var lättare.

I Västergötland hade de hushåll som blev taxerade för tiondet en genomsnittlig skörd på 8-16 tunnor spannmål (eller 10-20 tunnor stockholmstunna

à 117 liter). Längs Göta älv var den lägre, men i landskapets centrala härad-der var den ända upp mot 24 tunnor (30 stockholmstunnor). Runt sjön Tåkern i Östergötland var gårdarna ovanligt stora i genomsnitt och de allra största av dem kunde få skördar på 70-80 tunnor som mest.

1 västgötatunna = 1,25 stockholmstunnor (à 117 liter, eller 0,8 mot 1)
= c:a 145 liter

1 stor västgötatunna = 1,5 stockholmstunnor = c:a 175 liter
Västgötatunnan användes även i Småland.

1 stockholmstunna, fram till 1540-talet = 94 liter

1 stockholmstunna, efter 1540-talet = 117 liter

En normalskörd på 16 tunnor (5,4 tunnland eller 2,7 hektar åker vid ensä-
de) gav efter avdrag för nytt utsäde (1/3), tiondeskatter (1/10) och arrenden
(1/3) högst 23% kvar, vilket är 3,6 tunnor eller c:a 540 liter totalt eller 15
dl per dag. Dåliga år kunde ge hälften eller ännu mindre. Då är inte kronans
skatter avdragna.

HANDEL

För forntidens människor gällde det ofta att deras föremål och redskap väv-
de samman den praktiska funktionen med ekonomi och social status. Det
innebar att föremål och redskap skulle tjäna sitt syfte rent funktionellt men
att de också skulle vara tillräckligt billiga och enkla att tillverka samt att de
uttryckte den sociala status som bäraren ansåg sig ha rätt till.

Forntidens svenskar exporterade och importerade varor även till och från
områden som låg långt bort men vi vet inte i vilken omfattning det skedde
samt med vilken typ av varor. Föremål i flint spreds runt om i Skandinavien
från verkstäder vid Öresund och delvis på norra Jylland, medan koppar för-
des till Skandinavien söderifrån. Att skandinavisk bärnsten nådde länderna
vid Medelhavet under äldre bronsålder är känt, liksom att brons och guld
fördes till Norden under hela bronsåldern från helt olika områden av Euro-
pa. Möjligen var det exporten av bärnsten som var orsaken till den enorma

mängd brons som fördes hit upp. Resultatet blev en bronsrikedom som överglänser situationen i många andra nordeuropeiska länder.

Under folkvandringstiden kom så mycket guld till södra Skandinavien och under en så begränsad tid att värdet inte kommer i närheten av den ull och de hudar som nordborna kan ha sålt till romarna. Inte heller har vi sålt slavar eftersom romarna hade slavar i överflöd från alla sina krig längs gränserna. Tvärtom finns det mer som tyder på en import av romerska föremål i brons, järn och keramik än en export av skandinaviska produkter. Föremålen och guldets kan ha kommit hit upp med hemvändande legosoldater, både de som tjänstgjort i de romerska legionerna och de som anslöt sig till goterna i de ständiga striderna mot romarna. Guldströmmens korta period är dessutom samtida med goternas segrar. Genom nära kontakter mellan nordborna och goterna kan de som medverkade ha fått ofantliga rikedomar genom sin del av bytet från de romerska utbetalningarna men också tagit del av bytet från de oräkneliga godsens och städerna som plundrades.

Hantverk

Varje gård, by och bygd tillverkade sina egna föremål och redskap och det var inte ofta som man behövde förlita sig på någon hantverkare från andra bygder, vilka i gengäld kunde stå till tjänst för många bygder. Hövdingarnas behov av lyx och praktföremål var inget som den egna bygdens hantverkare alltid kunde frambringa. Här behövdes skickliga hantverkare som kom långväga ifrån, såvida inte hövdingen fick sådana föremål i gåva av andra hövdingar, som i sin tur gärna mottog snarlika gåvor för att stärka banden mellan dem. Bärnsten och pälsvaror var eftertraktade av handelsmän. Kanske skeppades också vanliga kohudar vidare söderut till romarriket som försåg sina stora härstyrkor med utrustning där ganska mycket skinn ingick. Däremot var järn en så stor bristvara i Norden att det snarare fördes hit upp än att det såldes söderut där produktionen av järn sedan länge var betydligt större. För gemene man betydde inte handelskontakterna så mycket, varken vad gällde varorna i sig eller de nyheter som det kunde medföra, men i varje bygd fanns säkerligen ett visst antal personer som emellanåt for långt bort av skilda skäl och återvände när de berikats på händelser, äventyr och varor.

För handelsmännen var det viktigt att både lära känna vägarna till de glest utplacerade marknadsplatserna och att vara där de rätta dagarna på året.

Varorna kunde föras vidare antingen med skepp eller med häst och släde, beroende på årstiden och vart de skulle. Andra hantverkare tog bara med sig sitt kunnande och en del verktyg och framställde sedan de önskade produkterna på plats. Genom de resande hantverkarna och handelsmännen spreds kunskap och varor runt om i Europa på ett sådant sätt att det efteråt inte alltid går att säga varifrån en idé eller ens en viss typ av föremål härstammar.

För de jordägande ätterna var det viktigt med sammanhållning och samarbete i syfte att vidmakthålla ett gemensamt försvar. Det var dessa familjer som hade det mesta av rikedomarna och resurserna i samhället samt stod för kontakterna inom och utom landet. De flesta människorna i en bygd färdades sällan längre bort än till tingsplatsen. Om de begav sig längre bort var det nästan bara män som var ute på någon handelsresa eller krigståg. Vissa personer färdades långt bort. Förutom handelsmän och krigare var det under medeltiden främst genom prästen som man kunde få information om vad som hände i landet och i viss mån utomlands, men kunskapen var oerhört begränsad även om den ibland berörde platser fjärran långt bort i främmande länder. Under medeltiden hände det att någon begav sig ut på pilgrimsfärd eller att bygden fick besök av pilgrimer. Före kristendomens införande var det en del som gav sig iväg på resa i österled eller västerled, antingen på krigståg eller på handelsresor. Sådana händelser kunde medföra att man tog med sig främmande föremål eller nya traditioner.

Industriell tillverkning

Redan under bondestenålderns början uppstod en tillverkning av föremål som kan betraktas som industriell. Det gäller både flintyxor och skafthålsyxor i sten. Dessutom förefaller det troligt att det var någon form av byggmästare som stod bakom byggandet av de stenkammargravar, vilka uppfördes i början av bondestenåldern. När vi sedan når fram till bronsåldern är det uppenbart att de flesta av föremålen gjutits av yrkesmän med stor skicklighet och vana. Denna produktion kom c:a 1500 f.Kr. att avlösa flinthuggningen och det är troligt att det var just de forna flinthuggarna som i stället blev bronsgjutare och guldsmeder. Eftersom metallerna var mycket dyra var det viktigt att hantverkarna kunde arbeta i fred och var skyddade mot allehanda tjuvar och rövare som ville komma över det värdefulla materialet.

Stenhuggare och runristare

Konsten att hugga samt klyva sten och flinta till önskade redskap och föremål fanns redan under jägarstenåldern. Svårigheten, men också tidsåtgången, visar att det inte var något som alla kunde göra. Flinthuggningen var så svår att det krävdes daglig träning i minst ett par år innan man behärskade tekniken och kunde göra enkla yxor av det slag som vi finner från de första bönderna och framåt. Somliga perioder är kända för sina utsökta flintaföremål medan andra hade betydligt sämre kvalitet, men trots det krävdes en viss yrkeskunskap för att kunna slutföra produkterna.

Runstenar kan vara enkla men kräver ändå en viss yrkesskicklig hantering av stora stenar. Dessutom behövde man kunna läsa och skriva med runor samt göra en mall och hålla sig till den för att få ett fullgott resultat. Ett fåtal runristare verkar inte ha varit särskilt läskunniga själva och många runstenar har kompletterande text utanför den avsedda textytan men de flesta var skickliga med att hantera form och proportioner.

Skaftålsyxor

De elegant tillverkade skaftålsyxorna från bondestenålderns tidigaste kulturer, såsom mångkantyxor, dubbeleggade yxor och stridsyxor, visar en storlagen skicklighet både vad gäller att välja vackra bergarter och forma dem till sin fulländning. Dessutom lämnade man nästan ingenting åt den konstnärliga friheten, utan hantverkarna arbetade fram former och proportioner enligt de mallar som gällde i stora delar av södra Skandinavien.

Vid övergången till hällkisttid c:a 2400 f.Kr. uppstod en omfattande tillverkning av enkla skaftålsyxor på Vänersnäs och dessa hundratals och tusentals yxor spreds sedan ut över hela västra Götaland. Kvar på Vänersnäs blev alla de halvfärdiga yxorna och de borrhappar som blev över när skaftålet borrhats ur, vilka vittnar om den omfattande tillverkningen och välorganiserade distributionen.

Långt senare kom konsten att tillverka runstenar tillfalla yrkesmän där ett fåtal av dem är kända för sin stora och omfattande produktion i början av 1000-talet. Inte sällan avslutades runtexten med namnet på den som färdigställt huggningen och måhända också målningen av stenen.

Bronsgjutare, kopparslagare och smeder

Det var få förunnat att kunna hantera metaller och få dem till önskad form och med de rätta egenskaperna. Koppar var en dyrbar metall och det tenn som man blandade den med var uppskattningsvis tio gånger så dyrt. Varje nedsmältning medförde att en viss mängd gick till spillo genom bland annat förångning. För tennets del var det så mycket som en tiondel per gång. Därför smälte man bara ner sina bronsföremål och gjöt nya när det var nödvändigt eftersom det kostade runt 10% av det totala metallvärdet för varje gång. I Norden fanns det betydligt större mängder med brons än på många andra platser i norra Europa under perioden 1500-500 f.Kr. och det medförde att de skandinaviska bronsgjutarna hade råd och möjligheter att experimentera för att få fram nya föremålsformer och egenskaper. På så vis växte det snabbt fram en skandinavisk stil som både påverkade de andra europeiska stilarna och tog emot impulser utifrån. De allra flesta föremålstyperna är smycken och vapen eller andra föremål som nästan bara hör hemma bland aristokrater och rika familjer. Bara holkyxorna kan komma ifråga vad gäller användandet av brons för allmogen. Ute i bygderna bland vanligt folk var brons lika ovanligt som vad flinta hade varit dessförinnan.

Kopparslagarna hade funnits i Norden ända sedan de allra första böndernas tid, men under lång tid fanns koppar bara i obetydlig mängd. Bortsett från bronsåldern var det först under en senare del av järnåldern som koppar åter igen började användas till föremål och smycken. Koppar blev under medeltiden allt vanligare i bygden och i de enskilda hushållen för att vid mitten av 1500-talet omfatta runt 10-20 kg koppar per hushåll i genomsnitt. Då först hade de allra flesta i varje fall en egen stor kopparkittel för matlagning.

Guld har möjligen funnits från de allra första böndernas tid i försvinnande liten mängd men helt säkert från bronsålderns början. Uppskattningsvis var det värt omkring femtio gånger mer än koppar under bronsåldern.

Hjulumakare, sadelmakare, remmakare och kammakare

Behovet av vagnar, hjul, sadlar, remmar av skilda lag samt kammar varierade från en tid till en annan, men det var inte ovanligt att man överlät arbetet på någon som med rätt teknik och skicklighet framställde dem i ett stort antal.

Järnproduktion

Kontroll över järnproduktionen

Hettiterna hade sannolikt någon form av statsmonopol på järnframställningen inom landet. Järnet var då 5 gånger så dyrt som guld och 40 gånger dyrare än silver. Under 700-talet f.Kr. spreds kunskapen om järnutvinning till stora delar av Europa och priset sjönk successivt. I samband med prisfallet fick också andra vara med och dela på kontrollen över järnproduktionen. Först efter Kristi födelse övergick kontrollen av järnutvinningen från stater och arméer till lokala hövdingar och stormän, innan sysslan till slut vid tiden omkring järnålderns senare del nådde vanligt folk som också fick rättigheter att ägna sig åt denna vinstdrivande verksamhet.

Myrmalm och rödjord i Sverige

Upp till 8 smältningar eller blåsningar kunde utföras per dygn och med en produktion av upp till 2 lispund (c:a 15 kg) blästjärn per gång, men ibland gav det bara hälften så mycket. Detta utfördes av två personer som arbetade om lott. Då hade man använt 50 liter rostad myrmalm varav 1/3 blev blästjärn och resten slagg eller koloxid och koldioxid. För varje blåsning gick det åt dubbelt så mycket kol som malm, samt näst intill dubbelt så mycket ved som kol. Ett dygns arbete vid blästerugnen kunde ge 120 kg blästjärn som mest, till ett medeltida värde av 5 gram guld. Visserligen innehåller 10 kg rostad rödjord 6 kg järn men det är bara 1,5 kg av detta som är kvar när det utvunna järnet når smedjan, varav hälften försvinner som smidesslagg och resten (0,75 kg) blir färdiga produkter.

I Sverige är ungefär 7000 blästerugnar kända men det kanske bara är en tiondel av det faktiska antalet. Om 70000 blästerugnar användes för hundra smältningar vardera, som gav omkring 10 kg per gång i genomsnitt, varav upp till hälften försvann vid det slutliga smidet, ger det ungefär 35000 kg färdiga produkter fördelat på 2200 år (c:a 500 f.Kr. - 1700-tal eller runt 15 kg per år) men med en stark tonvikt på den senare delen av den berörda tidsperioden. Därför är det osannolikt att man exporterade järn från Sverige under järnåldern.

Stora järnbehov i Europa

Den svenska förbrukningen och framställningen av järn var länge obetydlig i ett europeiskt perspektiv. Vid exempelvis Manching, en keltisk befästning (oppida) intill Donau, byggdes en jordvall med stomme av timmer som krävde ungefär 300 ton med järnspik, vars värde var minst 60 kg guld. Romarriket flyttade sin järnframställning så snart de kunde från Italien och ut till provinserna, vilket skedde i takt med att imperiet växte. De hamnade då i Frankrike, England och Österrike. I jämförelse med dessa är de svenska järnframställningsplatserna mycket små. Ett engelskt depåfynd innehöll närmare en miljon spikar som vägde 5000 kilo (till ett medeltida värde av minst 1 kg guld), medan svenska depåer aldrig väger över 100 kg och de omfattar då spadformiga eller ringformiga ämnesjärn. De klinknaglar som användes till det norska Gokstadskeppet från vikingatid vägde totalt c:a 80 kg. Därför är det mer sannolikt att nordborna importerade järn än att de exporterade något av det järn som framställdes under järnåldern och medeltiden.

Guldets köpvärde

Guld var en sällsynt och eftertraktad metall under hela forntiden och har enbart använts för lyxprodukter. Guldets köpvärde var någorlunda konstant från romarrikets tid och ända till medeltiden och tiden därefter, eftersom man ofta praktiserade någon form av guldmyntfot eller silvermyntfot. Valutakurserna kunde dock förändras mycket rörande bronsmynten men också silvermyntens valörer, beroende på hur uppblandade metallerna var. Guldmynten var dock i regel gjorda av rent 24 karats guld och därför behöll de sitt värde.

Guld har en mycket hög specifik vikt om 19,3 kg per dm^3 och är närmare 20 gånger tyngre än vatten. Silver har en specifik vikt på 10,5 kg per dm^3 , koppar 8,9 kg per dm^3 och tenn 7,3 kg per dm^3 . Silvermynt med samma storlek som ett guldmynt vägde bara hälften så mycket (55%), om inte metallerna var uppblandade, vilket inte var sällsynt för silvermynten under vissa perioder. Kopparmynt eller bronsmynt vägde något mindre än silvermynt (c:a 85%) om de hade samma storlek.

Guldvärdet på en ko och en gris

Om 1 ko motsvarade 55 kg slaktvikt, som under medeltidens slut i Sverige, var köttet på en ko värt 6 gram guld eller 18 dagars låglönearbete. Under tidig medeltid var värdet på 1 ko i Sverige lika med 24 dagars låglönearbete. Utgår vi i stället från en slaktvikt på 73 kg, motsvarade det 8 gram guld under 100-talet eller 24 dagars låglönearbete. Den lägre slaktvikten motsvarar 167 kor per kilo guld, medan den högre slaktvikten motsvarar 125 kor per kilo guld.

Om 1 gris motsvarar 25 kg slaktvikt, var köttet på en gris värt 4 gram guld eller 12 dagars låglönearbete. Det ger 250 grisar per kilo guld.

Varje romerskt guldmynt hade under järnåldern en köpkraft som motsvarade mer än en månadslön, om vi översätter till nutida förhållanden.

Guldets värde i romarriket gentemot nutid

Eftersom priset på varor och tjänster inte hade samma relation gentemot varandra som i dag, förefaller den bästa jämförelsen med nutida priser vara att utgå från vad det kostar att försörja en familj. I en låglönefamilj arbetade mannen och han skulle försörja hustru och barn. Därför kan deras inkomst på 0,33 gram guld per arbetsdag (fram till 500-talet, då guldets köpkraft tycks öka tillfälligt) jämföras med dagens minimilöner för familjeförsörjare. Om bara den ena av makarna i nutidens Sverige arbetar för låg lön, räcker inte lönen för existensminimum och familjen får då bidrag av skilda slag, varför den romerska familjefaderns lön måste jämföras med den nutida summan av båda makarnas löner, som lågt räknat kan sättas till 32.000 kr per månad (2 x 16.000 kr) brutto före skatt. Det ger 384.000 kr per år, vilket ska jämföras med den romerska lönen på 2 gram guld per vecka eller

104 gram guld per år. Genom detta kan vi mena att 1 gram guld var värt lika mycket som $(384000 / 104 =)$ 3700 kr. Guld har i dag (år 2005) ett värde av 100 kr per gram, vilket innebär att guldets vid denna tid var värt ungefär 37 gånger mer än i dag.

Myntsorter och deras värde i Sverige

Under järnålderns slut och början av medeltiden utgick man från vikten mark (210 gram) som indelades i 8 öre (26,25 gram) som i sin tur indelades i penningar, men från början gick det olika antal penningar på 1 öre i Mälardalen, Götaland och på Gotland. Först i slutet av 1200-talet enades myntsystemet (1 öre = 24 penningar). Eftersom man sedan gammalt hade vägt silvret vid betalningar fortsatte man med detta även när det myntade silvret började dominera i handeln. 1 mark silver var från början detsamma som 1 mark penningar, men när man successivt gick över till att enbart räkna mynten förändrades också kursen mellan mark silver och mark penningar på grund av myntens försämrade vikt och silverhalt. Myntens värde försämrades långsamt och skillnaden ökade. Under 1100-talet fick man $1\frac{1}{2}$ mark penningar för 1 mark silver. I slutet av 1200-talet kunde det gå 3 öre penningar på 1 öre silver och i slutet av 1400-talet drygt 5 öre penningar på 1 öre silver. Under sent 1500-tal gick det emellanåt inte mindre än 20 öre penningar på 1 öre silver. Efter medeltiden försvann penningar som myntvalör, medan begreppet mark silver ersattes av valören dalern som blev ett värdebeständigt silvermynt.

1 gram guld var under vikingatiden värt 8 gram silver, vilket ändrades i början av medeltiden till 10 gram silver. 1 öre silver var detsamma som 24 penningar silver (à 1,1 gram) eller 3,3 gram guld under vikingatiden eller 2,6 gram guld under medeltidens början. I slutet av 1200-talet var 1 öre silver värt ungefär 1 gram guld.

Ända fram till 1360-talet präglades bara enkla silvermynt som närmast kan jämföras med penningar, dubbelpenningar eller halvpennningar, men vars vikt kunde variera mycket. Olof skötkonungs tvåsidiga mynt kunde väga 2,5 gram men variationen var stor och oregelbunden. I slutet av 1100-talet kunde mynten väga runt 0,2 - 0,3 gram per styck. Under 1200-talets slut förekom enkla brakteatrar (präglade bara på ena sidan och där baksidan är spegelvänd mot framsidan) vars vikt låg runt 0,15-0,3 gram samt med en silverhalt som ibland kunde vara under 70%.

Mynträkning fram till 1775:

1 daler =	4 mark =	32 öre =	96 örtug =	768 penningar
	1 mark =	8 öre =	24 örtug =	192 penningar
		1 öre =	3 örtug =	24 penningar
			1 örtug =	8 penningar

I början av 1600-talet uppdelades mynten i en silvermyntfot och en kopparmyntfot, där öre silvermynt i regel var värt 3 gånger så mycket som öre kopparmynt. Dalern kom också att åtskiljas från riksdalern, som var värdebeständig (29-34 gram silver) och hade en fri kurs mot övriga myntsorter. Riksdalern var i regel värd $\frac{1}{2}$ dukat, som var ett guldmynt infört under Karl X Gustavs regering med så gott som oförändrad vikt (3,5 g) och halt (23,5 karat). Därefter bestod 1 dukat av 3,4 gram guld och 1 riksdaler av 25,7 gram silver fram till 1800-talet.

Värdörar samt värdet på varor och tjänster

Under medeltiden var ett visst antal basvaror som hade ett fast pris gentemot varandra, dels för att underlätta den ofta penninglösa handeln och dels för att värdet på varorna i regel alltid låg still under långa perioder eftersom den bakomliggande arbetstiden sällan förändrades. Dessa varor kallades för värdörar. Den skillnad i pris som vi trots allt märker i handeln berör inte värdet räknat i mark silver utan främst värdet i mark penningar, där den försämrade silvermängden och silverhalten medförde kursfall på de präglade mynten. Upplandslagen fastställer penningavärden för hästar, hingstar, ston, oxar, kor, kvigor, får, svin och getter, samt för kvicktionde i form av föl, kalvar, grisar, gäss, lamm och kid. Rätta värdörar var i början av 1300-talet guld, silver, säd, reda pengar, nötkreatur, hästar och oskuret kläde. Men inga andra varor. Dock ändrades detta under hela medeltiden.

	<u>år 1200</u>	<u>år 1270</u>	<u>år 1370</u>
1 dagsverke	1-2 p	3-4 p	12 p ($\frac{1}{2}$ öre)
Friköpande av trä		48 öre	
1 arbetshäst		16-24 öre	40 öre
1 oxe			32 öre
1 ko		12 öre	16 öre
1 tunna spannmål	18 p		77-96 p
1 liter spannmål			0,5-0,64 p
1 lispund smör			82 p
1 kg smör			9,6 p

	<i>år 1200</i>	<i>år 1270</i>	<i>år 1370</i>
1 lispund fläsk			86 p
1 kg fläsk			10 p
1 lispund kött			27 p
1 kg kött			3,2 p
1 gås		24 p	
1 tunna öl			20 öre
1 liter öl			3,2 p
1 gråskinn			12 p

	<i>år 1470</i>	<i>år 1580</i>	<i>år 1687</i>
1 dagsverke	0,5 öre	4-8 öre	13-19 öre sm
1 årslön	157 öre	1252-2504 öre	4069-5947 öre sm
1 arbetshäst	56 öre		
1 ridhäst	160 öre		
1 oxe	32 öre	192 öre	336 öre sm
1 ko	16 öre	112 öre	176 öre sm
1 får	1 öre	16 öre	56 öre sm
1 tunna spannmål	1,8 öre	32 öre	80 öre sm
1 liter spannmål	0,013 öre	0,21 öre	0,53 öre sm
1 lispund smör	2,36 öre	20 öre	56 öre sm
1 kg smör	0,28 öre	2,35 öre	6,59 öre sm
1 lispund fläsk		20 öre	56 öre sm
1 kg fläsk		2,35 öre	6,59 öre sm
1 lispund kött		16 öre	34 öre sm
1 kg kött		1,88 öre	4 öre sm
1 höna	0,125 öre	1,5 öre	
1 gås	0,5 öre		
1 tunna öl			30 öre sm
1 liter öl			0,2 öre sm
1 aln vadmal		2,5 öre	7 öre sm
1 meter vadmal		4,2 öre	11,7 öre sm

Normala priser på diverse olika varor och tjänster vid vissa tider mellan 1200-1687, återgivna både i dåtida och nutida mått, där den ökade kostnaden främst beror på den minskade silverhalten i mynten. Om man mäter i rent silver har varorna ett närmast konstant pris.

Anm. Penning förkortas p. medan öre silvermynt förkortas öre sm.

Med dagsverke avses 12-14 timmars arbete inklusive raster.

En ko hade en slaktvikt på c:a 55 kg under medeltidens slut och in på 1600-talet. I slutet av 1800-talet var den drygt 100 kg.

1 tunna = 150 liter

1 lispund = 8,5 kg

Dråpsbot för träl = 3 mark silver = 6 mark penningar
= 3 mark vadmal med 12 alnar på varje öre.
Full lösen för trälbarn = 6 mark penningar
= 3 mark vadmal = 4 fullgoda nöt

Priser och boskapsvärdering år 1571

Priset på en arbetshäst i södra Sverige var 5-8 mark penningar. Både på Falbygden och Öland ägnade man sig åt hästuppfödning för försäljning. Oxarna såldes främst i städerna Västerås och Köping. Flera tusen djur drevs dit upp varje år från Västergötland och Småland, från senmedeltidens slut och under 1500-talet. En fördel med oxar framför hästar var att man kunde äta dess kött, men hästarna var i gengäld snabbare och kunde användas inom fler områden.

Den värdering som användes för taxeringen av extraskatten Älvsborgs lösen 1571 var följande, men marknadsvärdet kunde emellanåt ha varit betydligt högre.

Oxe	= 15 mark
Ko	= 10 mark
Get, får, svin	= 1,25 mark styck
Silver	4 mark / lod (c:a 340 gram)
Koppar	7,5 mark / lispund (c:a 8,5 kg)
Mässing, tenn	10 mark / lispund
Silver : Koppar	1 mot 13,3 (7,5 mot 100)
Silver : Tenn	1 mot 10

Järnpriser under medeltiden

Priset på järn i Sverige låg still under en stor del av medeltiden i likhet med många andra varor. Pris per vet (35-40 kg) på 1200-talet var följande.

Blästjärn	5 öre (=18,7 gr silver)	troligen mjukt smidbart järn och inte kolstål
Fälljärn	6 öre (=22,4 gr silver)	
Tenjärn	16 öre (=60 gr silver)	
Osmund	20 öre (=75 gr silver)	(1:500) härdfärskat tackjärn om 6,8 kg (1 lispund) / 24 delar à 283 gram

Varors värden omräknade i arbetsdagar

Nedanstående jämförelse bygger på kostnaden av tjänst, räknat per arbetsdag för en lågavlönad manlig person. Eftersom det enbart gäller kostnaden av en tjänst, före skatteavdrag, kan siffrorna inte användas för att bedöma löntagarens köpkraft, utan endast jämföra kostnaden för tjänster gentemot varor. Generellt sett förändrades kostnaderna bara långsamt, vid en jämförelse från tiden strax efter digerdöden i slutet av 1300-talet och fram till 1700-talets slut, när effekterna av den stora befolkningsökningen började visa sig och man stod inför industrialiseringen på 1800-talet. Det medför att de största avvikelserna framträder före digerdöden, när det både fanns trälar och gott om billig arbetskraft, samt under 1800-talet då dessutom nötboskaps lantraser förändrades och ökade påtagligt i storlek och gav en högre avkastning per djur. Den ökade globala utvinningen av guld under 1900-talet medförde också att guldpriset sjönk kraftigt.

Värde för varor räknat i arbetsdagar

	1200	1370	1580	1687	1770	1870	2005
1 oxe		64	48	26	26	83	
1 ko	72-96	32	28	14	16	50	
1 får		2	4	4	4		
8,5 kg kött (nöt/får)		2,3	4	2,7	1,6	3,5	1
8,5 kg fläskkött		7	5	4	3,5	4,5	0,7
8,5 kg smör		7	5	4	5	8	
1 tunna spannmål	9-18	9	8	6	7	7	

Räknat i arbetsår

	1200	1370	1580	1687	1770	1870	2005
1 kg guld	30 år	10-15 år				5 år	0,3 år

Kostnaden för diverse varor, uttryckt i antalet arbetsdagar, samt kostnaden för 1 kg guld uttryckt i antalet arbetsår.

Anm. Priserna för år 1370 gäller i hög grad även för år 1470.

SAMHÄLLET'S ORGANISATION

Gårdarna låg tillsammans sida vid sida i en by eller enskilt långt från annan bebyggelse. Byarna låg också långt från varandra i landskapet, men där den ena byns marker tog slut tog nästa vid. Vattenhål och skogsbeten delades ibland men i övrigt var marken uppdelad. Gränserna ärvdes och hävdades av ättlingar vilket gav samhället en stabilitet, men när det inte fungerade kunde det vara orsak till svårlösta konflikter. Samhörigheten mellan bygdens folk kom till och fungerade på grund av det gemensamma försvaret och gudaoffren samt tingsplatserna dit alla samlades för att lösa tvister.

Landsbygdens utveckling och förändring gick långsamt och ofta språngvis. Orsaken var att bygdens folk hade anammat boskapsskötsel som sin försörjning, vars sysslor och redskap sedan länge hade fått inneboende harmoniska egenskaper som gjorde att de flesta var nöjda med tillvaron på gården och i samhället. Därför behövdes egentligen inga förändringar, eftersom varje skifte kunde rubba balansen och dra med sig oönskade konsekvenser, vilka faktiskt inträffade emellanåt. Detta gällde både jordbruket och boskapsskötseln samt hur samhället var organiserat.

Försvaret

Krigarnas utrustning var enkel med ändå tillräckligt bra. De flesta använde sköldar av trä och träspjut som man inte kastade utan enbart stack med som ett svärd. De som hade råd skaffade sig lansspetsar av brons och senare av järn, men det var få förunnat ända fram till dess att kontakterna med romariket ökade. Då blev både svärd och diverse annan utrustning allt mer vanligt bland de germanska krigarna. I början var det nästan bara romerska vapen som stod för ökningen och förändringen innan de inhemska hantverkarna lärde sig konsten och successivt tog över tillverkningen när de väl fick tillräckligt med järn att arbeta med. Likaså började man organisera sina styrkor på ett sätt som påminde om romarnas taktik och strategi samt lärde krigarna att ta emot order och röra sig i grupp enligt hövdingarnas kommandon. Därmed kunde man också bedriva långvariga krig och ta med sig förnödenheter för lång tid. Högst i ledningen stod kungen vars främsta uppgift

var att föra sina styrkor till seger, medan krigarna slogs för sin kung och sina hövdingar.

Först mer än tusen år senare skulle detta förändras på nytt. Kungen drog sig allt oftare bort från krigen och insatte andra att sköta den uppgiften, samtidigt som det friborna folket inte längre var lika viktigt i härstyrkorna. I stället insattes det tunga rytteriet som bara stormannafamiljerna hade råd att bekosta och som tack för hjälpen fick de skattefrihet på sina gårdar. Om deras antal inte räckte föredrog kungen att hellre leja legostyrkor från andra länder än att låta det egna folket få sköta om försvaret som i gamla dagar. Först efter ytterligare några hundra år blev armborsten och krutvapen så slagkraftiga att ryttarna i sin rustning inte längre höll stånd ute på fälten. Åter igen började man få behov av vanliga fotsoldater i stora mängder samt skeppsfolk och lotsar, varpå rikets arméer åter igen ändrade skepnad.

Oavsett vilka vapen som användes eller hur man organiserade sig var det viktigt med träning. Var och en kände till sin roll inom gruppen och var skicklig på just detta. Somliga var tränade att rida snabbt och smidigt på sina små hästar och skapa förödande anfall enbart med sina spjut och måhända pilbågar, andra hade till uppgift att springa tillsammans med dessa ryttare och ta hand om hästen vid närstrider på marken. Ytterligare en del lärde sig stigar och farvatten eller visste hur man fick underrättelse om motståndarnas styrkor och kunde lägga upp strategier.

Vapenskickligheten var en dygd varför hemliga strider, nattliga överfall och bakhåll inte sågs som ärlig kamp. Det blev mer vanligt först sedan man hade lärt sig att det var nödvändigt för att hålla jämna steg med romarna, men fortfarande förekom det att man föredrog att slåss på det gamla sättet med uppställda härstyrkor som mönstrades före anfallet innan man överlät stridens utgång på gudarnas vilja. Det som erövrats i ärlig kamp ute på slagfältet skulle inte delas mellan krigarna, utan offrades till de gudar som givit dem segern. Krigsfångar och hästar offrades offentligt eller hängdes i träd men de kunde också sänkas i sjöar och vattendrag tillsammans med guld och vapen så att ingenting blev kvar. Inte sällan förstördes bytet innan det gavs till gudomligheterna. Om motståndarna däremot inte ville ställa upp var det fritt fram att bränna, mörda, skövla och stjäla. Ofta hopsamlades bytet var efter det delades efter de regler som man var van med sedan tidigare.

Avsikten med striderna var att skaffa sig mer rikedomar, men samtidigt tränades styrkorna så att både de modigaste och de fegaste blev synliga inför de andra krigarna. Ingen av sidorna ville ha omfattande förluster, bara en viss utrensning av de minst dugliga. Förlusterna räckte också för att hålla befolk-

ningsökningen nere. En annan effekt var att hövdingarnas och kungens duglighet prövades. I en del fall var grannfolken ungefär jämnstarka, men det förekom också att ett folk led nederlag och fick sådana förluster att de inte längre mäktade med att försvara sig. I stället för att införliva de kuvade i segrarnas rike, vars försvarsallians byggde på en frivillig sammanslutning, blev förlorarna även fortsättningsvis självständiga men underlydande så till vida att de årligen betalade en skatt samt lovade att aldrig resa vapen mot dem som kuvat dem. Det var en trygghet att ha många kuvade folk omkring sitt eget land om andra mer avlägsna fiender närmade sig eftersom det i så fall var de kuvade områdena som fick möta dem först.

Att samordna bygderna i en gemensam försvarsallians förutsatte att folken kunde leva tillsammans utan några större inre konflikter och att de litade på varandra när de försvarade sig eller själva angrep fiender i främmande länder. Trots det förekom gräl, övergrepp, stölder, mord och allehanda stridigheter i bygderna. För att motverka detta i syfte att återupprätta förtroendet gentemot varandra hölls ting. Här fanns inga bestämda lagar som i detalj avgjorde vad som var rätt eller fel, utan alla visste av hävd vilka rättigheter och skyldigheter som förekom. Under hednisk tid var goden ledare för tinget och han offrade till gudarna innan förhandlingarna började med tingsmännen, vilket skedde inför en lyssnande åskådarskara där alla de fria männen förväntades närvara. Goden bar en arming av silver eller guld som just blivit blodbestänkt av gudaoffret och han fick därmed döma i gudarnas namn. Varje mål på tinget utreddes för sig, men inte i avsikt att söka efter en skyldig för något som hänt och döma personen i fråga, såsom man i regel började göra under medeltiden. Tingsmännen förhörde sig om händelsen och vad som orsakat konflikten, eftersom avsikten var att få parterna förlikta med varandra. Inte sällan kunde det visa sig att den händelse som ledde fram till tingsmålet bara var följderna av andra händelser som trissats upp. På så vis var egentligen båda parterna lika skyldiga till att ovänskapen i sig hade uppstått och sedan fått den omfattning som den nått när den fördes upp på tinget. Dessutom ansåg man inte att människorna var ansvariga för sina egna handlingar, eftersom gudar och andeväsen hela tiden fanns i närheten och kunde påverka förloppet. När tingsmännen fått klarhet i osämjans ursprung och utveckling fällde de efter överläggningar sin dom, som syftade till att tvinga parterna att förlikas med varandra och börja samarbeta igen. Även om en enda person fick stå till svars för konflikten var den inte personlig. Den symboliska boten, där den ena parten fick ge den andra ett visst antal gårdar, kor, hästar eller får, hopsamlades av hela släkten och skulle sedan fördelas hos den mottagande personens släktingar efter samma principer. Bara i sällsynta fall fann tingsmännen att bygdens folk inte längre hade för-

troende för en viss person, varför denna antingen dömdes till döden, om det var fråga om förräderi, eller till landsförvisning.

På tingen eller vid de stora folkförsamlingarna där de friborna krigarna möttes överlade man huruvida man skulle gå till anfall mot något annat land, eller om man skulle stanna hemma och hålla en försvarsstyrka i beredskap. Det var inte bara under vikingatiden som hövdingar kom med våghalsiga förslag att bege sig långt bort för att vinna byte och ära, då kunde de få med sig många av bygdens krigare. Det skedde sannolikt i stor omfattning vid många tillfällen såsom under det gotiska imperiets storhetstid, men också under såväl bondestenåldern som bronsåldern.

Hövdingedömen och beslutsrätt

Behovet att upprätta försvar och bilda försvarsallianser mellan bygder och folk hade funnits sedan urminnes tider, eftersom ingen i längden klarade av att försvara sig själv. Hövdingarna ville leda styrkorna och framstå som de främsta krigarna genom sina handlingar, sitt mod och sin strategi. Ofta hämtades hövdingarna från de rika familjerna, som hade råd att låta sönerna få en omfattande vapenträning och övning både på hästryggen och ute på skeppen. Hövdingafamiljerna hade tillräckligt med rikedomar för att inhysa många tappra krigare på sina egna gårdar, vilket var ett skydd i fredstid och en tillgång vid anfall. För att avhjälpa behoven var det vanligt att folket i bygden frivilligt tillsköt medel till deras försörjning och behov.

Beslutet hur härstyrkorna skulle användas i strid sköttes hemmavid på folkförsamlingen. De hövdingar som hellre förordade anfall än att sitta hemma fick ofta bifall av krigarna och kunde öka storleken på sitt följe. Kungens roll var både att stå upp som ett gott föredöme och att leda de gemensamma styrkorna sedan hövdingarna i samråd med kungen beslutat vad de skulle göra. I en del fall ville några stanna hemma medan andra ville ge sig iväg ut för att öka sina rikedomar och visa sin duglighet som krigare, vilket medförde att bara en mindre del av styrkorna gav sig i väg. Var och en av hövdingarna bestämde själva om de skulle följa med eller inte, såvida inte kungen uppbadade alla härstyrkorna. Då skulle bygderna i enlighet med forna beräkningar ställa upp med de krigarstyrkor, hästar och skepp som var bestämt.

Dessa hövdingedömen eller riken var en form av krigardemokratier där rösträtten ökade med krigarens duglighet, eftersom folk och bygder förlita-

de sig på sådana egenskaper. Å andra sidan hade alla friborna en talan där man även lyssnade till den minsta av dem. På folkförsamlingen talade man efter rang, men lyssnade på den som framförde de klokaste förslagen. Samtidigt förekom det att kungen och hövdingarna kunde förbereda frågor för att få den önskade utgången av besluten. Romarrikets samhällsskick som överlät besluten på dem som stod högst i rang medförde att allt fler kringboende länder successivt anammade detta skick. Beslutanderätten flyttades från folkförsamlingen och dess krav på endräkt, där alla var med och gav sitt bifall till besluten. I stället kom besluten från kungens riksråd, där kungen själv ofta var starkt styrande. På så vis blev många kungar mer eller mindre enväldiga och riken blev till stater där folket fick rätta sig efter de tilldelade och medfödda rättigheterna och skyldigheterna.

Krigsskador

Av allmogen var det många som var friborna och därför förväntades delta i strider och försvar, medan trälarna nästan alltid fick stanna hemma i bygden för att sköta jordbruket med de kvarvarande kvinnorna och barnen. Om en fiendehär kom till bygden när den egna härstyrkan var på annan ort kunde förödelsen bli enorm. En del främmande styrkor nöjde sig med att bara ströva igenom fiendeland, andra våldförde sig på befolkningen och stal boskap och annat byte som de fann på vägen, ytterligare en del kunde föra bort såväl befolkning som boskap och bränna ner allt av värde samt förgifta brunnar och vattenhål. I de fall som befolkningen var förvarnade kunde man ofta sätta sig i säkerhet genom att fly till skogs och i bästa fall få med sig några kor och får, eller bege sig till släktingar som bodde i andra bygder.

Vårdkasar

För att undvika plötsliga angrepp av fiender satte man upp ett stort antal vårdkasar för att i varje fall inte bli överrumplad när de kom. Vårdkasarna stod förberedda på höga berg med långa avstånd emellan och tändes så snart som fiender var i sikte eller när man såg andra vårdkasar brinna vid horisonten. Fortfarande finns många berg vars namn visar att de varit ett vårdkaseberg. På så sätt kunde man skicka meddelande dagtid genom röken och nattetid genom ljuset, från kusten och långt in i land på mycket kort tid. Systemet kunde sedan kompletteras med ryttare som red till de viktigaste hövdingarna och till kungen för att muntligen underrätta om vad som hade hänt, samtidigt som krigarna gjorde sig i ordning att möta anfallet. Förut-

sättningen för att detta ska fungera är att någon eller några sitter och håller vakt vid varje enskild vårdkase dygnet runt.

För att vårdkasarna ska fungera som signalsystem krävs att minst en person håller uppsikt längs horisonten dygnet runt under årets alla dagar vid varje vårdkase för att kunna veta när fienden är i annalkande och vårdkasen ska tändas.

Rike och stat

Ända fram till 1200-talets mitt var Sverige organiserat som ett rike. Då inträffade några avgörande förändringar som medförde att landet i stället blev en stat, vilket det fortfarande är. När ett land är en stat är det de geografiska gränserna som anger landets omfattning. De som bor innanför gränsen räknas som medborgare. Dessa personer tilldelas rättigheter och skyldigheter, som sammanställs i lagsamlingar författade av landets främsta personer och utan direkt inblandning av folket i övrigt. Därmed får kungen, biskopen och deras närmaste en beslutanderätt över de andra i landet, samt måste upprätta en myndighet som kontrollerar efterlevnaden av lagarna. Numera har behovet av kungens roll ersatts av regering och riksdag, samtidigt som myndigheten över folket ökat kraftigt, men principen är kvar.

Ett rike har både en hierarkisk uppbyggnad och en kung, men landet definieras i stället utifrån de folk som är allierade med varandra i ett bestämt syfte såsom gemensamt försvar. Här förekommer varken begrepp som medborgare, rättigheter, skyldigheter, beslutanderätt, lagar eller myndighet. Ätterna är självstyrande där familjer och bygder inom sitt eget område kan ha vilken religion och vilka lagar som helst, samt ansvarar för sina egna både socialt och ekonomiskt. Däremot upphäver de sin självständighet i fråga om försvaret. Alla deltar med de andra i bygden genom nära samarbete. Kungen har uppgiften att vara ordförande i folkförsamlingen, som var vida mer omfattande än det riksråd som staten hade. Där diskuterade man gemensamma frågor som rörde hela bygden. Ofta berördes frågor om försvar eller krigståg. Även inre konflikter i bygden mellan olika ätter var viktiga frågor på tinget när de blossade upp. Diskussionerna som följde kunde pågå tills fullständig enighet hade uppnåtts. Utöver detta uppdrag var kungen överbefälhavare för landets krigsstyrkor. Varje ätt var fri och självstyrande men ändå hårt knuten till de andra ätterna i bygden eftersom försvaret byggde på samförstånd och välvilja gentemot varandra, något som upphävdes och successivt försvann vid övergången till en stat.

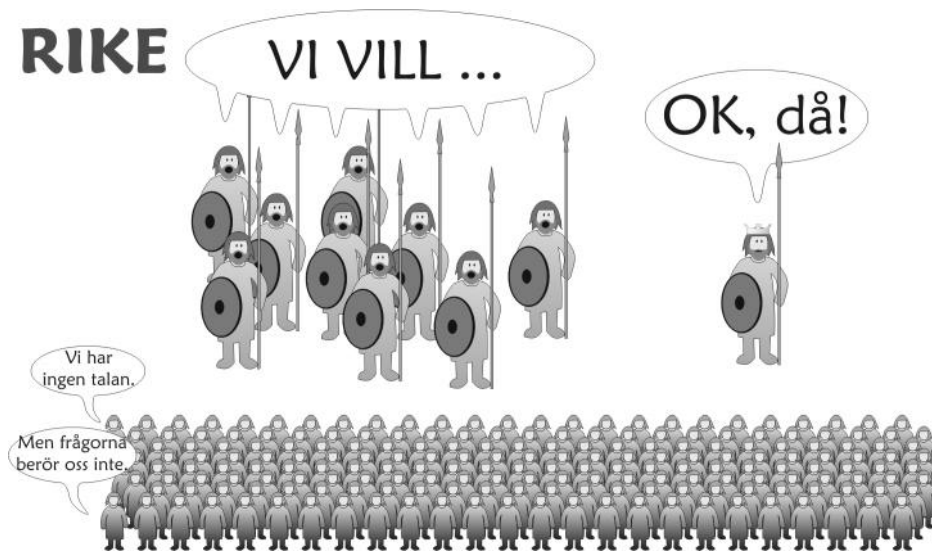
Sveariket

Sveariket eller nuvarande Sverige bildades sannolikt genom en pakt eller ett samgående mellan två urgamla riken, där det ena omfattade landskapen runt Mälaren och det andra Västergötland och bygdena runt Väneren. Båda dessa var viktiga och delvis självständiga kulturområden ända från mitten av bondestenålderns tid vilket gör det möjligt att dessa riken har förekommit ända sedan dess.

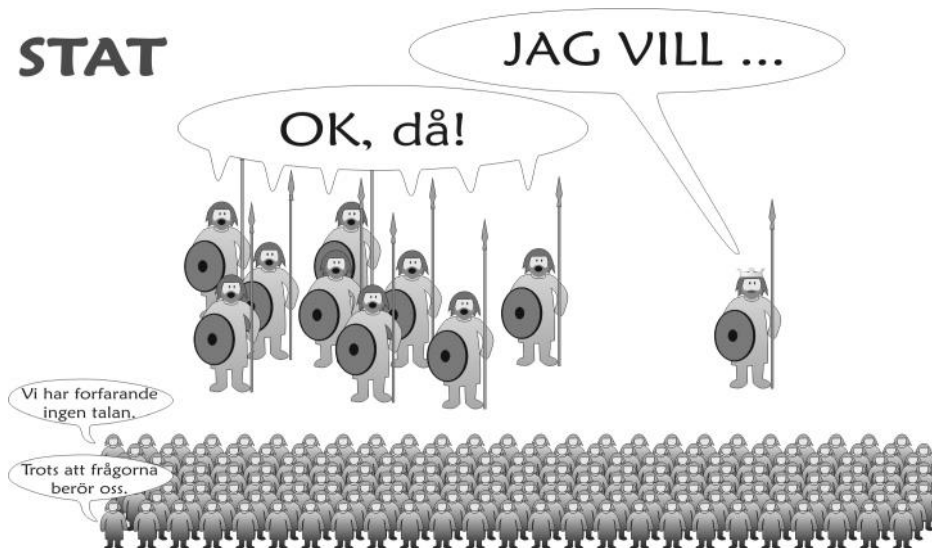
Uppsala öd

Uppkomsten av Sveariket medförde att Uppsala i Tiundaland i nuvarande Uppland blev platsen för kungastolen i samband med riksblotet som i varje fall från slutet av 400-talet och fram till 1084 inträffade var 8:e år och skulle uppmärksammas av alla viktiga familjer och ätter i landet. Landskapets utveckling runt Uppsala liksom tidpunkten när området steg upp ut havet och blev odlingsbart indikerar tillsammans med de skrivna berättelserna att templet i Uppsala byggdes omkring år 100, som tecken och bevis på sammanslagningen av de två rikena i mellersta Sverige.

RIKE

STAT

Den stora skillnaden mellan forntidens riken och senmedeltidens stat berör varken förekomsten av hierarkier eller kungar, utan bara hurvuda det var den jordägande aristokratin som fattade besluten eller om kungen hade den befogenheten.

Vid samma tid upprättades sannolikt det godscomplex i Västergötland som kom att kallas Uppsala öd (rikedom) som skulle bekosta kungens utgifter, vilket mestadels avsåg den stående härstyrkan av fotsoldater och ryttare. Att dessa gods, som var och en bibehöll sitt gamla namn (Vad, Ökull, Gudhem, Vartofta, Long, Hulesjön, Ås och Skalunda), låg i Västergötland beror delvis på att Mälardalens bygder redan vid denna tid sannolikt var organiserade och hade en gemensam flottstyrka. Uppsala öd blev ett sätt att komplettera detta eller enbart göra det mer formellt, för att inte lägga hela försvarsbördan på krigsflottan.

Folkstammar och landskap

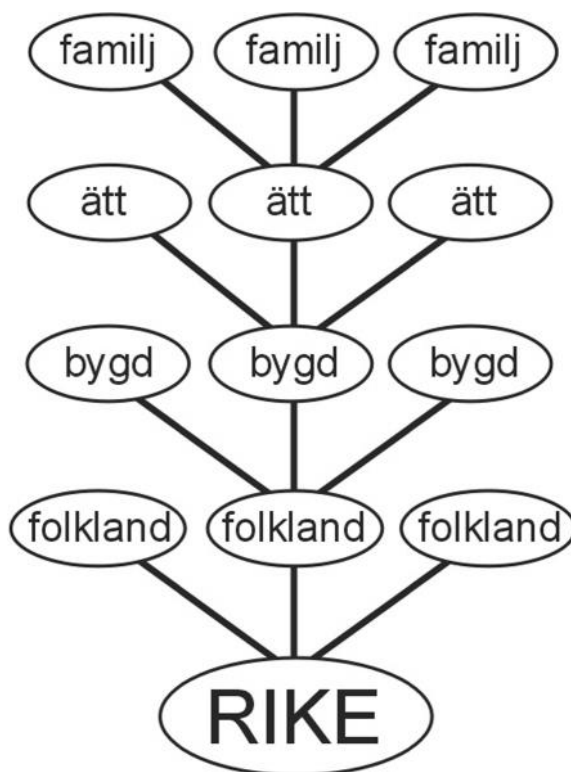
Under medeltiden förändrades landskapen i Sverige och nybildades genom sammanslagningar av mindre landskap eller folkland. Ofta var det en kombination av önskemål från rättsväsendet, skatteindrivningen och stiftsindelningen som låg bakom förändringarna, vars uppkomst i sig var en följd av övergången från rike till stat. Under den tid som Sverige var organiserat som ett rike var landskapen ofta betydligt mindre och ett resultat av forntidens folkstammar, som för Mälardalens del ofta kallas folkland. Dessa folkstammar tycks ha växt fram på ett naturligt sätt och inte omfattat mer folk än vad som tjänade dess syfte. Grunden för deras existens tycks ha varit att upprätthålla en nära kontakt med de som bodde där, ta ansvar för organiserandet av krigsstyrkor samt att skipa rätt och lösa konflikter på tinget. Befolkningsmässigt kan de ha omfattat allt ifrån några tusen personer till fler än trettio tusen. De forna folkstammarnas gränser är dock ofta dunkla och oklara.

Västergötland som landskap

Västergötland omfattade under medeltiden både Dalsland och det mesta av Mo härad i Småland samt en mindre del av sydvästra samt sydöstra Värmland vilket berör Nordmarks härad och Södra Råda socken. Däremot ingick förmodligen inte landområdet närmast kusten vid Göta älvs utlopp runt södra Hisingen. Landskapet Västergötlands ursprungliga folkstammar känner vi bäst genom Jordanes beskrivning av västra Sverige under 500-talets början, vilken ger oss namnen på folkstammarna. När Västergötland bilda-

des som landskap vid övergången från järnålder till medeltid bodde omkring 50.000 människor inom det berörda området. Tillblivelsen skedde sannolikt som en följd av upprättandet av Skara stift, varvid ett visst antal folkstammar slogs samman.

Varje rike bestod av ett visst antal folkland, folkstammar eller landskap, som i sin tur var uppdelade i bygder som kallades hund, hundare, härad och kanske kind. Dessa befolkades av ätter som var uppdelade på ett visst antal familjer som i regel bodde på olika gårdar i bygden eller rent av i riket.

Sammanslagningar av små landskap

Nya och större landskap bildades successivt, såsom Västergötland, Östergötland, Småland, Halland och Uppland. Östergötland var från början området Östra Gautland i den östra delen av Skara stift, innan det bröts loss och fick Linköping som sin kyrkliga huvudort. På andra sidan Vättern låg Västra Gautland, eller den västra delen av stiftet. Kort tid efter stiftets tillkomst blev Västergötland ett av de nya landskapen med gemensam rättsskipning och förvaltning för bygderna och folkstammarna inom dess gränser.

Av Östra Gautland förenades folkstammarna i nordöst vid samma tid och bildade landskapet Östergötland, där också stiftstaden Linköping låg. Resten av östra Gautland, bortsett från Öland, förenades senare och bildade Småland.

Hund och härader

Försvarsalliansen i ett land måste organiseras för att få tillräcklig slagkraft. Det räcker inte med omfattande fysisk träning och vapenträning. Kontakten med romarriket medförde inte organiserandet i sig för det fanns sedan urminnes tider i de germanska länderna, utan det man lärde sig var ett mer disciplinerat förhållningssätt mellan krigare och hövding där styrkorna inväntade order och endast stred på givna kommandon i stället för att själva försöka utreda var de behövdes bäst i ett möte med fiender. Dessutom fick de genom de romerska kontakterna betydligt bättre beväpning och många bytte från sköld och lans till svärd och allehanda kroppsskydd. Ibland hade de germanska härstyrkorna så mycket beslagtagna vapen och kroppsskydd att de på håll såg ut som en romersk styrka.

För att kunna sätta upp härstyrkor och leda dem ut på olika krigståg var det viktigt att organisera och beräkna bygdernas förmåga och uppskatta deras möjligheter att ställa väpnade krigare till landets förfogande. Det skedde redan lång tid innan de germanska folken fick kontakt med romarna. Uppsättningar med härstyrkor om hundra eller tusen krigare vardera blev begrepp med egna benämningar och uppsättning av befälhavare, vars hövdingar ofta ärades högt i bygderna fick genom frivilliga gåvor tillräckligt med medel av folket i bygden till sin egen och sina närmaste krigares försörjning.

Hund och hundare i Mälardalen

Denna beräkning av krigare från bygderna fanns kvar ännu i början av medeltiden i form av indelning i hundaren runt Mälaren, vilken då höll på att ersätta den äldre indelningen i hund. I andra delar av landet fanns liknande indelningar, i form av härader. Varje hund skulle ställa 120 krigare och 4 skepp till förfogande, vilket senare ändrades till 100 krigare i sam-

band med skiftet till hundare. Häraderna hade från början sannolikt en liknande bestämmelse av antal krigare från varje bygd.

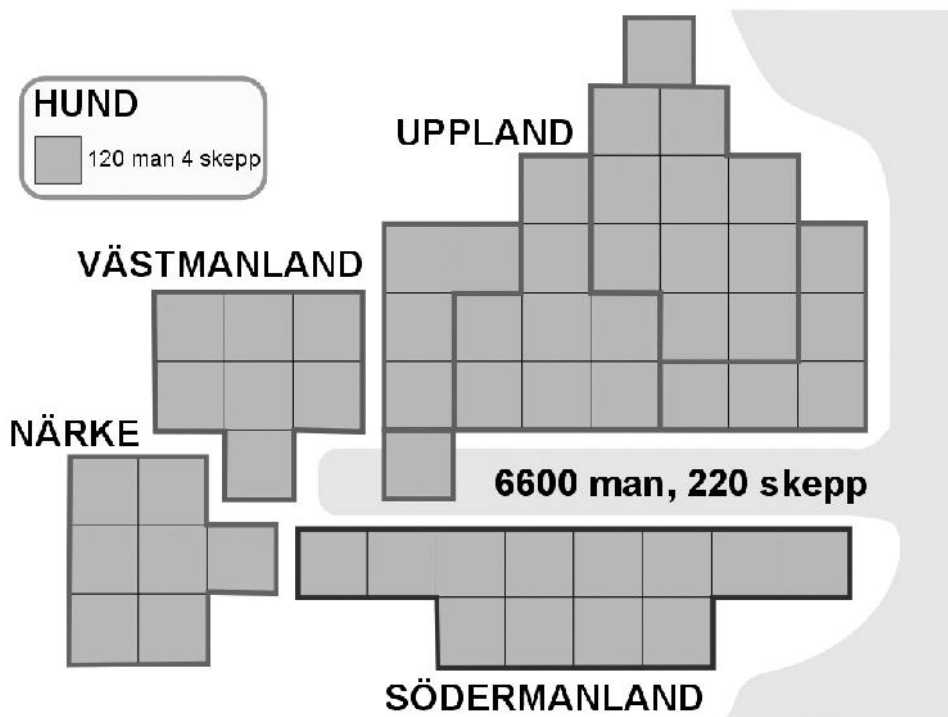
Hundaret indelades i bråkdelen hälfter, fjärdingar och åttingar. Kungen skulle senast under senvintern beordra ut ledungsflottan om den skulle användas för krigsfärd mot annat land. Under tidig medeltid fick den inte användas mot kristna länder, mer än som försvar i orostider, men obegränsat mot hedniska länder. Härstyrkan ansvarade själv för sin beväpning, skeppens skötsel och byggande, samt skeppsvist i form av kost. Från varje åtting utsåg bönderna en åttingsman som samlade in skeppsvisten de år som ledungsflottan inte låg ute. Den fördes till visthusen i husbyarna. I slutet av 1200-talet förlorade ledungsflottan och därmed husbyarna sin forna betydelse och ersattes av rytteriet, men vid enstaka tillfällen och för vissa områden uppåddades ledungsflottan ända till medeltidens slut.

De perfekt formade långskeppen gjorde ledungsflottan i Mälardalen känd långt utanför rikets gränser. Texter från runstenar runt om i landet visar att även de som bodde i inlandet längst från kusten, deltog flitigt i handels- och plundringsresor samt nådde långt bort på färderna i österled och västerled. Lika sjödugliga skepp hade funnits i Nordsjön senast från bondestenålderns slut.

Åttingen motsvarade senare ganska exakt kyrkosocknarna, medan huvudkyrkan i varje hundare kallades hundareskyrka. De övriga kyrkorna kallades tolftskyrkor, eftersom de i sin tur var uppdelade i tolfte delar, samtidigt som socknen var identisk med en åtting av hundaret. Således bestod ett hundare av åtta tolfter, eller (8 x 12 =) 96 enheter.

Från varje hundare kom 4 skepp eller ledungsnäckor, vilka hade 12 par med åror. Skepp med 13 årpar eller mer kallades långskepp, men sådana skepp tycks inte ha använts i ledungsflottan från Mälardalen. Ett ledungsskepp rymde 24 roddare och stridsmän, eller vigermän, samt en skeppshövding eller styrman. Fyra sådana skepp motsvarade alltså exakt 100 man. Skeppen indelades även i roddarsäten (hamnor) och årtullar (håar). I slutet av 1200-talet skulle varje hamna ha sköld, spjut, svärd, järnhatt, pilbåge och 36 pilar. Detta var ämnat åt vigermannen eller krigaren som även skulle underhållas av hamnan med proviant (skeppsvist) och ibland silverpenningar.

Den generella principen för uppdelningen av hund i Mälardalen.

Hamna avsåg bandet vid årfästet, medan ordet hå avsåg årtullen. I lagtexter användes begreppet "hå och hamna", i likhet med begrepp som "hult och hage" och "i vått och torrt". Som skeppskost skulle man medtaga 16 pund fläsk och 8 pund smör. Varje hamna omfattade 3 eller 4 bolbyar, varför det gick 4 eller 3 hamnar i varje tolt eller kyrksocken, som i sin tur omfattade 12 bolbyar. Hamnarna härstammar från någon okänd del inom tidsperioden 500-900 e.Kr.

Ett hund var organiserat på ett liknande sätt, men omfattade 10 tolfte eller 120 man. Detta tal om 120 kallades storhundra och var den ursprungliga innebörden i ordet hundra hos nordborna. På liknande sätt som med hundarets 96 gårdar, bestod ett hund av 10 tolfte av bolbyar eller fristående gårdar, som var och en befolkades av en familj eller ett hushåll. Dessa gårdar kan ofta spåras ner till 500-talet eller tiden strax därefter, vilket ger en antydning om hundindelningens ålder.

Ledungens storlek, utifrån landskapslagarnas formulering, omfattade över 200 skepp, varav 114 från de uppländska folklanden. Totalt deltog mer än 6000 man om hela ledungsflottan låg ute.

Häraderna i Västergötland

Häraderna och deras gränser i Västergötland var förhållandevis konstanta från äldsta kända tid runt medeltidens mitt och fram till nutid. Många av dem har ungefär samma storlek sinsemellan om man utgår från befolkningens storlek och antalet gårdar. De femtontal förändringar av häradsgrensarna som är kända är ofta förhållandevis små, men det finns undantag. Främst gäller det Als härad som har upphört att existera och förts till Skånings härad, samt delningen av Kinne härad vilket resulterat i tillkomsten av Kinnefjärdings härad. En större gränsjustering berör området mellan Hökensås och Vättern där några socknar gått över från Vartofta härad till Kållands härad. Dessutom var Kinds härad tidigare två häraderna som under medeltidens slut slogs samman till ett enda härad. Den norra halvan bar namnet Agnalkinda härad, och den södra halvan Horskinds härad, men den exakta gränsen mellan dem är okänd.

Fjärdingsindelning av härader

Några av de större häraderna var indelade i fjärdingar. Bland dessa återfinns Vadsbo, Vartofta och Kinne.

Vadsbo härad

Bergs, Frös(-vi) och Alstads fjärdingar, samt en fjärde till namnet okänd fjärding. Bara en mindre del av socknarna kan med säkerhet placeras i någon av dessa fjärdingar. Platsen Alstad eller Alestad är ett förhållandevis stort område och inget gårdsnamn. Det ingår numera främst i hemmanet Gnet nr 2 (1/4 mantal frälse) i Hjälstads socken men ligger också under Moholms gård i Mo socken. Namnet Alstad kan tolkas som ”den heliga platsen”.

Vartofta härad

Gränserna till fjärdingarna Alevik, Norra, Mellersta och Södra (Nordhasta, Midlasta, Sunnersta) är kända.

Kinne härad

Endast föregångaren till Kinnefjärdings härad, under namnet Väbo fjärding, är känd till namnet och delvis vad gäller dess gränser. De tre övriga fjärdingarna, om de över huvud taget har existerat, är okända till namn och utsträckning.

Beräknade häradsgränser

De häradsgränser som förekom i Västergötland under medeltiden kan delvis ses som naturliga bygdegränser men det finns också gränser som går rakt genom bygder och delar dem som om det skett genom folkliga beslut. Häradernas storlek visar också att det finns en tydlig tendens att gruppera sig omkring några få storlekar. En del härader hade på 1500-talet en storlek runt 200 mantal eller hela gårdar, medan en annan grupp ligger kring det dubbla, runt 400-450 mantal. Ytterligare en grupp härader har drygt det fyrdubbla om 900-1000 mantal. Detta visar att indelningen i härader har skett på ett sådant sätt att man har eftersträvat en viss storlek på befolkningen eller antalet gårdar.

Mantal som begrepp för en normalstor gård eller större, vars kapacitet var att kunna försörja en vanlig familj *som minst*, kan bara spåras ner till tiden strax efter digerdöden i samband med att många gods och huvudgårdar

förändrades. Även om gårdar på 1 mantal brukar vara ungefär lika stora finns en viss variation.

Häradernas rytmiska storleksvariation antyder att det förekommit en beräkningsgrund rörande vad som gällt som normalstorleken för en enhet, men i vissa fall dubblerat den eller fyrdubblat den. Några få kan dessutom ha utgjort halva enheter av detta slag eller möjligen fjärdedelar. Man kan ha utgått från någonting helt annat än mängden jord och avkastningens storlek och då exempelvis antalet huvudgårdar och gods samt antalet friborna krigare. Eftersom det finns skäl att anta att trälarnas antal var mycket stort i Västergötland liksom i många andra landskap, behöver inte jordarealen ha varit normen för häradernas storlek, utan i första hand den lokala härstyrkan som gårdarna försörjde.

Grovt räknat befolkades en bygd om 200 mantal av c:a 1000 personer under medeltiden och 1500-talet. Av dessa bör en fjärdedel eller omkring 250 personer ha varit vuxna män mellan 15 och 65 år, varav hälften kan ha varit trälarna, vilket bara ger drygt 100 krigare.

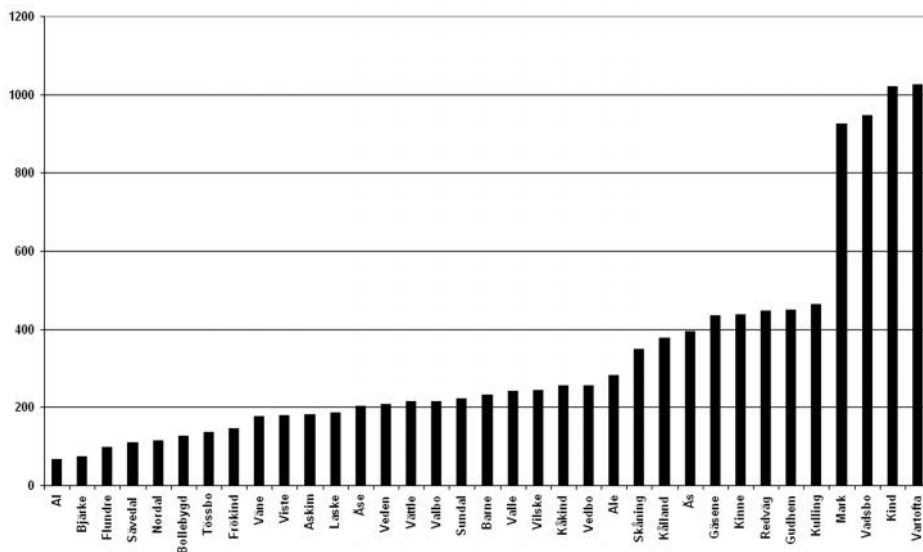
Häradernas ursprung

Häraderna har i enstaka fall ett namn som återger en viss huvudort men betydligt oftare ett namn som inte återfinns på en enskild plats och som dessutom är svårtolkat. I åtta av häraderna i Västergötland finns en by som tillhörde Uppsala Öd. På samma sätt ligger ortnamnen Åsaka i olika härad. Detta antyder dels en hög ålder men också någon form av tidig organisation.

I Vadsbo härad, som är indelat i fjärdingar, är tre av de fyra huvudorterna kända, men deras placering i häradet utesluter att byn Vad, som tillhörde Uppsala Öd och var centrum för Vadsbo, även var centrum för en fjärding. På så vis hade Vadsbo härad fyra huvudorter samt ett gods som tillhörde Uppsala Öd.

Två alternativa ursprung kan skönjas. Ett av dem utgår från ett snarlikt begrepp som härstammar från det latinska förvaltnings språket i merovingiska och karolingiska statsbildningar, vilket bygger på talet hundra. Ännu tidigare utfördes en romersk form av häradsindelning inne på germansk mark vid anläggandet av borgarkolonier, vilket kallades centuriering. Ett område delades då upp i centurior där varje centuria var 100 eller 120 heredia, som totalt omfattade 500-600 hektar. En heredium omfattade 5060 m² (5 hek-

tar) eller 2 plogland åker. Detta motsvarande i Mälardalen 2 bolbyar eller 8 markland eller två normalstora huvudgårdar med underliggande smågårdar, vilka var om 4 mantal i genomsnitt. Totalt motsvarade en heredia 200 eller 240 huvudgårdar eller 800 eller 960 mantal.

Antal mantal per härad i mitten av 1500-talet, sammanställd utifrån Västergötlands medeltida häradsgrenser.

Hund och Kind

I Mälardalen återfinns både en äldre indelning i hund och en yngre i hundare, medan återstoden av södra Sverige endast har en indelning i häraders vars ålder inte kan bestämmas. Möjligen finns det en äldre indelning även här och en föregångare till häradet. Precis som ändelsen hund fortfarande finns kvar hos många hundaren, trots en senare indelning och vissa namnförändringar, finns det ganska många häradnamn i södra Sverige med ändelsen -kind eller som enbart heter Kind eller liknande. Hund och Kind kan jämföras med varandra, i synnerhet med tanke på att tj-ljudet i Kind kan ha omformats till h-ljud i likhet med andra germanska ord som har indoeuropeiskt ursprung. Ordet hund hade betydelsen hundra, från början dock med betydelsen 120 och inte 100. Samma innebörd kan eventuellt ha gällt för begreppet kind. Vanligen anses ordet kind ha haft betydelsen släkt, men det kan vara sekundärt. I stället kan det jämföras med centum, det latinska ordet för talet 100, eller en centuria som just var 100 eller 120 enheter om två

plogland vardera. Att kind inte enbart måste betyda släkt framgår av den gotiska titeln kindins, som avsåg en lagman över ett folk och inte hans släkt. Kindins var lagmannens titel hos goterna och på så vis jämförbar med goden i Norden. Goden var folkets utvalde och representant för gudarna. Han skulle bilägga tvister och döma på tinget. Om kind i första hand hade betydelsen hundra krigare, kan det i ett senare skede ha fått betydelsen folkallians, släktallians eller enbart släktskap. Kind kan således ha använts som beteckning för den enhet i rikets organisation som omfattade 100-120 krigare och därmed varit identisk med hund. Den vanliga förekomsten av ändelsen -kind i Östergötland, där hund inte finns trots den kulturella samhörigheten med Mälardalen, skulle kunna antyda att begreppet är samtida eller möjligen ännu äldre än indelningen i hund.

Hundindelningen, eller någon variant av den, nämns redan av Tacitus år 98 och sägs ha varit gammal redan på hans tid. Han säger att: ”Antalet är bestämt. Hundra kommer från varje särskilt bygdelag, och just så kallas de bland sina landsmän. Vad som från början bara var ett antal är nu en heders-titel.” Varianter på denna militära indelning, utifrån ett bestämt antal krigare runt hundra eller tusen, är känt hos andra germanska folk som sveber och vandaler.

Det fornnordiska ordet hundra betydde ursprungligen 120, men fick i början av medeltiden värdet 100. Eftersom det gamla räkneordet fanns kvar kallades talet 120 för storhundra. Dessa begrepp användes i beräkningen av ledungsflottans storlek, eftersom varje enhet hette hund och normalt stod för 120 krigare. Den yngre indelningen i hundaren motsvarade en enhet om 100 krigare. Storleken på ett hund, räknat i jordareal eller rikedom hos folket, kunde variera mycket. Under 1300-talet ändrades benämningen hund och hundare till härad, vilket redan användes i resten av landet.

Forna folkstammar

Förutsättningen för en folkstam är att de personer som berörs känner en stark gemenskap med varandra, antingen genom släktskap eller som en följd av en försvarsallians. I viss mån går det att återfinna forna gränser mellan olika folkstammar, samt påvisa vilket namn folken har haft. Det som ger oss ledning är främst kulturella och språkliga gränser samt Jordanes beskrivning av folkstammarna i främst västra Sverige på 500-talet.

Rekonstruktion av landskapen i södra Sverige omkring år 600, utifrån Jordanes skildring samt forntida kulturgränser och senare tiders landskapsgränser. Numreringen följer Jordanes uppräknning från 500-talet.

Några av de västsvenska folkstammarna som nämns hos Jordanes på 500-talet har haft gränser som ibland är ganska enkla att rekonstruera, men det gäller långt ifrån alla.

Hallin och Helmil

Den södra halvan av Halland var det ursprungliga området och som sedan kom att ge namn åt det utökade landskapet då också kustbygderna norr

därom ingick. Här ingick senare häraderna Hög, Tönnersö, Halmstad, Årstad, Favrås och Himle, uppräknade från söder till norr. Ett problem är folkstammen Helmil som kan ha gett namn till Himle och därför bör ha varit den mellersta delen av Halland.

Finnved

Det landskap i nuvarande Småland som fram till mitten av medeltiden var ett eget landskap fanns också runt tusen år tidigare med samma namn och sannolikt samma gränser.

Fervir

Mark och Kind var sannolikt sammanslutna med de tre häraderna Fjäre, Viske och Himle i norra Halland, vilket antyds genom språkgränser och gemensamma traditioner. Folkstammen Fervir hos Jordanes, med betydelsen Fer-männen eller Fjäre-männen, bör avse hela detta område.

Älvarssysla – Alvhem – Greuting

De häradar som tillsammans kallas Inland respektive Utland bör ursprungligen ha varit ett gemensamt område (Inlands Torpe, Inlands Fräkne, Inlands Nordre och Inlands Södre respektive Vättle, Sävedals, Askims och Östra Hisings häradar). Under tidig medeltid kallades hela området för Älvarssysla och omfattade även Orust och Tjörn. Möjligen är det samma område eller rike som kallas Alvhem i de isländska sagorna. Huruvida Ale och Floda häradar har ingått i detta område är okänt, men det stöds av dialektgränser. Häradet Inlands Nordre hette tidigare Grötsbacka härad, vilket kan antyda att det forna namnet på hela Älvarssysla var den forna folkstammen Greuting. Dessa greutingar skulle tillsammans med de nedan nämnda ostrogoterna beskrivas vid ett flertal tillfällen i krigen mellan goter och romare runt Svarta Havet och floden Donau, från 200-talet till 400-talet.

Ostrogoter och Gautigoter

Av den återstående delen av Västergötland utgör Skaraborg ett eget kulturellt område och de återstående häraderna i söder ett annat. Detta stöds indirekt av fornlämningar, ortnamn, naturgeografiska gränser och den senare länsgränsen. Om placeringen av folkstammarna Fervir och Greuting är riktig, återstår identifieringen av Ostrogoter och Gautigoter i denna del av Sverige. Jämför man de två områdena med varandra ligger så gott som samtliga västgötska kungshögar i Skaraborg, där man också har påträffat de flesta och största guldfynden. Dessutom ligger sju av de åtta Uppsala öd-godsen samt ortnamnet Åsaka utspridda i Skaraborg medan det åttonde Uppsala öd-godset ligger strax utanför Trollhättan i Väne härad. Med anledning av att

det gotiska imperiets kungar var ostrogoter, känns det rimligare att anta att ostrogoterna härstammade från Skaraborg än från trakten runt Kullings och Gäsene härad. Från det sistnämnda området skulle i så fall gautigoterna ha kommit.

Ostrogoter betyder inte östgoter, utan de skinande goterna. Ordet ostro är besläktat med gudinnan Easterns namn och hon hyllades av det anglosaxiska folket runt påsktiden innan kristendomen infördes i England. Möjligen åsyftas soluppgången och gryningens första solstrålar vid någon särskild högtidsdag i april eller maj.

Uppsala öd och indelningen i bon

Senast från 1200-talet var Västergötland indelat i 8 bon där varje enskilt bo omfattade ett visst antal härad. Häraderna är äldre än bona och de har fördelats mellan de 8 bona. Möjligen bildades bona i samband med att Västergötland bildades som landskap eller strax därefter med anledning av den begynnande skattelagningen av hela befolkningen omkring 1100-talet.

De 8 godsena eller byarna som tillhörde Uppsala öd, vilka var centrum för var och ett av de 8 bona i den västgötska bo-indelningen, var inte lika stora sinsemellan när vi påträffar dem i skattelängderna på 1500-talet, utan varierar mellan 5 och 16 mantal. Troligen har en del av dem varit större tidigare och omfattat en del intilliggande gårdar eller byar.

<u>Boets namn</u>	<u>Hela boets summa</u>	<u>Enbart godsets storlek</u>
1 Vad	948	6
2 Ökull	933	5
3 Gudhem	2159	8
4 Vartofta	2492	16
5 Long	2235	7
6 Ås	1199	5
7 Hulesjön	631	6
8 Skalunda	857	7
<i>summa</i>	<i>11455</i>	<i>60</i>

Antalet mantal (år 1550) per bo och per gods tillhörande Uppsala Öd. Västergötlands indelning i 8 bon var inte jämn. De största bona hade runt fyra gånger fler hushåll än de minsta. Likaså kunde dess centrum, vars gods tillhörde Uppsala Öd, variera mycket i storlek när vi väl återfinner dem i mitten av 1500-talet.

Härstyrkornas storlek och försörjning

På en befolkning av 1000 personer kunde man i norra Europa normalt ställa upp 150-225 krigare innan rikena blev stater. Detta förutsatt att vi räknar bort den halva av befolkningen som var kvinnor, även om enstaka kvinnor kunde delta i striderna, samt den halva av den manliga befolkningen som var under 15 år eller äldre än 65 år. Dessutom ska slavarnas antal tas bort. Om samhället i fråga hade 10% respektive 40% slavar skulle det ge en återstående friboren manlig befolkning på 150 respektive 225 personer, varav de flesta bör ha varit vapenföra vid ofred. Däremot är det osäkert hur många av dessa som betraktades som krigare och hade avancerad vapenträning och hur många som bara ställde upp när extrem fara hotade.

Runt Mälaren hade samhället uppdelats i bygder som var och en ansvarade för sin del av ledungsflottan och skulle ställa upp med ett visst antal krigare och skepp. Här var det en förhållandevis stor andel av den friborna vuxna manliga befolkningen som berördes. Liknande system tycks ha funnits runt om i Norden och Tyskland senast under en tidig del av järnåldern, men förmodligen har systemet rötter långt ner i forntiden.

Försörjning av romerska fotsoldater

Varje romersk fotsoldat konsumerade 34 kg spannmål per månad, vilket ger 200 kg spannmål per soldat och halvår. Till detta kom exempelvis en mindre mängd olja och salt för att kunna baka bröd. Om en trossvagn förslagsvis drogs av 8 hästar och kunde lasta 4 ton spannmål och de andra tillhörande livsmedlen (vilket bara är ett påhittat räkneexempel), skulle den mängden bara räcka för 20 personer under ett halvår. Varje avdelning om 120 man skulle behöva 6 sådana vagnar för att kunna föra krig ett halvår och en legion om 5000 man skulle behöva 250 sådana vagnar. Om trossvagnarna bara drog halva den antagna lasten och förde med sig 2 ton spannmål per vagn, behövdes 500 trossvagnar per legion om 5000 man om det var uträknat för att räcka 6 månader. Totalt kunde det röra sig om 100 ton livsmedel per legion. Utöver födan skulle soldaterna också ha med sig tält och sådan utrustning som var nödvändig när man byggde försvarsanläggningar. Allt detta beräknades, inköptes och lastades under vintern för att sedan vara klart för avfärd vid vinterns slut. Detta var inget större problem i romarriket som hade en stark centralmakt och en omfattande handel, där just spannmål

var en viktig produkt som skeppades över Medelhavet till bland annat staden Rom.

Försörjning av härstyrkor norr om romarriket

I områdena norr om romarriket hade man inte spannmål som huvudföda, eftersom man var boskapsskötare och inte odlare i första hand. Inte heller hade man den typen av handel med mat eller någon centralstyrning, eftersom de var organiserade som hövdingedömen eller riken vilka ofta kunde vara mycket stora rent geografiskt och ibland omfatta miljontals människor som i hög utsträckning levde på självhushåll och bara i mindre omfattning handlade med livsmedel. Å andra sidan var dessa riken uppkomna på grund av behovet av ett gemensamt försvar, varför de kan betraktas som ytterst starka försvarsallianser där varje bygd och familj visste vilka förpliktelser som gällde. Var och en som tog del av det gemensamma försvaret ansvarade för sin egen utrustning, främst i form av vapen och föda, men också för sin egen vapenträning. På så vis var de förhållandevis väl rustade att möta en romersk armé, trots att de var organiserade på ett helt annat sätt. I början av striderna mellan romarna och folken i norra Europa var sammandrabbningarna ofta kortvariga, eftersom romarnas fiender bara hade med sig proviant och förråd för snabbare anfall innan de återvände hem igen. Likaså var deras beväpning av samma undermåliga slag som de hade haft gentemot varandra sedan urminnes tider, men striderna mot romarna kom att förvandla hela deras stridsorganisation. Redan på 100-talet var det inte ovanligt att härstyrkorna hade inhemska vapen av betydligt högre kvalitet eller romerska vapen som ibland var vanligare än de egna vapnen. Dessutom hade de lärt sig att strida på kommandon och följa sina ledare på ett annat sätt än tidigare, samt förde med sig kost och förråd så att det skulle räcka för riktiga fälttåg. För en utomstående kunde det vara svårt att se skillnad på en romersk armé och deras nordliga fiender i de fall när de både var klädda, beväpnade och organiserade på liknande sätt. Den stora skillnaden var att för folken i norr var den romerska militära utrustningen ett krigsbyte som kunde användas tillsammans med annan utrustning och inte en militär uniform. Dessutom hade de med sig en kost från sina hembygder som var baserad på kött och mjölk, inte på spannmål som romarna hade.

Extremt stora härstyrkor

En del härstyrkor var extremt stora, medan andra sägs ha varit små, men genom oväntade anfall kunde de ställa till med mycket stor skada och bli omnämnda i krönikor och skrifter. I de skriva texterna från romersk och grekisk tid finns flera uppgifter om härstyrkor som var så stora att dagens historiker ofta betvivlar sanningshalten i dem.

Några av de mest omfattande och kända härstyrkorna vid denna tid i Europa är följande:

- Helveterna och belgarnas väpnade styrkor
- Cimbrernas vandringar 115-101 f.Kr.
- Goternas första samlade anfall mot romarna på 200-talet
- Slaget vid Hadrianopolis år 378
- Goten Radagais fälttåg år 405-406
- Slaget vid Katalauniska fälten år 451
- Arabernas strider mot visigoterna i Galicien på 710-talet

Helveternas och belgarnas väpnade styrkor

Enligt Julius Caesars skildring utvandrade ett mycket stort antal människor från Schweiz. Här ingick enligt Julius Caesars egna ord följande folk. De som inte krossades av romarna fick återvända hem.

<u>Folkstam</u>	<u>Antal människor</u>
Helvetier	263000
Rauriker	23000
Tulinger	36000
Latoviker	13000
Boier	32000
<i>summa</i>	<i>368000</i>

varav en fjärdedel eller 92000 var beväpnade

De folk som gemensamt kallades belgarna, vilka bodde i trakterna av Belgien, uppräknades också av Julius Caesar. Här återges antalet beväpnade personer som kunde delta i upproret mot romarriket, samt i ett fall hur många krigare som folkstammen förfogade över totalt sett.

<u>Folkstam</u>	<u>Till upproret</u>
Bellovacer	60000 (med de hade 100000 väpnade)
Suessioner	50000
Nervier	50000
Stubater	15000

Ambianer	10000
Moriner	25000
Menapier	7000
Caleter	10000
Veliocasser och Viromanduer	10000
Aduatuker	19000
Condruser, Eburoner, Caeroeser och Paemaner	40000
<i>Summa</i>	<i>296.000</i>

Cimbrernas vandringar 115-101 f.Kr.

Från början var inte cimbrerna och de andra folken som slog följe med dem så många, vilka främst härstammade från Jylland och norra Tyskland, men när de för andra gången nådde fram till den romerska gränsen år 102 f.Kr. efter knappt 15 års vandringar runt om i Europa var de så många att den romerska härstyrkan som räknade 80.000 infanterister och kavallerister samt 40.000 trossfolk och tjänare, slaktades till sista man förutom några få som man lät gå för att göra den romerska katastrofen känd och därmed mer kännbar. Strax efter segern delade de upp sig och gick in i Italien från två håll, men inom drygt ett år hade de överlistats av romarna som stoppade dem en gång för alla. Ungefär 140.000 män dödades och ytterligare 60.000 blev tagna tillfångna, men andra källor talar om 340.000 döda män och 140.000 som blev tillfångatagna. Därtill kom alla kvinnor och barn som begick självmord och dräpte varandra eller som blev tagna tillfånga och sålda som slavar. Oavsett vilka siffror som kommer närmast sanningen var de så många att de förmådde slakta en enormt stor och välutrustad romersk härstyrka.

Goternas första samlade anfall mot romarna i mitten av 200-talet

Goternas kung Ostrogota uppbyggde 300.000 krigare från sitt eget folk som han rådde över och fick hjälpstyrkor från några grannländer som var mycket krigiska. Kejsarna Diocletianus och Maximianus (284-305) besegrade endast en del av hjälpstyrkorna. Argaith och Gunterik, som var de mest framträdande anförarna bland goterna, ledde dem framgångsrikt. Cniva efterträdde Ostrogota som kung över goterna. Han delade hären i två delar. En av dem sände han till Moesien för att plundra eftersom kejsaren lämnat provinsen utan försvarare. Självt gick han med 70.000 man till Euscia, som också kallas Novae, där han fördrevs. I stället gick de vidare till Nicopolis vid floden Iatrus, men när kejsar Decius (249-251) kom dit, drog sig Cnivas tillbaka till Haemus innan de fortsatte mot staden Philippopolis.

Slaget vid Hadrianopolis år 378

I slaget vid Hadrianopolis stupade kejsar Valens och uppskattningsvis minst två tredjedelar av hans väldiga härstyrka i strid mot goterna. Såväl infanterister som kavallerister slaktades utan att kunna göra något större motstånd. En del av orsaken till den romerska katastrofen berodde på att en del av kavalleristerna av rädsla valde att fly i ett tidigt skede av slaget och därmed blottställde fotsoldaterna. Troligen föll närmare 50.000 romerska soldater och ryttare denna dag och ansågs av sin samtid ha varit en av de allra värsta militära katastrofer som drabbat det romerska imperiet.

Goten Radagais fälttåg år 405-406

Under goten Radagais ledning kom 200.000 man från trakten omkring floden Donau, tog sig över Alperna och in i norra Italien år 405. Här plundrade de ett flertal städer. Det var först året därpå som kejsare Honorius general, vandalen Stilicho, genom slump, tur och skicklighet fick övertaget. Han jagade upp dem i bergen och när hungersnöden blev som störst i augusti 406 gav de upp. De flesta såldes eller gavs bort som slavar, medan några få värvades i den romerska armén, men Radagais själv avrättades.

Slaget vid katalauniska fälten år 451

Det var ungefär en halv miljon man på vardera sidan i slaget på de katalauniska fälten, eller de mauriaciska som de också kallas, som stod år 451 omkring 8 km från staden Troyes i Frankrike. Österifrån kom Attilas hunner med sina allierade, främst ostrogoter, greutingar och alaner samt förmodligen allehanda folk som bodde i nuvarande Polen och Tyskland och måhända en del från Skandinavien. Från väster och söder kom den västromerska armén som leddes av det militära geniet Aetius och hans allierade, främst visigoter, burgunder och allehanda folk som bodde i Gallien och en del folk från Britannien. Attilas härstyrka om 500.000 man, ställde upp sig på en yta som hade en utsträckning av hundra galliska leuva på längden och sjuttio på bredden. En gallisk leuva mätte ett tusen fem hundra steg, vilket ger en yta om 12 x 8 mil eller 5000 man per yta om 1x1 mil. Till slut drabbade båda sidorna samman i en öppen strid. Flera kungar och hövdingar fanns bland de stupade i denna strid som pågick ända tills nattens mörker skilde dem åt. På båda sidorna sägs det att 165.000 man stupade, men då är inte 15.000 franker och gepider inräknade, vilka stred mot varandra natten före det stora slaget. På morgonen dagen efter det stora slaget stängde Attilas styrkor in sig i vagnborgar medan andra började tåga tillbaka i fred eftersom Aetius inte ville krossa dem utan ge dem en chans att ta sig därifrån.

Arabernas strider mot visigoterna i Galicien på 710-talet

Upprørsledaren Pelayo och hans allierade styrkor bestod i hög grad av spillrorna av den visigotiska härstyrkan. De ansågs vara så viktiga att krossa för araberna, som några år tidigare erövrat nästan hela det visigotiska riket i Spanien, att de skickade 187.000 man emot honom. Av dessa dödades 124.000 i de blodiga striderna uppe i bergen, medan de återstående 63.000 personerna mötte döden sedan de tagit till flykten. Det var inte enda gången som mycket stora arabiska härstyrkor beordrades in i dessa regioner enligt krönikorna från den tiden.

Ting

Till tinget kunde alla fria män komma för att söka hjälp med en konflikt, förlikas eller bara närvara vid uppgörelserna. Här fanns även lagmannen eller den hövding som ledde förhandlingarna, samt nämndemännen som ofta var 12 till antalet. Dessa tretton personer satt i en ring medan menigheten i övrigt fick hålla sig utanför. Varje härad och hundare höll ting 2-4 gånger om året. Om häradet var mycket stort och indelat i fjärdingar, hölls fjärdingsting. Senast från medeltidens början och framåt hölls landsting över områden som mer eller mindre motsvarade landskap och konungsting hölls var tredje år för svårare mål.

Varje form av konflikt mellan två personer, familjer eller bygder kunde bli ett ärende för tinget om parterna inte löste det själva, även om det gällde mord, stöld eller våldtäkt. Ända fram på 1300-talet uppmanades man att själv åstadkomma en förlikning eller uppgörelse genom de regler som lagen stödde sig på innan man sökte sig till tinget. På så vis stod människorna över lagen så länge de lyckades hålla sams med varandra och innan staten tog över all rättslig kontroll. Efter den självstyrande epoken kunde människor dömas direkt efter lagens påbud, även om ingen annan hade kommit till skada eller beklagade sig, eftersom lagen ställdes över människorna.

Rättsuppfattning

Vem har rätt och vem har fel när två parter träter och tvistar? Vem har rätten att döma mellan dem? Endast de som ledsagades av det gudomliga i

tillvaron fick yttra sig och fälla avgöranden. Varje mål var unikt, eftersom varje händelse skett på sitt eget sätt och kunde bara påminna om andra liknande fall, men aldrig vara identiska med dem. De som blotade till gudarna förväntades föra med sig svaret på konfliktens lösning och de berörda parterna anammade och rättade sig efter besluten. Ingen kunde på förhand förutsäga utgången med visshet. Först långt senare, under medeltiden, infördes lagsamlingar i den begynnande staten och dessa levnadsregler blev viktigare än folkets åsikter för att bibehålla en ordning i samhället.

Jordaköp

Jorden ägdes från början av familjer som var nära förbundna med sina släktingar i ätter. Men fram till 1800-talets slut förekom bördsrätt som innebar att ättens medlemmar hade förköpsrätt till all jord som skulle säljas. Jord såldes bara om man var tvungen till det och hembud skulle först ske till de bördsrättigade bönderna, vilka var de som inräknades i säljarens ätt. Om de inte ville köpa den utbudna marken övergick möjligheten att förvärva jorden till vem som helst i samhället. Värdet på jorden var under medeltiden 24 gånger större än utsädet värde. Exempelvis skulle varje örtugsland kosta 24 örtugar silver att köpa, vilket var lika mycket som 1 mark silver.

Tre rättsfall med skafthållning

Rättsuppfattningen härstammade från en sedvanerätt som ytterst sett bara var förbestämda vid tre viktiga tillfällen. Det var dels bestämmelser vid överlåtelse av jord från en familj till en annan, där ägandet indirekt berörde all mark och hävdandet av äganderätten var lagbunden. Lagarna hade också uppfattningar om hur en kvinna och en man skulle bete sig vid inträdet i ett äktenskap, samt vad de förväntades ta med sig i boet eller få i gåvor och vid överflyttningen till den andra familjen i säkerhet för ålderdomen. Eftersom makarna inte var släkt med varandra kunde de heller inte ärva varandra när den ena av dem gick bort. Det tredje tillfället när lagarna styrde en uppgörelse var vid mandrån då lagen förklarade hur parterna skulle förlikas. Fortfarande fanns det många detaljer i uppgörelserna som förändrades med tiden eller skilde sig åt mellan olika bygder, men alla dessa tre uppgörelser skulle ofta ske efter en viss procedur som avslutades med en skafthållning, där båda parterna höll i samma skaft som tecken på att de var överens och att de även i fortsättningen skulle arbeta tillsammans och försvara bygden. Utöver dessa viktiga skeenden var det också andra händelser som var

reglerade genom sedvanerätten och som gick i arv genom muntlig tradition och som bygdens ledande personer värnade om.

Denna sedvänja med skafthållning var ursprungligen en vapened, som bestod av sammanlänkade, formelbundna rättshandlingar vilka var typiska för indoeuropeiska rättssamhällen och som är mångtusenårig. Tre rättshandlingar var centrala och berörde hela ätten.

<u>Jordförsäljning</u>	<u>Äktenskapsavtal</u>	<u>Dråpsförlikning</u>
Avtal	Avtal	Avtal
Fästning mellan parterna och fastar	Fästning med giftoman och fastar	Fästning
Formel som bekräftar ny ägare	Formel som bekräftar förflyttning till annan ätt	Formel för bekräftelse
4 + 4 fastar	4 + 4 fastar	4 + 4 fastar
Släktgille	Släktgille	
Vängåvor	Vängåvor	Vängåvor och ättebot
Omfärd kring jorden	Brudfärd till bröllopet och festen	
Mottagaren leds till högsätet	Bruden (och brudgummen) leds till sängen	
Manteln breddes över jorden i mottagarens sköte	Lakan breddes över bruden och hennes sköte	

Fästning

De viktigaste avtalen mellan ätter bekräftades genom fästning. Fyra personer från varje ätt ställde upp som fastar och i deras följe kom en särskilt utvald man på varje sida som förde ättens talan. De två männen uttalade var sin formel och höll tillsammans med de andra fastarna i skaftet av ett vapen. Detta kallades för skafthållning. Motsvarande ritual utfördes vid ingåendet av äktenskapsavtal mellan två ätter.

Böter

Inga andra straff förkunnades på tinget än böter och i sällsynta fall landsförvisning. Dödsstraff utgick till förrädare men tycks inte ha varit någonting som tinget dömde till. Innan ett ärende fördes till tinget skulle de berörda ätterna själva, ända fram till 1300-talets början, först försöka åstadkomma en förlikning. Endast när detta misslyckades gick man till tinget. Bötesbeloppen under medeltidens början var ofta 6 öre, 12 öre eller 24 öre (=3 mark) silver, men för dråp bötdade man 40 marker.

Stråtrövare, våldgästning och skattgömmor

Förutom de slitningar och orsaker till osämja som kunde uppstå mellan familjer och i bygderna, förekom en viss laglöshet mellan bygder. Stråtrövare och skogstjuvar höll emellanåt uppsikt på vilka som tog sig fram längs vägar och stigar, i synnerhet när det skedde i ödemarker eller i mindre bebyggda områden. De främlingar som inte tillhörde bygden och inte hade någon direkt betydelse för folket där, utsatte sig själva för en stor risk om de for ensamma eller med värdefulla varor. Därför var det vanligt att man for i följe med många andra och inväntade stunder då man kunde färdas i säkerhet. Väl framme i en bygd möttes man dock av gästvänlighet.

I den begynnande staten under medeltidens början ökade stormännens våldsgästning ute i bygderna tills staten på 1280-talet krävde att de skulle betala för sig och att de inte fick färdas med större sällskap än vad deras rang medgav. Dessutom var inte bönderna skyldiga att upplåta plats i byn eller på gården och sälja vad de ägde om det inte räckte till dem själva.

De som hade dyrbara ägodelar valde ibland att gräva ner dem för säkerhets skull. Det kunde vara en orolig familj i bygden, en handelsman som var ute på en färd eller en tjuv som inte ville visa sitt byte. Alla hade de en sak gemensamt, de ville gömma något för en viss tid och att det dessutom var möjligt att kunna beskriva platsen för någon annan som kunde återfinna den. Ofta är det mycket svårt att gömma skatter på en plats som är exakt beskrivbar, varför många valde att gräva ner sina dyrbarheter på en bestämd plats under boningshusets golv, intill en stor och utmärkande sten eller kanske intill ett säreget träd eller en annan märklig och begränsad plats i landskapet. Många skatter grävdes upp igen under sin samtid, men åtskilliga blev kvar av olika skäl.

MÄLARDALENS BEFOLKNING

Folkland, ledung och hund

Att beräkna den totala befolkningen i Mälardalen från järnålderns slut till 1570-talet medför att det finns många faktorer som är osäkra, varför läsaren uppmanas att vara extra källkritisk och själv ta ställning till alla de överväganden som framtvings för att nå ett resultat.

Folklanden är ett begrepp som avser de områden runt Mälaren som under medeltiden blir landskapen Uppland, Västmanland, Södermanland och Närke. Samtliga folkland var indelade på ett likartat sätt, vilket visar att hela området var organiserat tillsammans i syfte att upprätthålla en enhetlig skeppsflotta till folkländernas försvar men också för att kunna anfalla och plundra avlägsna områden. Denna skeppsflotta eller ledungsflotta hade förenat och bundit samman Mälardalens befolkning under yngre järnåldern och tidig medeltid men förekom sannolikt även långt tidigare. Varje folkland bestod av ett visst antal hund (senare hundare) som var och en avsåg att frambringa 120 krigare och 4 skepp. Under tidig medeltid påbörjades hundaresindelningen, där hund ersattes av hundare, varvid antalet krigare ändrades från 120 till 100. Man kan förvänta sig att befolkningen i var och ett av hunderna var ungefär lika stor samt att antalet hund per folkland var beroende av befolkningsstorleken, möjligen undantaget trälarna.

Folklandens antal och gränser

Varje form av rekonstruktion av Mälardalens folkland och hund stöter på problem. Uppland bildades år 1296 genom en sammanslagning av folklanden Tiundaland, Fjädrundaland, Attundaland och Roden. Västmanlands och Nærkes gränser norrut var länge diffusa i de stora skogarna som först vid kolonisationen i samband med den stora utökningen av järnframställningen blev mer tätbebyggda. Södermanland kan från början ha varit mindre och enbart bestått av den östra halvan, medan den västra delen av landskapet kan ha varit ett eget folkland. Likaså kan Trögd i södra Uppland ha varit ett sådant fristående folkland, liksom Tör i den östligaste delen av

Södermanland. Först omkring år 1300 får vi skriftliga källor som närmare beskriver landskapens och hundens antal och utbredning. Då hade redan ledungsflottan spelat ut sin roll eftersom Birger jarl redan efter segern vid Sparrsäter år 1247 påtvingade bönderna i Uppland skatt i stället för att de som tidigare ställde upp i ledungsflottan. Troligen gällde denna förändring inte bara Uppland utan hela ledungsflottans område, från Östergötland i söder och upp till norrlandskusten.

När vi möter folklanden, hunden och bebyggelsen under medeltiden och 1500-talet framträder en relativt varierad bild. Tiundaland, som betyder de tio hundens land, bestod av 11 hund, varav dock det nordligaste Gästrikland sannolikt ska ses som ett eget folkland under järnålder och tidigaste medeltid. Fjädrundaland, som betyder de fyra hundens land, bestod av fem hund varav det sydligaste Trögård, vilket även omfattar Adelsö och Birka, var indelat i tredingar på ett sådant sätt att det kan ha utgjort ett eget folkland i ett tidigare skede.

Folklandet Roden kan i det tidigaste skedet säkert beläggas till Upplands norra skärgård, samt med tillägg av det mycket stora Värmdö socken i den sydligaste delen. Senare under medeltiden utvecklades detta till norra och södra Roden eller Tiundalands Roden och Attundalands Roden där främst den sistnämnda expanderade kraftigt territoriellt och kom att omfatta områden som tidigare räknats till Attundaland. Därmed bildade de ett sammanhängande område längs kusten från gränsen till Gästrikland i norr till Värmdö i söder.

För Södermanlands del avviker både Uppunda och Rek-bygden i väster från den östra halvans ordnade indelning i hund, dock eventuellt undantaget Tör som kan ha utgjort ett eget folkland som var delat i två hund. Rek-bygden har möjligen även omfattat delar av Närke, som utifrån detta perspektiv förslagsvis kan ha härstammat från ordet Nä-rek och inte Nä-rike fastän det också är en möjlighet.

Bebyggelsen

När man försöker beräkna bebyggelsens storlek vid olika tider möts man av vissa svårigheter. Källmaterialet är dels gravfältens antal och storlek, ortnamnens ålder samt 1500-talets skattelängder där alla byar, gårdar och hushåll finns registrerade år för år, dock med olika grad av noggrannhet. En första jämförelse mellan 1500-talets bebyggelseenheter, såsom byar och

ensamliggande gårdar, med yngre järnålderns gravfält samt ortnamn som kan antas ha varit i bruk under järnålderns slut visar en förhållandevis god överensstämmelse. Generellt sett har det inte genomförts några stora förändringar i bygderna utöver ett visst antal delningar av byar eller hemman samt nyodlingar. Det var främst i skogsområden och på den nya mark som blev brukbar på grund av landhöjningen som nyodling bedrevs. Även utdikningar av myrmarker fick viss betydelse i en del områden.

När vi söker efter detaljer för dessa bygder får vi genast svårigheter. Somliga antar att det fanns byar redan under järnåldern medan andra tror att bebyggelsen enbart bestod av ensamliggande gods och gårdar och att dessa först under medeltiden blivit större eller mindre byar. Den största byn i det blivande Uppland var Gästre by i Frösthults socken i Fjädrundaland vilken omfattade 12 gårdar på 1500-talet, medan många andra bebyggelseenheter bevisligen bestod av ett flertal gårdar redan på 1200-talet, vilka inte kan ha utvidgats i en sådan omfattning fram till 1500-talet. Å andra sidan var inte skillnaden mellan by och ensamliggande gård så stor, beroende på att gården i fråga kan ha varit ett gods eller en huvudgård med underlydande smågårdar, vilket senare under medeltiden omformades till en vanlig by med mera jämnstora gårdar.

Orsaken till att vissa uppfattar bebyggelseenheter från yngre järnåldern som relativt små ensamliggande gårdar och inte som byar är enbart det låga antalet gravar, men eftersom dessa inte alls är någon mätare på befolkningens storlek är påståendet felaktigt. För det första gravlades knappast trälarna på gravfälten och för det andra visar pollendiagrammen en helt annan aktivitet i landskapet under forntiden än vad antalet gravar berättar. Genom att klarlägga vegetationshistorien får vi fram hur stor andel av marken som använts till odling och betesmarker, vilket indirekt antyder hur stor befolkningen var. Därför måste vi utgå ifrån att gravar på gravfälten bara omfattar en mindre del av den vuxna befolkningen, de som hade den sociala rättigheten att få gravläggas på detta sätt. Vad som hände med de övriga vet vi ingenting om men förmodligen gravlades de inte alls. Denna situation är allmän överallt i landet och i hela Europa.

Trots att skillnaden mellan Uppland och Södermanland, vilka båda har ett mycket stort antal järnåldersgravar, är betydande jämfört med alla andra landskap i landet som inte alls har så många gravar från järnåldern, kan inte ens Uppland och Södermanland anses ha haft en befolkning där särskilt många ur befolkningen gravlades på gravfälten. Med andra ord ger oss gravantalet från gravfälten, per by eller socken, endast upplysningar om antalet människor med en viss ställning i samhället.

Byar utan gravfält

Till skillnad från landskapen kring Mälardalen finns det starka indikationer på att bygderna i Skaraborg i huvudsak består av mycket stora byar. Å andra sidan bör de ensamliggande gårdarna i Mälardalen inte alls ses som vanliga gårdar med normalstorlek, utan som huvudgårdar och gods som ibland nådde en ganska stor omfattning och kunde bestå av upp mot 10-12 gårdar av mer ordinär storlek. En väsentlig skillnad är att många av dessa gods i Mälardalen har ett intilliggande gravfält från yngre järnåldern, som dock inte tillnärmelsevis står i proportion till den befolkning som dessa gods bör ha haft, medan det är relativt ovanligt med dylika gravfält i Västergötland och många andra landskap.

Befolkningens storlek

För att kunna få klarhet i befolkningens storlek från yngre järnåldern till 1500-talet finns främst två källor. Dels är gravfälten från yngre järnåldern så starkt knutna till enskilda jordbruksenheter (gård, gods eller by) att de ger en bild av hur många jordbruksenheter det var *som minst*, och dels visar skattelängden Älvsborgs lösen för år 1571 och andra samtida skattelängder hur många hushåll det faktiskt fanns vid denna berörda tid. För jordbruksbygder med normal utveckling, där exempelvis inte järnframställningen spelat något väsentlig roll, brukar det inte finnas spår av någon nyodling förrän under den senare delen av 1500-talet. Först då kom verksamheten igång på alla de ödelagda gårdarna, som slogs ut efter digerdöden och de efterkommande svåra åren med strider inom landet och nya pestepidemier fram till 1400-talet. Med andra ord är det troligt att befolkningens storlek omkring år 1571 var identisk med förhållandena i början av 1300-talet.

De gränsomläggningar som kan återfinnas efter 500-talets och de efterföljande seklernas stora förändringar och omorganisation i Mälardalen efter den stora nedgången, sträcker sig fram till 1300-talets mitt. Den största expansionen märks under 1100-talet och 1200-talet, men då handlade det inte bara om nyodling utan främst om någonting helt annat. Vid övergången till medeltiden introducerades tvåskifte i Mälardalen vilket fick till följd att man behövde dubbelt så stora åkerytor men samma mängd betesmarker. Det innebar att man anlade nya åkrar på befintliga betesmarker för att få dem så

nära gårdstomten som möjligt, medan man fick försöka skaffa nya och lika stora ytor med betesmarker i utmarkerna i stället. Utöver denna expansion, som i sig inte påverkade befolkningens storlek, är det ytterst tveksamt om reell nyodling med helt nya jordbruksenheter verkligen skedde i någon större omfattning i de gamla bygderna. En stor skillnad var det i skogsbygderna där det förekom järn samt områden där landhöjningens effekt var så pass stor att det medgav nya gårdar.

Skattelängderna från 1500-talet ger en god bild av befolkningens storlek, inte bara för tidigt 1300-tal utan även för järnålderns slut, men det förutsätter att befolkningen inte kunde öka mer i de gamla bygderna. Överskottet sökte sig antingen till obebyggda områden eller dog av olika skäl. Så var det under 1300-talets andra hälft och in på 1400-talet när inre strider och pest hela tiden höll nere befolkningens storlek. Å andra sidan ökade befolkningen kraftigt runt om i landet under 1600-talet, trots omfattande krig med stora förluster av den vuxna manliga befolkningen, varför krig och befolkningsökning inte måste utesluta varandra. Under hela yngre järnåldern och in i medeltiden kan vi utgå från en omfattande krigisk verksamhet i hela Sverige, där först vikingatågen och senare korstågen mot Finland och Baltikum, tillsammans med strider mot grannländer, medförde kontinuerliga förluster. Ett visst antal pestepidemier bör vi också tänka oss, även om vi inte vet vidden av dess effekter.

Det är inte beräkningen av krigsskadorna och pestepidemiernas offer som ger oss befolkningens storlek och förändring, utan vegetationens omfattning och utveckling som indirekt berättar om markens utnyttjande och hur många som bodde i bygderna.

Sammanfattningsvis kan befolkningen *som mest* ha varit lika stor på 500-talet som på 1340-talet samt dessutom på 1570-talet, men *som minst* hälften så stor för varje sekel som vi går tillbaka. Om vi i varje fall antar att befolkningen år 1571 och 1349 var i princip lika stor, skulle det innebära att befolkningen *som minst* var hälften så stor år 1250, 1/4 år 1150 och 1/8 år 1050 samt 1/16 år 950. Att det sistnämnda enbart är den teoretiska gränsen nedåt och fullständigt omöjlig i verkligheten kan dock påvisas genom pollendiagrammens bild av människornas nyttjande av landskapet.

Antalet hushåll år 1571 per hund

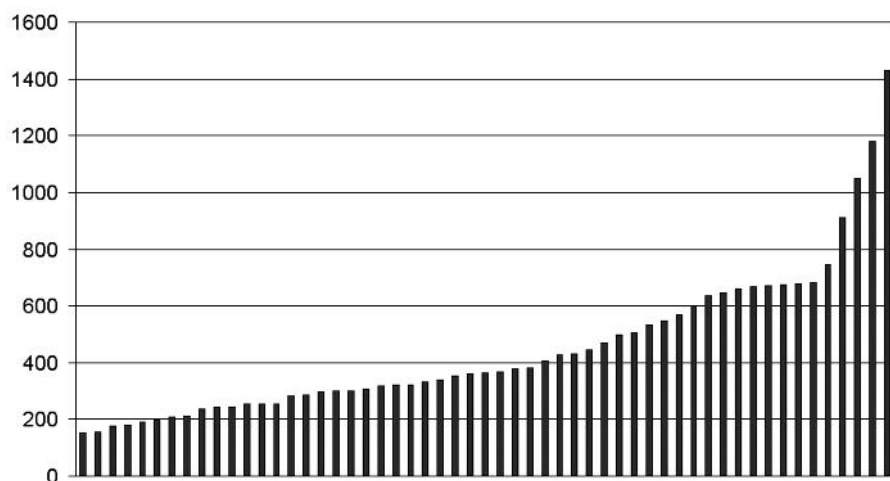
Nedan följer en tabell över folklanden och deras hund, samt antalet hushåll vid två tidpunkter. Mantalslängderna har använts som källa för några välvalda år då förutsättningarna är som störst att beräkna befolkningens storlek. Av de två åren 1571 och 1699 har den sista av dem minst felmarginaler medan den första bör ses som ett minimiantal för det aktuella året. Beräkningar som genomförts av andra forskare har granskats i Gökhemms socken samt slumpvis på skilda håll i Skaraborg och det har då visat sig att beräkningen för tiden kring 1620-talet inte stämmer.

Befolkningens storlek år 1571 bör rimligen vara nära den som gällde strax före digerdöden, medan den andra från 1699 visar hur snabbt en befolkning under gynnsamma omständigheter kan öka trots ofredstider, både genom en lokal tillökning och genom förflyttningar. Främst var det skogsbygderna i norr som ökade kraftigt under medeltiden och tiden därefter på grund av järnhanteringen.

<u>Folkland</u>	<u>Hund / hundare</u>	<u>år 1571</u>	<u>år 1699</u>
Tiundaland	Bälinge	244	369
	Gästrikland	679	1911
	Habo	446	601
	Haghunda	383	583
	Norhunda	470	880
	Närdunga	378	717
	Oland	405	600
	Resbo	255	332
	Ulleråker	321	450
	Vaksala	661	923
Attundaland	Vendil	747	1728
	Arländinga	298	419
	Bro	317	433
	Lyhundra	1178	2243
	Långhundra	534	723
	Sollanda	430	576
	Sähundra	286	530
	Säminga	320	417
Valanda	256	354	

Fjädrundaland	Ashunda	366	894
	Laghunda	339	580
	Simbo	308	705
	Torsåker	256	615
	Trögbo	667	1021
Roden (Norra)	Frösåker	359	931
	Skädhunda	207	551
	Västlanda	153	397
Roden (Södra)	Bro	211	264
	Värmdö (Varins ö)	363	414
Västmanland	Nordbo	683	1843
	Sehunda	179	290
	Gorunda	176	266
	Tjurbo	647	1750
	Tuhundra	671	1727
	Snävinga	190	622
	Åkerbo	1430	5478
	Södermanland	Dava hundare	283
	Hölbo hundare	299	704
	Junåker	498	1342
	Röna hundare	910	1679
	Silbo hundare	332	543
	Upphund	1048	2987
	Västra Rek	549	1288
	Yttre Tör	637	1133
	Åkerbo hundare	429	963
	Öknabo hundare	301	694
	Östra Rek	673	1875
	Övre Tör	504	956
Närke	Asker	567	1598
	Edsberg	244	949
	Glanshammar	197	645
	Grymosten	157	527
	Skioldastad	352	722
	Sundbo	237	569
	Örabro	600	1385

Antalet hushåll år 1571 i hunden i landskapen runt Mälaren i exakta tal.

Antalet hushåll år 1571 i hunden i landskapen runt Mälaren fördelade efter storlek.

De allra flesta av hunden hade år 1571 mellan 200 och 700 hushåll, varav drygt hälften är under 400 hushåll och en tredjedel mellan 400-700. Om hunden sammanräknas för de olika folklanden kan man räkna ut genomsnittet per hund för att se den generella variationen runt Mälardalen.

Folkland	Antal hund	Hushåll totalt år		Hushåll i genomsnitt per hund år 1571
		1571	1699	
Tiundaland	11	4989	9094	454
Attundaland	8	3619	5695	452
Fjädrundaland	5	1936	3815	387
Roden (norra)	3	719	1879	240
Roden (södra)	1	574	678	574
Västmanland	7	3976	11976	568
Södermanland	12	6463	14841	539
Närke	7	2354	6395	336

Folklanden, antal hund per folkland, det totala antalet hushåll för två åtskilda årtal per folkland samt antalet hushåll i genomsnitt per hund i var och ett av folklanden för åren 1571 och 1699.

Hund med stor befolkning

De två landskap vars befolkning per hund avviker mest är Västmanland och Södermanland men också i de forna utkantsområdena eller skogsbygderna finner vi stora avvikelser från det generella.

Gästrikland ingick ursprungligen förmodligen inte i Tiundaland och kan brytas loss därifrån så att antalet hund i Tiundaland blir 10. Befolkningsmässigt motsvarade Gästrikland 3 hund.

Lyhundra i Attundaland avviker starkt från de andra hunderna och motsvarar 3-4 hund av mer normal storlek. Orsaken till detta är oklart. En del av Attundaland avskildes och bildade den södra delen av Roden och här hade man senare främst en indelning i skeppslag där ett skeppslag var om 30 enheter eller mer, alltså 1/4 hund.

Det befolkningstäta Trögds (Trögbo) hund kan brytas loss från Fjädrundaland så att det återstående antalet blir fyra hund varvid antalet även här stämmer med namnet. Trögbo kan befolkningsmässigt betraktas som tre hund, i överensstämmelse med att hundet var indelat i tredingar under medeltiden och att det fanns tre Husbyar här.

För Västmanlands del består orsaken i första hand av den extrema expansion som förekom i den norra och västligaste delen på grund av järnutvinningen. Längst i väster ligger Åkerbo härad som är den hund som hade den allra största befolkningen år 1571. En annan orsak är att Tuhundra rent befolkningsmässigt hade samma befolkning som två normalstora hund, liksom de två hunderna Tjurbo och Nordbo, varför dessa förslagsvis kan jämföras med två hund vid en genomsnittlig beräkning. På så vis behandlas Västmanland, exklusive Åkerbo hund, i denna beräkning som om det fanns 9 hund i stället för 6 hund.

För Södermanlands del är situationen mer komplicerad. Fyra av hunderna i den östra delen har mellan 283 och 332 hushåll år 1571 och de är väl sammanlagda gentemot varandra. Vardera av de två delarna av Tör (Yttre Tör och Ovan Tör) respektive Rek (Västra Rek och Östra Rek) har ungefär det dubbla antalet, medan de återstående fyra hunderna har 429-1048 hushåll år 1571. Generellt är det den västra och den sydligaste delen som avviker mest från en tänkt normalnivå runt 250-300 hushåll.

Även i Närke framträder de expansiva bygderna med järnframställning genom en stor och snabb folkökning. Örabro härad har ovanligt många hushåll år 1571, vilket till stor del beror på att en stor mängd folk flyttade hit under medeltiden.

Folkland	Antal hund	Hushåll totalt år		Hushåll i genomsnitt per hund år 1571
		1571	1699	
Gästrikland	3**	679	1911	226
Tiundaland (exkl. Gästrikland)	10	4989	9094	431
Attundaland	8	3619	5695	452
Fjädrundaland (exkl. Trögd)	4	1269	2794	317
Trögd	3*	667	1021	222
Roden (norra)	3	719	1879	240
Roden (södra)	2	574	678	287
Västmanland (exkl. Åkerbo)	9***	2356	5876	283
Södermanland (exkl. Rek, Tör, Oppunda och Rönö)	6	2142	4923	357
Närke (exkl. Örabro)	6	2354	6395	292

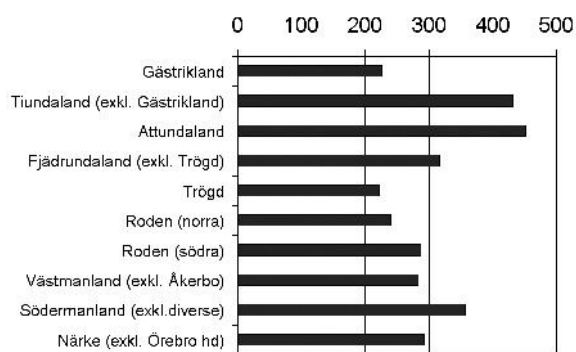
Antalet hushåll år 1571 per hund, både totalt och i genomsnitt, men där vissa justeringar gjorts i avsikt att söka närmevärden för hundens normala storlek under järnålderns slut rörande befolkningens storlek.

Anm. (berör även diagrammet nedan)

* Detta hund var indelat i tredingar under tidig medeltid, varför det i denna uppställning jämförs med storleken på tre mindre hund.

** Här i tabellen indelat i tre delar av jämförande skäl.

*** Tuhundra har en storlek motsvarande två mindre hund, tillika med Tjurbo och Nordbo, vilka också räknats som dubbla hund i tabellen ovan.

Antal hushåll år 1571 per hund i genomsnitt, enligt tabellen ovan.

Genom dessa förändringar av teoretisk art (utan de åtta hunden inom området Rek, Tör, Oppunda och Rönö i Södermanland samt Åkerbo i norra Västmanland) blir hunden mer jämnstora och varierar mellan 222-452 hushåll per hund år 1571. Trots ovannämnda försöksmässiga förändringar av antalet hushåll per hund, i avsikt att erhålla en jämnare fördelning, är fortfarande variationen förhållandevis stor.

Om vi utgår från grundtanken att varje hund hade en viss storlek som i mycket hög grad överensstämde med alla andra hund, bör orsaken till variationen sökas i begreppet hushåll. Antingen har områden med ett högt antal hushåll år 1571 omfattats av en mycket stor expansion som resulterat i hemmansklyvningar eller nyodling under främst tidig medeltid. För områden med betydande landhöjning eller skogsområden där nyodling och eventuellt även järnframställning var möjligt kan ökningen bland annat ges en naturbaserad förklaring.

Den närmaste förklaringen till variationen av hundens hushållsantal tycks vara att hushållen år 1571 inte alls överensstämmer med bebyggelsens enheter under järnåldern och tidig medeltid. De enheter under järnåldern som ofta kallas ensamliggande gårdar, vilka har en kontinuitet från 500-talet eller sekelna närmast därefter och fram till 1500-talets skattelängder, tycks ofta ha bestått av större eller mindre byar och bör därför betraktas som huvudgårdar eller gods men inte som enskilda gårdar med bara ett enda hushåll. Många enheter hade ett stort antal trälar som skötte sysslorna.

Det skulle innebära att i första hand Attundaland och Tiundaland haft en betydande andel gods och huvudgårdar och att dessa i genomsnitt varit större än på andra håll, samt att trälarnas andel av befolkningen var större här och att de senare blev landbor med egna hushåll. Därefter kommer södra Västmanland och den östra delen av Södermanland. Denna förklaringsprincip, att skillnaden rörande antalet hushåll år 1571 per hund i hög grad grundar sig på antalet gods och huvudgårdar samt deras storlek kan mycket väl stämma även för andra delar av Mälardalen, såsom Trögbo hund i Uppland samt flera av hunden i södra Västmanland, tillika med en ganska stor del av Södermanland. I så fall är det snarare stora gods och huvudgårdar i dessa områden som gett upphov till skillnaden och i första hand inte att de varit dubbelhund.

Antalet hushåll år 1571 jämfört med gravfält från yngre järnålder

De gravfält som förekommer så rikligt i Mälardalen tillhör inte hela befolkningen eller ens en majoritet av den, utan enbart ett urval av de personer som bodde och ägde gods och huvudgårdarna. Här finns omkring 4000 gravfält som består av allt ifrån några få ända upp till 150-200 gravar.

Gravfälten vars antal ökar kraftigt vid övergången till yngre järnåldern brukar ligga ganska nära nutida byar och gårdar. Det innebär att antalet gravfält indikerar hur många bebyggelser (by, gods eller gård) som hade den sociala rättigheten att gravlägga sina döda på detta sätt. Andra områden i landet där gravfälten är färre och mer sällsynta kan ha haft andra traditioner.

Antalet gravfält kan räknas och sammanställas på olika sätt, varför summan per hund kan variera något. Ofta utgår man från att en plats med minst fem gravar är ett gravfält.

<u>Folkland</u>	<u>Hund/Hundare</u>	<u>Gravfält, antal</u>
Tiundaland	Bälinge	44
"	Habo	102
"	Haghunda	66
"	Norhunda	59
"	Närdunga	78
"	Oland	94
"	Resbo	61
"	Ulleråker	56
"	Vaksala	56
"	Vendil	68
Attundaland	Arländinga	76
"	Bro	44
"	Lyhundra	81
"	Långhundra	100
"	Sollanda	91
"	Sähundra	45
"	Säminga	101
"	Valanda	91
Fjädrundaland	Ashunda	58
"	Laghunda	51
"	Simbo	31

Fjädrundaland	Torsåker	30
"	Trögbo	131
Roden (Norra)	(Tiundalands Rod)	93
Roden (Södra)	(Attundalands Rod)	300
Västmanland	Nordbo	65
"	Gorunda	37
"	Sehunda	38
"	Tjurbo	40
"	Tuhundra	67
"	Snävinga	63
"	Åkerbo	68
Södermanland	Dava h.	81
"	Hölbo h.	79
"	Junåker	117
"	Röna h.	158
"	Silbo h.	105
"	Uppund	153
"	Västra Rek	110
"	Yttre Tör	138
"	Åkerbo h.	89
"	Öknabo h.	116
"	Östra Rek	102
"	Övre Tör	138
Närke	(totalt)	169
summa		3940

Antalet gravfält från yngre järnåldern per hund.

Anm. Med Roden (södra) avses inte bara Värmdö och Boo socknar som i tabellerna ovan, utan en icke här definierad del av Attundaland. Lyhundra är sannolikt underrepresenterat eftersom sammanställningen av gravfälten särskiljer Attundalands Rod från resten av Attundaland, varav en betydande del kan beröra just Lyhundra men också andra angränsande hund längs Östersjön.

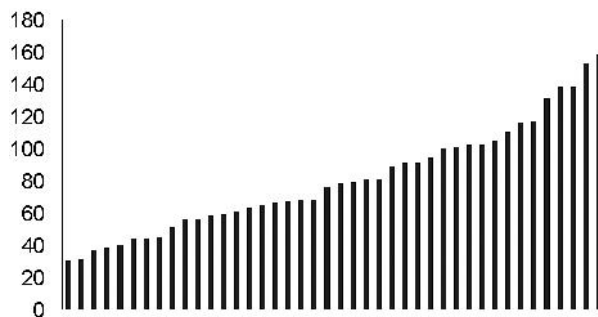
De allra flesta hunden har 30-102 gravfält. Endast fem hund har fler än 120 och av dessa ligger fyra i Södermanland. De fem är:

- 131 gravfält i Trögbo i Attundaland
- 138 gravfält i Ovan Tör i Södermanland
- 138 gravfält i Yttre Tör i Södermanland
- 153 gravfält i Oppunda i Södermanland
- 158 gravfält i Röna i Södermanland

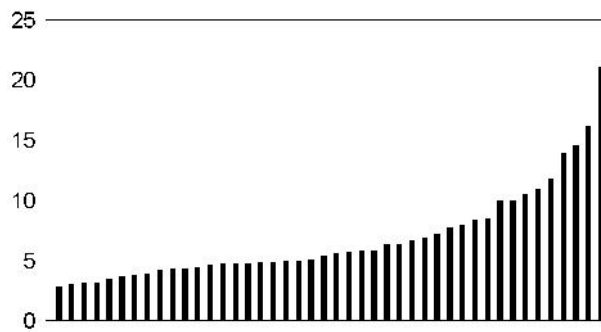
Att Trögbo, Oppunda och Röna förekommer i toppen är inte överraskande. Trögbo uppträder som tre sammanslagna hund och de två sistnämnda visar genom kungshögar etc att de varit viktiga bygder. För Tör kan landhöjningen ha ökat antalet hushåll med den sociala rättigheten att gravlägga sina döda på ett gravfält.

Trots den variationen av gravfältens och hushållens antal kan detta innebära att ett hund syftade till att omfatta just 120 bebyggelseenheter, som var och en skulle ställa upp med en väpnad person till ledungsflottan samt bidra med resurser till hundets skepp. Att många hund inte ens kommer i närheten av 120 gravfält kan bero på många orsaker såsom bortodling eller att man helt enkelt inte anammat traditionen att anlägga den här typen av gårdsgravfält. Vad som kan tala för att vissa bebyggelser aldrig etablerade några gravfält, trots att de som bodde där kan ha haft en framträdande social ställning, är att antalet gravfält med minst 60 gravar bara omfattar 26-35 % av alla gravfälten, vilket indikerar att användningstiden inte alls borde sträcka sig ner till 500-talet för mer än en mindre andel. I stället bör vi räkna med att gravfälten var en ganska långsamt införd tradition som kom under yngre järnåldern och spreds i Mälardalen inom det övre skiktet. I Västmanland och Närke är det bara 7 % av gravfälten som har fler än 60 gravar och i Fjädrundaland bara 11 %.

Antalet gravfält från järnåldern är betydligt färre än antalet hushåll år 1571. De flesta hunderna har i genomsnitt 3-10 hushåll år 1571 per gravfält från järnåldern.

Antalet gravfält från yngre järnåldern per hund. Exklusive Gästrikland, Närke och Roden.

Antalet hushåll år 1571 per gravfält från järnåldern.

Anm. För de hund i Attundaland som senare berördes av Attundalands Rod är antalet gravfält inte komplett då 300 gravfält ej är medräknade, vilka ska föras till just Attundalands Rod. Inte heller är södra Roden medtaget. Attundaland och södra Roden (Värmdö och Boo) har totalt c:a 970 gravfält tillsammans, samt 4193 hushåll år 1571.

De hund som har fler än 10 hushåll (år 1571) per järnåldersgravfält:

- 21,0 för Åkerbo i Västmanland - beroende på nya järnframställningsbygder
- 16,2 för Tjurbo i Västmanland - beroende på nya järnframställningsbygder
- 14,5 för Lyhundra i Attundaland
- 13,9 för Asker i Närke
- 11,8 för Vaksala i Tiundaland
- 11,0 för Vendil i Tiundaland
- 10,5 för Nordbo i Västmanland - beroende på nya järnframställningsbygder

Det finns således en teoretisk möjlighet att befolkningens storlek år 1571 varit ungefär lika stor ända ner till medeltidens början och järnålderns slut i de bygder som inte berördes av den stora expansionen kring järnhanteringen.

Ökningens storlek och orsak

Den bild vi får av Mälardalen skiljer sig inte från andra landskap. De goda jordbruksområdena uppvisar relativt gott om fornfynd och fornlämningar både från bondestenåldern, bronsåldern och järnåldern, vilket indikerar att all mark eller i varje fall det mesta av marken redan var upptagen utifrån den teknik och den nivå på effektivitet som gällt vid olika tider. Generellt

sett tycks nyttjandet av marken ha blivit allt mer effektiv och på så vis har ett visst antal människor kunnat överleva på en allt mindre yta, men det väsentliga i detta sammanhang är att all mark i princip var utnyttjad och använd av någon.

Nyodling

Ännu i slutet av 1500-talet fanns det utrymme för nya etableringar på de flesta håll i landet, men dessa nyodlare fick nästan alltid finna sig i att bosätta sig i karga områden med barrskog där det tog många år att etablera en gård som trots stora ansträngningar bara var en fjärdedel eller högst hälften i storlek mot normala gårdar. Denna utökning av jordbruksmark runt 1500-talet skedde inte på grund av någon ny jordbruksteknik, utan man använde i stort sett samma teknik som man hade haft under hela medeltiden. Från 1600-talet och framåt skedde en kraftig ökning av befolkningen. Hemmansklyvningar, nyodlingar, externa inkomstkällor, utdikning och sjösänkningar var några orsaker som bidrog till att den kraftigt ökade befolkningen kunde livnäras.

Ortnamnen

Ortnamn av yngre typer kan påvisa var nyodling eller ett återupptagande av igenväxt jordbruksmark har skett. Risken finns att gamla bebyggelser har fått nya namn eller att gårdar som skilts åt genom hemmansklyvning fått nytt namn trots att gården i sig var gammal. Ortnamn av yngre typer behöver därför inte indikera nyodling, även om man ofta antar att så är fallet. De gårdar som etablerades under medeltiden och 1500-talet samt därefter har ofta ortnamn som skiljer sig från tidigare epoker och kan vara förhållandevis många i en del bygder. Främst tycks det vara ändelsen -torp och -bol som indikerar nya gårdar från medeltidens början i Mälardalens jordbruksområden, men det är oklart om det även gäller för andra landskap. Ändelsen -torp förekommer ibland på stora ålderdomliga byar eller gods med adliga anor i bland annat Västergötland. Utöver ändelsen -torp blev flera andra ortnamnsändelser vanliga i distrikten med järnutvinning.

Befolkning

Efter det att 500-talets nedgång återhämtats runt 700-talet och 800-talet väntade nästa stora förändring i form av införandet av tvåskifte under de kommande seklerna. Ökningen av åkerarealen i södra Västmanland från järnålderns slut till 1500-talet är grovt sett bara en dryg fördubbling, varav en stor del beror på övergången till tvåskifte samt en ökning generellt sett av åkermarken per hushåll vid denna tid. Det innebär att om relationen mellan mängden boskap (som nyttjade merparten av det öppna landskapet) och antalet människor (som främst livnärde sig på boskap) var konstant under

den berörda tiden, kan vi utläsa befolkningens storlek genom pollendiagrammen. I så fall var ökningen av befolkningen från 400-talet till 1500-talet *som mest* en knapp fördubbling men *som minst* en ökning med 0 % där hela ökningen i pollendiagrammen förklaras av övergången till tvåskifte och en allmän ökning av den årligt brukade åkerytan under medeltiden samt att hushållen efter digerdöden i genomsnitt hade större gårdar än tidigare. Med andra ord kan i stort sett samma antal personer år 500 som år 1571 ha medfört en fördubbling av åkerarealen.

Går vi längre tillbaka i tiden visar pollendiagrammen att det skoglösa öppna kulturlandskapet under tidig medeltid var en fördubbling gentemot det som fanns under äldre bronsåldern 3000 år tidigare. Med andra ord kan vi ana att befolkningen år 2000 f.Kr. var omkring 25-50% av den som gällde år 1571. Denna långsamma förändring av befolkningens storlek skiljer sig markant från den situation som inleddes under 1500-talets slut och som pågick under flera sekler, där markutnyttjandet och andelen mark som var ett skogfritt och öppet landskap flerdubblades. Liknande värden i pollendiagrammen kan vi få från andra håll, i exempelvis Västergötland och Småland.

Antalet människor per hund

Eftersom antalet människor generellt sett endast ökade långsamt i de gamla och ofta stora bygderna, vilka också var de dominerande och centrala områdena vid indelningen av hund och härader, kan vi få en relativt god bild av befolkningens storlek.

Från järnålderns senare del och fram till 1571 kan vi förslagsvis utgå från att ökningen var maximalt omkring 50% i många av de bygder som låg runt Mälaren och att antalet människor således var omkring 2/3 av det som gällde år 1571. Detta är självfallet endast preliminära antaganden med ganska stora marginaler åt båda hållen. Om vi fullföljer resonemanget leder det till att vi får en uppskattad mängd människor per hund för de olika folklanden runt Mälaren. Ju fler människor totalt sett i ett hund, desto färre berördes av rekryteringen till ledungsflottan. Många av de manliga vuxna personer som inte deltog i krigsflottan kan jämföras med trälar.

En stor svårighet är att göra om begreppet hushåll till antal människor, men rent generellt är denna relation påfallande konstant under 1500-talet och 1600-talet, varför vi kan använda ett sådant genomsnitt på 5,7 personer

(inklusive barn) per hushåll i dessa beräkningar, även om det är ner mot 5,2 i vissa landsdelar.

Folkland	Hund	Antal personer totalt år 1571		
		alt.1)	alt.2)	alt.3)
Tiundaland	Gästrikland	1935	2581	3870
	Bälinge	695	928	1391
	Habo	1271	1696	2542
	Haghunda	1092	1456	2183
	Norhunda	1340	1787	2679
	Närdunga	1077	1437	2155
	Oland	1154	1540	2309
	Resbo	727	969	1454
	Ulleråker	915	1220	1830
	Vaksala	1884	2513	3768
	Vendil	2129	2840	4258
Attundaland	Arländinga	849	1133	1699
	Bro	903	1205	1807
	Lyhundra	3357	4479	6715
	Långhundra	1522	2030	3044
	Sollanda	1226	1635	2451
	Sähundra	815	1087	1630
	Säminga	912	1217	1824
Fjädrundaland	Valanda	730	973	1459
	Ashunda	1043	1391	2086
	Laghunda	966	1289	1932
	Simbo	878	1171	1756
	Torsåker	730	973	1459
Roden (Norra)	Trögbo	1901	2536	3802
	Frösåker	1023	1365	2046
	Skädhunda	590	787	1180
Roden (Södra)	Västlanda	436	582	872
	Boo	601	802	1203
Västmanland	Värmdö	1035	1380	2069
	Nordbo	1947	2597	3893
	Gorunda	502	669	1003
	Sehunda	510	681	1020
	Tjurbo	1844	2460	3688
	Tuhundra	1912	2551	3825
	Snävinga	542	722	1083
Åkerbo	4076	5437	8151	

Södermanland	Dava h.	807	1076	1613
	Hölbo h.	852	1137	1704
	Junåker	1419	1893	2839
	Röna h.	2594	3460	5187
	Silbo h.	946	1262	1892
	Uppund	2987	3984	5974
	Västra Rek	1565	2087	3129
	Yttre Tör	1815	2422	3631
	Åkerbo h.	1223	1631	2445
	Öknabo h.	858	1144	1716
	Östra Rek	1918	2559	3836
	Övre Tör	1436	1916	2873
	Närke	Asker	1616	2156
Edsberg		695	928	1391
Glanshammar		561	749	1123
Grymosten		447	597	895
Skioldastad		1003	1338	2006
Sundbo		675	901	1351
Örabro		1710	2281	3420
Summa		70196	93641	140391

Antalet framräknade personer per hund, där utgångspunkten är antalet hushåll år 1571 multiplicerat med 5,7 (antalet personer i genomsnitt per hushåll) samt multiplicerat med 1/2 och med 2/3 samt med 1/1 där de tre alternativa förändringarna gentemot år 900 åskådliggörs.

Den framräknade summan ovan utgår från en förhållandevis jämn utveckling av befolkningens storlek, vilket bevisligen inte har varit fallet i två zoner. Dels gäller det områden där en omfattande landhöjning har gett upphov till stora bördiga marker och dels i de bygder där järnframställningen medfört stor inflyttning. Enbart för Örabro i Närke och Vendel i Tiundaland samt Åkerbo, Tjurbo och Nordbo i Västmanland kan man utgå från att uppskattningsvis 10.000 personer tillkommit under medeltiden genom inflyttning och inte genom naturlig folkökning. Möjligen kan man räkna med att ett liknande antal personer kan ha tillkommit genom landhöjningens effekter i det extremt folkrika Lyhundra i Attundaland, men också för Värmdö samt i Övre Tör och Yttre Tör. Möjligen är en del av det stora antalet personer i Junåker och Röna i Södermanland också baserat på landhöjningen, men eftersom det inte tycks gälla för Hölbo är det osäkert vilka effekter som landhöjningen har medfört över huvud taget i denna del av Södermanland.

Omkring 120 hushåll per hund bör ha tillhört en mer framträdande familj med högre social ställning. Antalet kan mycket väl ha varierat, eftersom indelningen av hund inte alls måste ha varit konsekvent och strikt matematisk. Vi vet ingenting om vad som hände ifall gårdar som hade ledningsplikt inte kunde bidra med några krigare, beroende på att till exempel den manliga befolkningen redan stupat i krig eller att det bara fötts ett ovanligt stort antal kvinnor.

Om vi förslagsvis utgår från att 120 hushåll per hund hade en hög social ställning och ägde både gårdar och trälar, leder det till att de 54 hunderna i Mälardalen haft omkring 6480 familjer eller 37.000 personer som hjälpte till att upprätthålla ledningsflottan som likaledes bör ha omfattat 6480 man fördelade på 216 långskepp, från Gästrikland ner till Södermanland. Utöver detta tillkom delar av Östergötland och eventuellt Hälsingland. Dessa familjer utgjorde högst hälften eller snarare 1/4 av den totala befolkningen och den övriga delen bör snarast betraktas som trälar.

En likartad situation rörande befolkningens storlek och trälarnas andel bör ha gällt redan omkring år 500, strax innan den stora nedgången kom i samhället som drabbade både befolkning och nyttjandet av landskapet, varefter det ibland tog flera hundra år innan befolkningens storlek blev återställd.

Social skiktning bland de familjer som upprätthöll hunden

Om vi utgår från det lägre befolkningstalet ovan, leder det till att hälften av befolkningen ägde i stort sett all jord. Utgår vi från det högre talet, var det bara en fjärdedel av befolkningen som kan betraktas som friborna och ägare till marken. Dessa personer bodde på gods, huvudgårdar eller i byar med landbor, även om de emellanåt kallas för ensamliggande gårdar. Enstaka exempel finns där en by delades av flera hushåll med friborna personer och självägande familjer, vilka möjligen var nära släkt med varandra och som under vikingatidens slut kunde resa var sin runsten intill sina marker och ha var sitt gravfält.

En del bebyggelser var huvudgårdar som hade 50-75% eller mer av sina marker fördelade på ett visst antal smågårdar som sköttes om av landbor och trälar, medan andra jordägare valde att upprätta stora gods där trälar skötte all verksamhet med boskap och odlingar. Somliga familjer kan redan under järnåldern ha ägt ett flertal huvudgårdar och gods, vars omvårdnad

lades i brytens händer när de inte själva bodde där. En normalstor by i Mälardalen tycks ha motsvarat 4 mantal, men inte ens alla Husbyar har en storlek motsvarande 4 mantal på 1500-talet.

Mellan digerdöden och 1500-talet försvann nästan alla huvudgårdar med underliggande smågårdar. De ersattes av byar med jämnstora gårdar i likhet med många av de gods som ägts av lågadeln. De adliga familjer som förmodade stanna kvar i det världsliga frälset, med de militära utgifter som det innebar, omformade godsen till säterier där inte längre trälarna upprätthöll skötsel.

Runt Mälaren finns ett visst samband mellan kungshögar och stora höggravfält, som ofta har 100-200 gravar, samt gårdar där man under tidig medeltid kan spåra kungliga eller högdliga ätter. Dessutom förekommer ofta särskilda anläggningar här såsom en borg, en kyrka eller en marknadsplats. Några sådana platser är Vada, Runby, Husby på Selaö, Husby i Jäder, Håtuna, Adelsö, Hundhamra, Husby i Vagnhärad. Förhållandevis ofta flyttades godsen från slättbygdens centrala delar till dess utkanter intill skogsbygderna under medeltiden.

Ålands befolkning

De fåtaliga uppgifter som finns om storleken på Ålands medeltida befolkning kan tolkas på olika sätt. Under sent 1300-tal, strax efter digerdöden, fanns det runt 526 hela skattegårdar (fullgårder) i drift som omfattade 672 hushåll (eller rökar). Därtill kom knappt 10% gårdar som var frälsehemman, kyrkohemman eller kronohemman. På alla dessa gårdar bodde det 934 män i skattelagd ålder (troligen 12-64 år). När bygden återbefolkats efter digerdöden runt år 1540, var antalet skattelagda hushåll c:a 1110 varav c:a 1040 var skattehemman medan en mindre del ägdes av frälset eller kronan.

Under tiden strax innan digerdöden bör det ha funnits runt 1100 hushåll på Åland, vars antal sedan hastigt sjönk till c:a 700 eller ner till 2/3 av den forna befolkningen, varefter det dröjde 200 år innan nivån återgått till det som gällde i början av 1300-talet. Många av ortnamnen är sannolikt uppkomna efter digerdöden och i en tid då samhället återuppbyggdes. Härigenom kan strukturen och uppdelningen mellan byar och ensamgårdar ha förändrats

radikalt. Den totala befolkningen bör ha varit 3000-4000 personer i början av 1300-talet.

Under vikingatiden och tidig medeltid låg all nuvarande mark upp till 6 meter över havet under vatten på grund av den landhöjning som förekommit sedan dess. Hur stor del av gårdarna och befolkningen som berördes av detta är inte känt men de 370 gravfälten från yngre järnålder med ca 10.000 registrerade fornlämningar, varav 200 är större samt fördelade inom 135 byterritorier antyder flera hundra hushåll, kanske upp mot ett tusen men där bara en mindre del av befolkningen hade den sociala rättigheten att gravläggas på detta sätt. Av den befolkning som fanns i slutet av yngre järnålder, bör vi på grund av landhöjningen räkna med en mindre befolkning under äldre järnålder, vars fornlämningar omfattar runt 80 gravfält. En betydligt mindre andel av befolkningen tycks ha gravlagts på detta sätt under äldre järnåldern än under yngre järnåldern. Kanske bör vi räkna med att befolkningen *som mest* kan ha varit runt 500 personer för 2000 år sedan.

Åland var indelat i tredingar under medeltidens slut och med tanke på hushållens antal är det inte omöjligt att det i likhet med till exempel Trögbo fanns en indelning i 3 hund här.

Under de senaste 800-900 åren har de flesta av bygdens befolkning döpts i socknens dopfont. Fram till 1800-talet kan vi räkna med att det för varje sekel föddes ungefär 25-30 barn per hushåll, varefter antalet snabbt minskade.

VÄSTERGÖTLANDS BEFOLKNING

Befolkningens storlek

Den befolkningsmängd som levde i Västergötland på 1570-talet bör ha motsvarat den som var rådande strax före digerdöden i början av 1300-talet. Det finns heller inga skäl att tro att befolkningen ökat särskilt fort före 1300-talets mitt, utan den generella ökningen bör ha varit förhållandevis låg och konstant, liksom kulturlandskapet, som omfattar åkermarker och betesmarker, ökade långsamt rent generellt. Om vi översätter denna kurva till befolkningstal var det ungefär lika stor befolkning på 1200-talet som i mitten av 1500-talet. Denna befolkningsmängd halveras först när vi kommer tillbaka till tiden strax före yngre bronsålder, runt 1500-1000 f.Kr.

Boskapsmängd och utsäde per mantal

Mantal från medeltidens slut

Efter digerdöden, när huvudgårdar och gods gjordes om till byar med landbor, var det vanligt att gårdarna blev större än tidigare. I gengäld ökade skatterna. Denna storlek blev densamma som 1 mantal. Ännu under medeltidens slut och in på 1500-talet fanns det enstaka små gårdar kvar som bara var på 1/2 eller 1/4 mantal, vilket före digerdöden och under medeltidens början hade varit det vanliga för många landbor.

Ett hemman eller en gård var i regel satt till 1 mantal under 1500-talet och kunde då försörja en vanlig familj, som *minst*. Variationen på avkastningens storlek var sannolikt ganska stor mellan olika gårdar, trots att de betalade full skatt som var lika stor för alla. Om gården var större än det normala

räknades den ändå som 1 mantal, eftersom en gård inte kunde vara större än så, bara mindre.

1541 8 1/2

Lede yocken
 Skatte hemman
 Baduelzuds

9	161	8	8
1	12		
1	29 3/5		
4	27		
4	16		
4	25 1/2		
2	21		
	8 23		

8 23

Skatte hemman

7	161		
2	12		
2	29 3/5		
4	27		
4	16		

Genom skattelängderna från 1500-talet och framåt framträder både gårdens storlek och avkastning samt bebyggarnas namn, men ibland också andra förhållanden eller särskilda omständigheter kring gårdarna och hushållen.

Efter sjuårskriget

Efter det nordiska sjuårskriget (1564-70) inleddes en tid av nyodling och många mindre torp och gårdar etablerades i utmarkerna. En del häradar hade inga utmarker av detta slag medan andra hade desto mer. Orsaken till att nya gårdar etablerades från 1560-talet och framåt var att befolkningsökningen hade hunnit ikapp den ödeläggelse som drabbade landet under digerdöden i mitten av 1300-talet samt under de efterföljande hundra åren. Därför ville kronan att det anlades nya gårdar, vilket främst skedde på kronans allmänningar, men de allra flesta av de nya gårdarna var betydligt mindre än 1 mantal. Ett mindre antal torp och gårdar hade etablerats genom nyodling redan under seklet före digerdöden. Skillnaden mellan olika byar och bygder var relativt stor under 1500-talet i Västergötland och sannolikt även dessförinnan. En gård om 1 mantal kunde variera ganska mycket i storlek och besättning.

Antal i genomsnitt per mantal och häradsvi
Häst Ox **Ko** **Ungnöt** **Får** **Get** **Svin** **Skörd, tunnor**

Härad	Mantal	Bästa år								År 1571	
		Häst	Ox	Ko	Ungnöt	Får	Get	Svin	Skörd	tunnor	
Barne	235	1,5	2,0	5,3	4,2	8,9	0,6	3,0	8,2	3,4	
Frökind	170	1,6	1,0	3,5	4,0	4,4	1,0	2,6	21,2	9,2	
Gudhem	451	2,3	1,1	3,9	3,4	6,2	1,3	3,4	25,4	8,5	
Kinne	412	1,2	1,6	3,7	2,9	4,6	1,2	3,0	13,7	6,2	
Kåkind	257	2,0	1,5	6,1	4,1	5,3	0,7	3,5	30,1	6,0	
Kålland	379	1,6	2,2	5,2	3,0	8,8	1,0	3,5	17,8	4,3	
Laske	188	2,1	2,0	6,2	4,3	8,7	0,8	4,3	10,4	?	
Skåning-Al	447	1,1	1,8	4,3	4,3	6,6	1,3	4,1	13,4	5,1	
Vadsbo	964	1,7	2,0	5,3	6,1	6,9	1,5	4,7	21,4	8,5	
Valle	243	2,3	1,4	3,6	5,4	8,4	0,7	4,8	18,9	10,6	
Vartofta	1030	1,5	1,2	4,4	3,4	4,4	2,0	3,0	18,6	5,8	
Vilske	245	2,2	1,5	4,9	5,6	6,1	1,5	3,7	24,4	12,4	
Viste	179	2,7	3,0	8,5	8,4	15,6	2,1	5,7	13,0	3,2	
Åse	208	1,6	2,2	6,0	5,0	7,6	1,2	3,8	11,1	3,0	
Ale	283	0,9	1,2	6,2	3,6	4,0	1,2	2,1	5,3	3,1	
Bjärke	74	1,6	1,7	6,5	2,1	7,8	0,0	2,9	9,5	4,3	
Bollebygd	126	0,8	1,2	7,9	6,4	4,0	2,4	2,3	9,2	4,4	
Flundre	97	0,9	1,1	5,9	3,2	3,7	1,1	2,0	4,5	?	
Gäsene	435	1,6	1,7	6,6	6,2	11,2	1,2	3,4	16,0	9,2	
Kind	1021	1,3	1,1	6,5	5,9	6,1	5,1	3,2	13,8	6,5	
Kulling	477	1,5	1,3	5,8	6,4	8,3	2,4	3,8	11,4	8,2	
Mark	925	1,5	0,9	6,8	5,9	5,4	3,3	3,9	6,2	2,8	
Redväg	446	1,5	1,2	7,2	6,6	7,0	5,8	3,6	19,1	8,6	
Veden	209	2,0	1,3	8,0	7,8	13,3	0,2	5,0	16,2	10,1	
Väne	177	0,9	1,1	6,2	3,7	4,0	1,2	2,1	7,4	1,6	
Vättle	214	0,8	0,9	5,3	3,1	3,5	1,0	1,8	6,6	3,3	
Ås	395	3,2	1,8	8,5	8,2	16,2	0,1	4,7	15,5	10,9	
Askim	181	0,7	0,6	5,0	2,7	2,9	0,9	1,5	?	3,4	
Sävedal och Hisingen	188	0,5	0,4	4,6	1,4	4,1	1,2	2,1	?	9,2	
<i>genomsnitt</i>		<i>1,6</i>	<i>1,4</i>	<i>5,7</i>	<i>5,0</i>	<i>6,9</i>	<i>2,0</i>	<i>3,0</i>	<i>15,2</i>	<i>6,5</i>	

Antalet boskapsdjur i genomsnitt per mantal, häradsvi i Västergötland, med uppgift om maximal skörd på 1570-talet samt skörd år 1571, angivet i tunnor (å 147 liter). Mantal enligt indelning på 1500-talet och samtida häradsgänser, där Als härad ingår i Skånings härad och där Kinnefjärding ingår i Kinne härad. Antalet hushåll var något större än antalet mantal.

Anm. Under dåliga år var skörden låg eller rent av obefintlig.

	100 mantal	1 mantal i genomsnitt	minst/högst variation
Befolkning	(570)	(5,7)	
km ² nutida åkeryta	19 - 96 (44)	0,44 = 44 ha	1 : 5,1
kor	363 - 853 (579)	5,8	1 : 2,3
ungnöt	144 - 836 (474)	4,7	1 : 5,8
får och getter	450 - 1634 (854)	8,5	1 : 3,6
svin	153 - 569 (336)	3,4	1 : 3,7
hästar	51 - 272 (156)	1,6	1 : 5,3
oxar	37 - 299 (145)	1,5	1 : 8,1
spannmål, tunna	448 - 3006 (1437)	14,4	1 : 6,7

Mängd och antalet per mantal, som mest och som minst samt i genomsnitt, per härad i Västergötland. Med spannmål avses den maximala skörden på 1570-talet, innan nytt utsäde och tiondet avräknats.

Boskapens storlek kunde variera en hel del i Västergötland, både räknat per djurart och mantal samt totalsumman per mantal. Detsamma gäller skörden som dock kunde slå olika för skilda regioner. Riktigt dåliga år kunde skörden utebli helt och hållet.

I Skaraborg varierar det totala antalet mellan 18,2 och 28,3 djur, om man bortser från Viste härad som i genomsnitt har 46,0 djur per mantal. Genomsnittet för hela Skaraborg, exklusive Viste härad, ligger på 25,5 djur. Skörden kunde variera mycket från år till år men den högsta kända noteringen för 1570-talet, som tycks ha varit ett bra årtionde, är från 8,2 tunnor (à 147 liter) till 30,1 tunnor per mantal och räknat per härad. Genomsnittet för Skaraborg ligger på 17,7 tunnor, men Viste härad har bara 13,0 tunnor.

I Älvsborgs län varierar det totala antalet djur per hushåll mellan 16,5 och 42,7 djur, om man bortser från Askims och Sävedals härad som båda har 14,3 djur samt exklusive Dalsland. Genomsnittet för det berörda området är 27,1 djur per hushåll. Den maximala skörden i häraderna i Älvsborgs län, exklusive Askims och Sävedals härad samt Dalsland, varierade mellan 4,5 tunnor och 19,1 tunnor på 1570-talet, men genomsnittet var bara 10,8 tunnor eller något mer än hälften mot Skaraborg.

Ädla metaller

I genomsnitt hade hushållen i Sverige silver till ett värde av 27 mark penningar, samt koppar, mässing och tenn till ett värde av 14 mark, men också reda pengar till ett värde av omkring 4 mark, vilket ger en total metallförmögenhet på 45 mark eller hälften av boskapens värde. Fördelningen mellan hushållen kunde variera oerhört mycket. De flesta i samhället ägde inget silver alls, men många hushåll kunde ha en enkel kittel eller annat kärl i koppar. I genomsnitt hade hushållen 10-20 kg koppar. De som hade silver ägde ofta silverskedar, från några enstaka till extremt många. Det medförde att de rika kunde använda silverskedar som betalningsmedel.

Urvalet gravlagda under forntiden

Antalet föremål och fornminnen är inte alls lika stort som den forntida befolkningen, vilket visar att bara ett mindre antal personer ägde eller innehade de föremål som är kända samt berördes av de byggnadsverk från forntiden som är kvar. Visserligen vet vi inte hur många föremål som en gång fanns, bara hur många som är kända i dag. På samma sätt vet vi inte hur många fornlämningar av skilda typer som byggdes, bara hur många som är kvar i dag.

Nedan återges antalet fornfynd och fornlämningar per mantal, enligt 1500-talets beräkningsätt. Därefter återges den aktuella tidsperiodens längd samt hur många generationsväxlingar à 25 år det borde ha inneburit, samt en uppskattning av hur stor den totala befolkningen var gentemot det som var rådande i slutet av 1500-talet. Resultatet blir det totala antalet vuxna personer som funnits under hela den aktuella perioden fördelat per mantal.

Antalet föremål från bondestenåldern är ofta få från alla de tre perioderna trattbägarkulturen (TRB, 4000-3000 f.Kr.), stridsyxekulturen (STY, 3000-2400 f.Kr.) och senneolitikum (SN, 2400-1800 f.Kr.) vars föremål och byggnadsverk även sträcker sig ner genom hela bronsålderns period I (1800-1500 f.Kr.). Den senare kulturperioden (2400-1500 f.Kr.) kan också kallas hällkisttid eller dolkkultur (DOK).

Härad	Mantal på 1550-talet enligt medeltidsgräns		km ² åker år 1900 per 1500-tals summa mantal		Antal föremål TRB STY DOK			Antal per 1550-tals mantal x 100 TRB STY DOK		
	Al	66	-							
Barne	235	235	213	0,91	23	60	406	10	26	173
Frökind	170	107	52	0,49	30	43	67	28	40	63
Gudhem	451	451	199	0,44	150	156	349	33	35	77
Kinne	412	221	169	0,77	19	34	142	9	15	64
Kinnefjärding	-	218	166	0,76	15	41	247	7	19	114
Kåkind	257	349	267	0,77	20	36	125	6	10	36
Kålland	379	379	239	0,63	14	45	294	4	12	78
Laske	188	188	130	0,69	14	21	317	7	11	169
Skåning	381	421	315	0,75	14	42	367	3	10	87
Vadsbo	964	943	751	0,80	43	46	177	5	5	19
Valle	243	243	85	0,35	21	34	107	9	14	44
Vartofta	1030	938	392	0,42	147	162	408	16	17	43
Vilske	245	308	101	0,33	53	62	185	17	20	60
Viste	179	179	169	0,94	11	33	261	6	18	146
Åse	208	208	144	0,69	16	53	562	8	25	270
Ale	283	283	101	0,36	11	32	151	4	11	53
Bjärke	74	74	71	0,96	10	30	96	14	41	130
Bollebygd	126	126	28	0,23	3	14	36	2	11	29
Flundre	97	97	46	0,48	4	6	54	4	6	56
Gäsene	435	435	107	0,25	17	35	154	4	8	35
Kind	1021	1021	192	0,19	16	39	164	2	4	16
Kullings	477	477	168	0,35	37	75	380	8	16	80
Mark	925	925	191	0,21	37	90	202	4	10	22
Redväg	446	446	113	0,25	29	45	122	7	10	27
Veden	209	209	51	0,24	4	38	112	2	18	54
Väne	177	177	162	0,91	20	58	458	11	33	259
Vättle	214	214	53	0,25	28	38	123	13	18	57
Ås	395	395	84	0,21	19	37	199	5	9	50
Askim	181	181	44	0,24	11	44	131	6	24	72
Sävedal	134	134	37	0,27	8	18	93	6	13	69

En jämförelse häradsvis i Västergötland mellan antalet mantal och gentemot dels åkerytans storlek år 1900 och dels antalet föremål från olika delar av

bondestenåldern. Antalet mantal per härad återges både utifrån de medeltida gränserna (endast justerat för förflyttningar av socknar, inte enskilda gårdar eller byar) och de nutida gränserna. Beräkningarna ovan utgår från häradernas nutida gränser, där exempelvis Als härad ingår i Skånings härad.

Härad	DOK, c:a 2400- 1500 f.Kr.	Bronsålder period II-VI, c:a 1500-500 f.Kr.		Yngre Järnåldern, utom folkvandringstid, c:a 550-1050 f.Kr.		
	Hällkistor	Rösen, ensamliggan- de stensättningar och resta stenar		Gravfält	Gravar i gravfält, ensamliggande högar och domarringar	
		Antal	Antal per 100 mantal		Antal	Antal per 100 mantal
Barne	11	55	23	11	128	54
Frökind	* 5	65	61	7	148	138
Gudhem	* 60	1066	236	43	1399	310
Kinne	14	115	52	20	249	113
Kinnefjärding	0	75	34	18	400	184
Kåkind	3	119	34	14	370	106
Kålland	4	309	82	49	1171	309
Laske	20	142	76	20	413	220
Skåning	4	205	49	26	427	101
Vadsbo	4	457	48	107	1717	182
Valle	* 11	749	308	38	500	206
Vartofta	* 40	824	88	56	1090	116
Vilske	* 10	271	88	17	235	76
Viste	19	167	93	23	625	349
Åse	1	74	36	6	180	87

Tabell med antalet gravar från skilda perioder, återgivna häradsvi samt med fördelning per 100 mantal (enligt 1500-talets beräkning). Till hällkistorna från dolkkulturen (DOK) bör även ungefär hälften av gånggrifterna medräknas, vilket inte skett här, eftersom de återanvänts och i viss mån har ombyggts till hällkistor (markerade med *).

	Tidsrymd och antal generationer	Tidskvot	ANTAL VUXNA PERSONER per 100 mantal
TRB-fornfynd	1000 år = 40 gen. x 2,5 vuxna x 0,25	=	2500
STY-fornfynd	600 år = 24 gen. x 2,5 vuxna x 0,3	=	1800
SN-fornfynd	900 år = 36 gen. x 2,5 vuxna x 0,4	=	3600
Hällkistor	900 år = 36 gen. x 2,5 vuxna x 0,4	=	3600
Röse-stensättning	450 år = 18 gen. x 2,5 vuxna x 0,5	=	2300
"	1500 år = 60 gen. x 2,5 vuxna x 0,7	=	10500
Järnåldersgravar	600 år = 24 gen. x 2,5 vuxna x 0,9	=	5400

Beräkning av antalet berörda personer per föremålsgrupp. Först framräknas tidsperiodens längd uttryckt i antalet generationer à 25 år, varefter resultatet multipliceras med 2,5 personer som avser den vuxna befolkningen per mantal och generation. Eftersom befolkningen var lägre under forntiden jämfört med 1570-talet, har en tidskvot införts där befolkningens storlek minskas ju mer vi går tillbaka i tiden för att bara omfatta 25% under de första böndernas tid. Denna tidskvot bygger på en rad antaganden och är mycket osäker. Hela denna beräkning leder fram till antalet vuxna personer per mantal under hela den aktuella perioden.

För rösen och stensättningar är den kortaste tänkbara tiden 450 år men många stensättningar är yngre varför den alternativa tiden om 1500 år även omfattar hälften av den äldre järnåldern.

Stridsyxor från STY, c:a 3000-2400 f.Kr., och en av de ovanliga föremålstyperna under forntiden.

	Antalet FÖREMÅL per 100 mantal	Andelen berörda personer per FÖREMÅL, som högst och i genomsnitt
TRB-fornfynd	2-33 (9)	÷ 2500 = upp till 1,3% (0,4%)
STY-fornfynd	4-41 (17)	÷ 1800 = upp till 2,3% (0,9%)
SN-fornfynd	19-270 (82)	÷ 3600 = upp till 7,5% (2,3%)

	Antalet GRAVAR per 100 mantal	Andelen berörda personer per GRAV, som högst och i genomsnitt
Hällkistor	0-13 (4)	÷ 3600 = upp till 0,4% (0,1%)
Röse-stensättning	23-308 (87)	÷ 2300 = upp till 13,4% (3,8%)
"	"	÷ 10500 = upp till 2,9% (0,8%)
Järnåldersgravar	54-349 (170)	÷ 5400 = upp till 6,5% (3,1%)

Antalet föremål per mantal, räknat häradsvis i genomsnitt. I gruppen för hällkistor är inte den stora andelen gånggrifter på Falbygden som återanvändes som hällkistor medtagna.

Genom att först räkna ut hur många vuxna människor det borde ha förekommit under de olika tidsperioderna kan vi jämföra med det kända antalet föremål eller fornlämning av skilda typer. Vi får en uppfattning om befolkningens totala storlek under de olika perioderna genom att räkna ut hur många generationer som berörs och multiplicera det med 2,5 personer, det vill säga den vuxna halvan av befolkningen som fanns per mantal under 1500-talet. Därefter måste vi försöka ta hänsyn till att befolkningstalet var lägre under dessa tidiga perioder, varför antalen reduceras tills den når ner till den andel som bör ha funnits där under olika perioder. Om exempelvis befolkningen kan förväntas ha varit 50% i storlek mot situationen på 1500-talet minskas utgångssumman med denna kvot. Kvar blir då det förväntade antalet vuxna människor under hela den berörda tidsperioden och per 100 mantal. Många socknar och även härader har inte 100 mantal, men detta är bara ett indextal för att minska decimalerna.

Föremål från bondestenåldern

Hos de flesta häraderna i Västergötland är det bara upp till 2% under TRB-STY (4000-2400 f.Kr.) samt 7% för DOK (2400-1500 f.Kr.), alltså mindre än var 15:e vuxen som hade ett föremål av flinta eller bergart. Denna beräkning utgår bara från det kända antalet föremål. Hur stor andel av föremålen

som är kända vet vi inte. En uppskattning, som bygger på en mängd faktorer, är att det knappast kan ha funnits fler än dubbelt så många föremål än vad som i dag är känt, utan snarare färre. Det skulle innebära att *som mest* var det i genomsnitt bara en enda person per 40 vuxna under trattbägarkulturen (4000-3000 f.Kr.) i de härader som har allra flest föremål (1 föremål per 150 vuxna i genomsnitt) som hade ett sådant föremål. Under stridsyxekulturen (3000-2400 f.Kr.) hade *som mest* en enda person per 22 vuxna, i de härader som har allra flest föremål (1 föremål per 50 vuxna i genomsnitt), ett sådant föremål. Under hällkisttid (2400-1500 f.Kr.) hade *som mest* en enda person per 7 vuxna, i de härader som har allra flest föremål (1 föremål per 22 vuxna i genomsnitt), ett sådant föremål. I de sistnämnda beräkningarna har ingen hänsyn tagits till det faktum att ett visst antal personer ägde två, tre eller ännu fler föremål. I genomsnitt var det uppskattningsvis bara varannan eller var tredje vuxen som verkligen hade föremål av de berörda typerna, vilket skulle leda till att *som mest* bara 1% av den vuxna befolkningen hade en flintyxa eller en skafthålsyxa etc från de berörda tidsperioderna, samt 3% under DOK. Den övriga andelen av den vuxna befolkningen, om 97-99%, hade inte den sociala rättigheten och den ekonomiska möjligheten att skaffa sig sådana föremål.

Gravplatser i synliga monument

De personer i samhället som gravlades i fornlämningar som numera är synliga, var bara en mindre andel av den totala befolkningen. I likhet med föremålen från forntiden vet vi inte hur stort det ursprungliga antalet var från början, men till skillnad från föremålen är det sällan särskilt troligt att antalet gravar har varit nämnvärt större än det kända antalet. Bortodlingen har varit störst under 1800-talet och därefter och skadegörelsen hos många av dem är relativt välkända. Det enda betydande mörkertalet som finns är de flatmarksgravfält eller brandgravfält, från yngre bronsålder och äldre järnålder, vilka kan bestå av långt mer än hundra gravar per gravfält och som inte är synliga ovan mark. En annan felkälla är att hällkistor men i viss mån också rösen och andra gravtyper vilka kan ha använts för fler personer än en enda. Dessutom varierar de mycket i storlek. För hällkistorna kan antalet variera starkt från en enda person upp till över hundra. Dessutom har minst var tredje gånggrift på Falbygden återanvänts som hällkista. Vissa härader med många hällkistor har också många rösen från äldre bronsålder. Hällkistorna har en mycket ojämn utbredning i Skaraborg, på samma sätt som föremålen.

Förutom rösen från bronsåldern ingår ovan även ensamliggande stensättningar och resta stenar i denna grupp, där de två sistnämnda hör till både bronsåldern och äldre järnåldern men där resta stenar också kan vara från yngre järnåldern. I genomsnitt var det 4% av befolkningen som berördes av dem och som högst runt drygt 13%, om vi rent teoretiskt utgår från att de bara användes under 450 år (c:a 1500-1050 f.Kr.), vilket i själva verket är en alldeles för kort tidsrymd både för ensamliggande stensättningar och de resta stenarna, varför den berörda delen av befolkningen som gravlades på detta sätt var lägre. Å andra sidan förekommer det relativt ofta att rösen, men också andra samtida gravtyper, inhyser enstaka sekundära begravingar från efterkommande perioder. Om man utsträcker tiden för deras tillkomst med tusen år fram till Kristi födelse, är risken stor att tiden blivit för lång, varför den riktiga fördelningen i befolkningen bör finnas någonstans mellan dessa värden. Utifrån den längre tiden om 1500 år är det bara knappt 3% av befolkningen som primärt berördes av dessa gravar, medan genomsnittet ligger under 1%. Utgrävningar av rösen har visat att ungefär 75% av dem är anlagda för en man och 25% för en kvinna, vilket beräkningarna ovan inte tagit hänsyn till.

Under yngre bronsåldern och äldre järnålder förekommer bland annat enstaka stensättningar men också gravfält där gravformerna varierar i form och proportion, allt från resta stenar och såsom domarringar, skeppssättningar, fyrkanter och runda stensättningar med olika typer av enkla stenarrangemang. Samtliga dessa är betydligt färre än för perioden före och efter, vilket gör att beräkningar över hur vanliga de var och hur stor andel av befolkningen som berördes bara kan visa på avsevärt lägre antal och andelar.

De gravar som tillhör yngre järnåldern (400-1050 e.Kr.), främst högar i gravfält, berör fler personer i samhället än i de andra beräkningarna och omfattar drygt 3% av de vuxna i genomsnitt och som mest upp till 6%. Höggravfälten anlades inte förrän under mitten av 500-talet eller de efterföljande seklerna och upphörde först i samband med övergången till kristendomen, i enstaka fall i slutet av 900-talet men oftare i början av 1000-talet, vilket medför att dessa procenttal kan vara något för låga.

Bondestenålderns gånggrifter, bronsåldersrösen och järnålderns höggravfält är några av de mest framträdande fornlämningarna i landskapet. De var avsedda för de främsta i samhället, vars antal bara berörde några enstaka procent av den totala befolkningen.

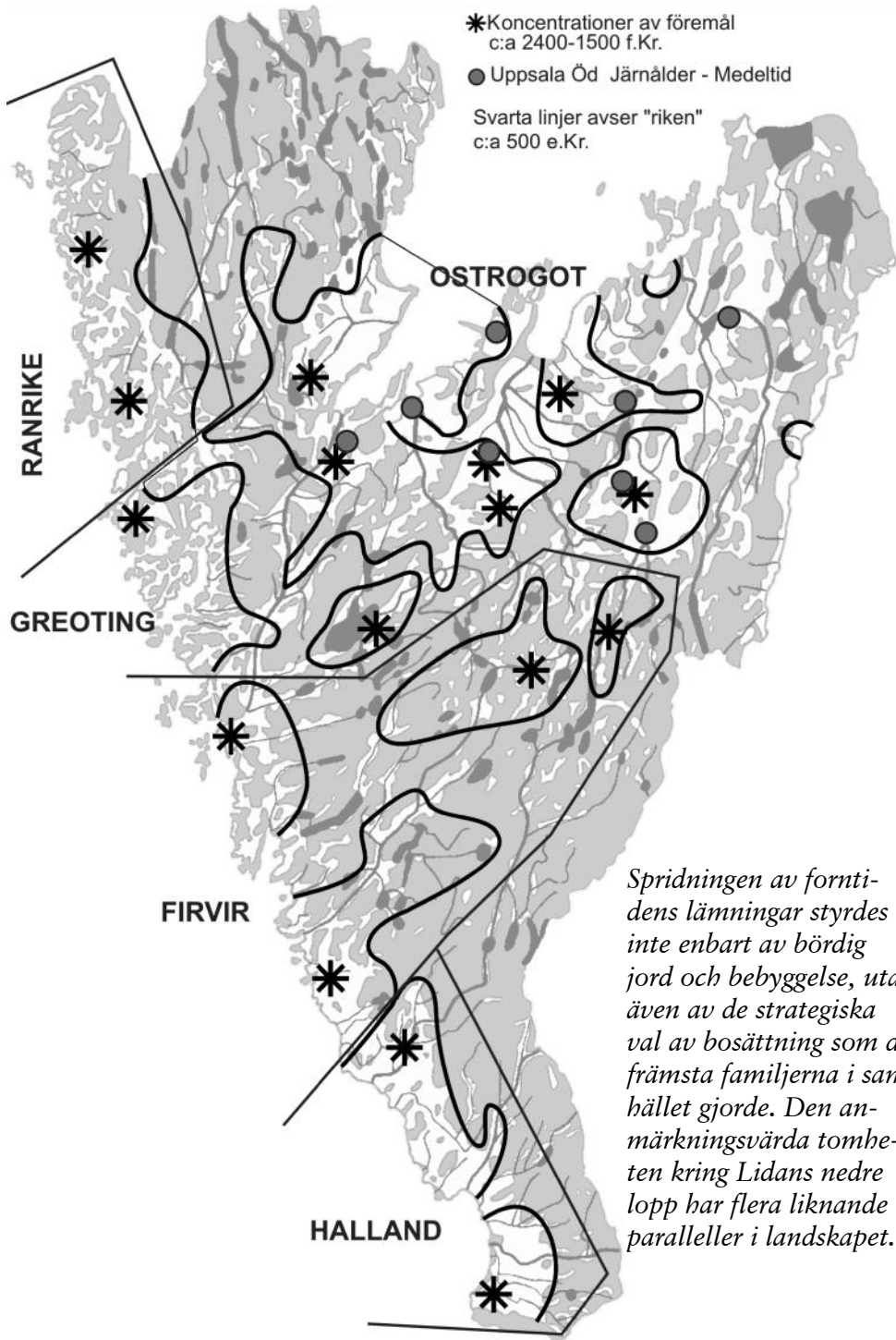
Aristokratiska personer och bygder

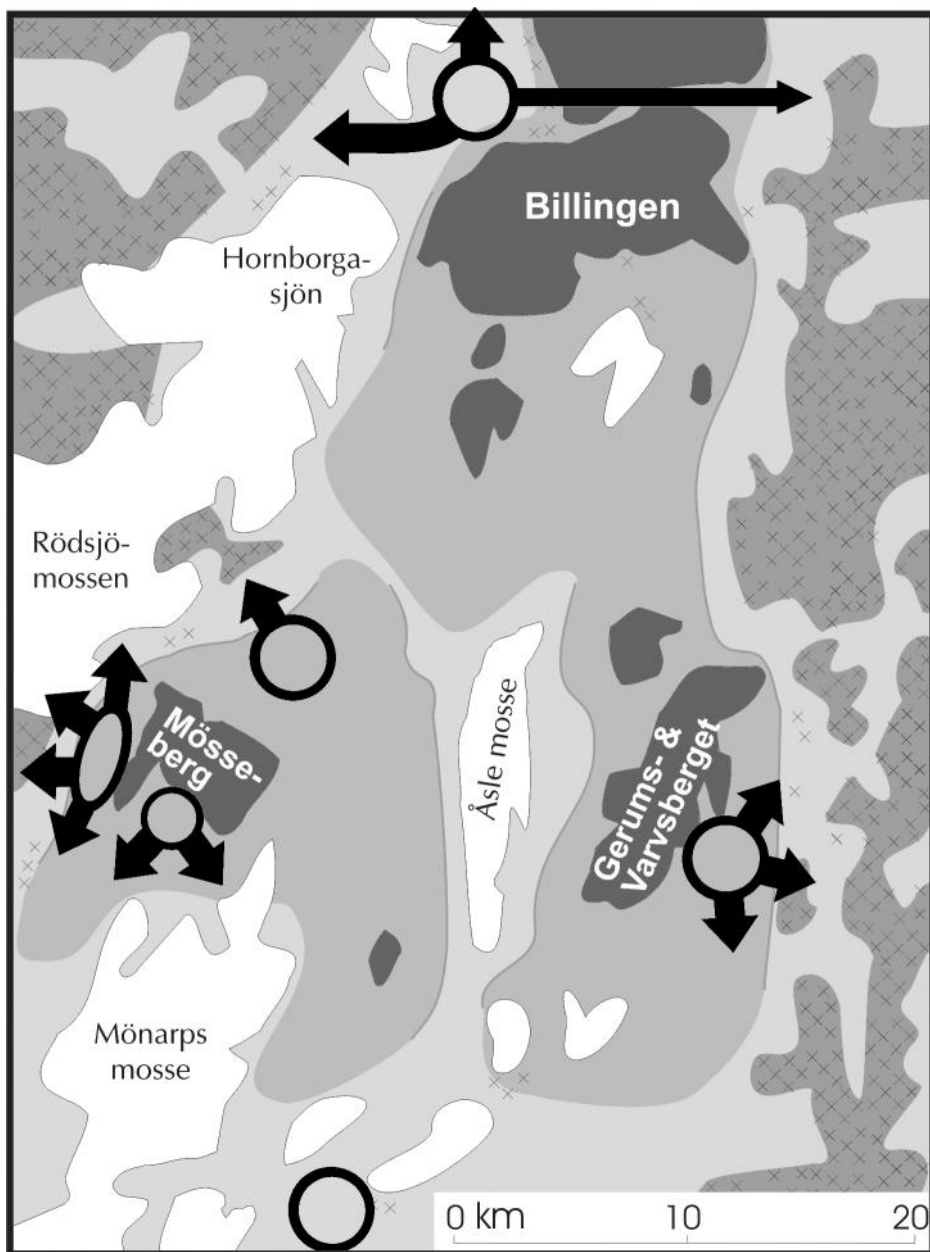
Samtliga faktorer i beräkningen av andelen berörda personer i samhället kring fornfynd och fornlämningar kan ifrågasättas och korrigeras beroende på vilken uppfattning och vilka värderingar man har runt olika frågor. Förutom bedömningen av föremålens och fornlämningarnas antal som ska delas med en trolig befolkningens mängd, är tidsperiodens längd mellan varje generationsväxling en viktig faktor liksom hur stor andel av gravarna som byggts för män och hur många som är för kvinnor. Det sistnämnda ökar antalet berörda familjer i samhället ju större skillnaden är mellan könen. Även om alla dessa beräkningar bara ska ses som försöksmässiga visar de tillräckligt tydligt att det var en markant skillnad mellan vanligt folk och de som hade en högre status i samhället, de som vi också kan kalla för aristokrater. Konsekvensen av att det var en låg andel av befolkningen som berördes av de i dag kända föremålen och lämningarna från forntiden visar att det var ett bestämt urval personer i samhället och bygderna som hade den sociala rättigheten och ekonomiska möjligheten att äga och inneha de stora och små föremålen samt att bygga såväl små som stora gravanläggningar. Numera finns således bara lämningar kvar över de personers levnad och bortgång som tillhörde de förnämsta i samhället. Det stora flertalet personer bodde inte på det sättet och hade inte sådana föremål och fick inte den uppmärksamheten efter sin död att det medförde några lämningar till eftervärlden.

Även i Bohuslän, där antalet rösen från bronsåldern är mycket stort, är det trots allt inte fler än att de motsvarar ungefär 80 samtida familjer under deras uppkomsttid. Detta urval personer i samhället vilka lades i rösen hade tillgång till förnäma föremål, som ibland tillverkats långt bort från den egna bygden samt låg i gravar vars vikt i sten kan räknas i hundratals ton per styck. Därför bör vi utgå från att de personer som berörs av föremålen och gravarna var dåtidens aristokrater, de som hade tillgång till överflöd och resurserna i samhället.

Aristokratiska bygder i Västergötland

Redan från de allra första böndernas tid är spridningen av flintyxor omfattande och täcker både slättbygder och skogsbygder. Det visar att redan från de första generationerna med boskapsskötare var det någon som hävdade brukningsrätten och gjorde anspråk på en stor del av den bördiga marken.

Falbygden, mitt i Skaraborg, omgärdas av platåberg. Bortom dessa ligger i dag skogsområden. Under forntiden fanns även fler sjöar. Runt Falbygden finns fyra distinkta områden med stor strategisk betydelse. Där finns det avsevärt fler vapen, gulföremål och annat som vittnar om att framstående familjer bott här från c:a 3000 f.Kr. och fram till medeltidens början.

Samtidigt som föremålens utbredning vittnar om en bebyggelse även i områden som senare inte var så eftertraktade, är den inte jämn varken i slättbygderna eller skogsbygderna. De platser som framträder som fyndrika är således inte de mest bördiga områdena, utan ofta de som förefaller ha varit viktiga rent strategiskt sett i ett större geografiskt perspektiv. Som en följd av detta framträder en del bördiga områden som relativt fyndtomma både på fornfynd och fornlämningar. Ett sådant exempel är bygden mellan Hökensås och Vättern i Västergötland, men också på Varaslätten förekommer större sammanhängande områden där bara smärre fynd gjorts. Denna variation, som inte styrs av jordens bördighet utan av aristokraternas val av strategisk lämplighet, är ofta kontinuerlig och kan spåras från mitten av bondestenåldern och ända fram till medeltiden, det vill säga från tiden kring 3000-2500 f.Kr. och runt fyra tusen år framåt. Detta visar att de val som gjordes var väl genomtänkta och skulle stå sig genom sekler och millennier.

Falbygden som rent generellt är mycket rikt på fornfynd, har ingen jämn fördelning, utan fynd av vapen samt mer exklusiva föremål har i regel påträffats i ytterområden och då i synnerhet inom några begränsade områden. Liknande tendenser finns för andra områden i Västergötland, exempelvis i områden som Hol och Södra Ving.

Var man än bodde i landet var det viktigt både för folk och få att det fanns vatten i närheten av bebyggelsen. Många av de forna vattendragen har i dag försvunnit genom bland annat utdikning.

FÖRÄNDRING

EPOKER

För arkeologer, som ägnar sig åt att sortera föremål och fornlämningar i typer som sedan sätts in i kronologiska scheman varefter utbredningen klarläggs i sökandet efter den bakomliggande sociala strukturen, är forntiden uppdelad i de tre tidsåldrarna stenålder, bronsålder och järnålder innan medeltiden kommer. Stenåldern omfattar allting från äldsta tid och de första människorna fram till bronsålderns början c:a 1800 f.Kr. Att bronset inte fick någon märkbar betydelse, inte ens för aristokraterna, förrän vid övergången till bronsålderns period II c:a 1500 f.Kr. och att hela den materiella kulturen från stenåldern var kvar i oförminskad styrka fram till dess, förändrar inte denna gräns av bronsåldern som epok. Likaså beror inte övergången från bronsålder till järnålder c:a 500 f.Kr. på att järnet ersatte bronset, utan var enbart den tidpunkt när bronset tog slut. Sedan skulle det dröja flera hundra år innan järnet långsamt blev allt mer betydelsefullt som ersättare för bronset. För många människor ute i bygderna hade bronset aldrig haft någon inverkan alls till vardags och det skulle inte järnet heller få förrän efter medeltidens slut. På så vis är indelningen i sten-, brons- och järnålder endast bra av sorteringstekniska skäl, inte för att öka förståelsen för forntidens människor och deras bygder.

Ett alternativt sätt när man betraktar forntiden är att söka efter deras tankar och uppfattningar kring världen och verklighetens väsen. Det låter som en omöjlighet, vilket det säkert också är, men utifrån de tendenser som återfinns bland gravtraditionerna kan i varje fall en del olikheter mellan mångtusenåriga epoker återfinnas som tycks ha haft en genomgripande effekt även hos den breda allmänheten.

Tidsperioder i södra Sverige
utifrån olika indelnings-
principer.

5500 f.Kr	Naturfolk utan agrar kontakt	Naturfolk med agrar kontakt	Jägarstenålder Äldre stenåldern Mesolitikum	Ertebölle- kultur etc		
	Boskapskötare med skottskogar				Trattbägar- kultur	
4000 f.Kr	Boskapskötare med skottskogar		Benrumsålder Yngre stenåldern Neolitikum	Strids- yx- kultur		
3000 f.Kr				Tidig- neoli- tikum	Mellan- neolit.	Yngre neoli- tikum
2400 f.Kr				Sen- neoli- tikum	Dolk- kultur	
1800 f.Kr	utan skottskogar		Bronsålder äldre yngre	I II III IV V VI period		
1500 f.Kr					Brännålder	
1100 f.Kr	utan skottskogar		Järnålder äldre yngre	Förromersk JÄÅ Romersk JÄÅ Folkvandringstid Vendeltid Vikingatid		
500 f.Kr					Medel- tid	
år 400	ökad odling		Uppstånd- elseålder	Fri tro		
år 1050					Arbetare	
år 1523						
år 2000						

Benrumsåldern

Innan de första bönderna kom till Norden förekom det bland deras förfäder att de gravlade sina anhöriga under golvet. Dessa hus kom sedan att utvecklas till megalitgravar där hus och grav fortsatte att utgöra en kombination. När stridsyxekulturen infördes c:a 2950 f.Kr. återgick man till de traditioner och den kultur runt gravar och föremål vilka var gällande såväl hos de första bönderna i Norden som nere i Centraleuropa under tiden dessförinnan. Med övergången till senneolitikum c:a 2400 f.Kr. återupptogs traditionen att bygga stenkammargravar, vilka sedan i början av bronsåldern utvecklades till rösen och högar som emellanåt hade kvar en mindre stenkista för den döde längst inne i monumentet. Först under mitten av bronsåldern, runt 1100-1000 f.Kr. ersattes denna mångtusenåriga tradition med bålbränning eller kremering, som sedan skulle bli dominerande ända fram till kristendomens införande. Därför kan vi tala om en slags benrumsålder som präglar hela den första epoken från bondekulturens början c:a 3950 f.Kr. och fram till mitten av bronsåldern runt 2800 år senare, även om bara en mycket liten del av befolkningen berördes av denna typ av gravläggningar.

Bara ett litet urval personer gravsattes sittande eller liggande i sovställning i benrum, ovan eller under mark, vilka under bronsåldern övertäcktes med sten eller torv.

Vad som hände efter döden med de övriga i samhället vet vi inte, men eftersom de knappast ansåg att kroppen hade något fortsatt värde på grund av att den dödes ande redan gått vidare in i ett nytt tillstånd, fanns det inga direkta skäl att gravlägga alla personer i samhället. Frågan är snarast varför man över huvud taget har gravlagt någon alls, eftersom det inte finns några konkreta skäl förrän vid införandet av kristendomen. Möjligen har de döda fått funktioner som beskyddare av en bygd och de människor som bodde där eller betraktats som ledsagare till de dödas värld.

Brännålderns syn på resan till dödsriket för den dödes ande skilde sig markant både från tidigare och senare tiders uppfattning.

Brännåldern

Strax före 1000 f.Kr. upphörde benrumsåldern och brännåldern tog vid. Övergången skedde i en tid när järnet successivt ersatte brons som den viktiga metallen för vapentillverkning men långt innan man upphörde att importera brons till Norden. Vid den här tiden tycks också fåglar ha blivit viktiga attribut runt gudavärlden och det är möjligt att luften, vinden, röken och eldar har fått en ökad betydelse som symboler för andevärlden och ersatt det instängda rummet.

Till skillnad från benrumsåldern och de första kristna, praktiserades bålbränning eller kremering i stor omfattning bland de personer i samhället som gravlades under denna epok och så kom det att bli ända fram till de sista hedningarnas tid. Detta kan ses som ett stort skifte i tänkesättet kring den döde, vägen till dödsriket och möjligen dödsrikets egenskaper i sig. Vad som orsakade denna förändring kan inte klarläggas men den skedde runt om i hela Europa. De kulturer som berörs av detta gravskifte tycks ha fortsatt precis som förut i övrigt, utan några andra större förändringar i den materiella kulturen. Fortfarande var det bara ett mindre urval personer som berördes av denna gravform medan det stora flertalet personer aldrig kom att gravläggas, varken på det ena eller andra sättet.

Den som inte var döpt hade ingen möjlighet att få komma till himmelriket efter uppståndelsen, men förutom dopen i kyrkans dopfund praktiserades nöddop på gårdarna vilket kunde ske på många olika sätt. I många dopfundar har det döpts långt mer än 10000 barn.

Uppståndelseåldern

När kristendomen infördes, för såväl fattiga som för rika, var det viktigt att man gravlades i vigd jord för att kunna ta del av den framtida uppståndelsen. Vare sig vi är kristna i dag eller inte, fortsätter vi att värda gravfriden som något självklart, vilket den inte är såvida man inte hyser dessa kristna värderingar att kroppen ska helgas och är viktig även i framtiden. Därför har vi värderingar och åsikter, oavsett om vi är kristna eller ateister, som är gemensamma med många andra människor ända ner till de första kristna. Denna epok kan man kalla uppståndelseåldern, eftersom det är längtan till

uppståndelsen och hotet om att utebli därifrån som präglar tänkandet och många traditioner. Kyrkobyggandet är bara en liten del i detta. Aristokraternas uppgivande av egna gårdsgravfält, varefter den fattige plötsligt tilläts ligga intill de rika vid kyrkan, var en annan stor förändring som dock inte minskade den hierarkiska skillnaden. Upphävandet av den personliga friheten när landets styre förändrats från ett rike till en stat, med beslutanderätt för kung och ärkebiskop, var en annan effekt vid tiden då kyrkan fick ett allt större inflytande i Europa.

Både i Västergötland, Småland, Östergötland och landskapen runt Mälaren byggdes stenkyrkor redan i början av 1100-talet, vilka på många ställen ersatte ännu äldre kyrkor i trä. Runt dessa gravlades alla i bygden, sida vid sida, i väntan på uppståndelsen. Här samlades både fattiga och rika med fötterna i öster och huvudet i väster.

NEDGÅNGAR OCH ÖKNINGAR

Under bondenäringsens tid är det tre stora nedgångar som är kända. Den senaste av dem är digerdöden som drabbade befolkningen men där det öppna landskapet knappt förändrades alls, eftersom det var tillräckligt många överlevande som inte ville att det skulle växa igen på samma sätt som vid de två tidigare tillfällena, omkring år 450-300 f.Kr. och under 500-talet.

Klimat, missväxt och pest

Klimat och missväxt

Vädret skiftade ganska mycket under medeltiden. Generellt sett var det varmare och torrare under perioden 900-1200 samt milda vintrar, medan det blev kallare och fuktigare under 1200-talet. Klimatet var som kallast runt 1250-1350 innan det åter igen successivt blev varmare. Från 1400-talets slut ökade värmen påtagligt och höll i sig fram till 1570-talet. Därefter förändrades klimatet snabbt och det blev stränga vintrar och stor nederbörd. Denna "lilla istid" sträckte sig fram till mitten av 1600-talet.

I detalj kan man se att det var extremt varma och torra somrar 988-1000. Torra somrar inträffade 960-1000, 1020-1039, 1130-talet, från 1152 till c:a 1200, 1230-tal, 1240-tal och 1290-tal. Vintrarna däremot var milda med en periodicitet på c:a 50 år och inträffade på 1130-talet, från 1170-talet till 1190-talet, från 1220-talet till 1240-talet, från 1270-talet till 1290-talet, och så vidare. Kalla vintrar inträffade 1210-1219, samt 1310-1319.

Risken för missväxt var mycket stor i Norden på 1290-talet. Genom regn eller torka förstördes säden fem år i rad 1315-1319 såväl i Sverige som stora delar av Europa. Dessutom förekom det boskapspest i Sverige runt 1316. År 1291 rådde det hungersnöd på grund av missväxt, liksom 1437-1440. Från år 1576 och till mitten av 1600-talet rådde en strängare kyla än på mycket

länge. Den kan bland annat jämföras med en annan kort kallperiod som varade från år 1108 och ett halvsekel framåt. I mitten av 1500-talet, omkring åren 1550-1570 hade det i stället varit en värmeperiod. Åren 1597 och 1640-1650 var det också nödår, liksom 1696-1697 då mer än 1/4 av Finlands befolkning svalt ihjäl.

Vulkanutbrott

Södra Skandinavien har skonats från vulkanutbrott, men inte dess effekter. De riktigt kraftiga utbrotten som emellanåt har förekommit runt om på jorden har ibland medfört så omfattande bildningar av rök och aska i atmosfären att det påverkat såväl klimatet i sig, med nedgång av temperaturen som ett allmänt förmörkat tillstånd.

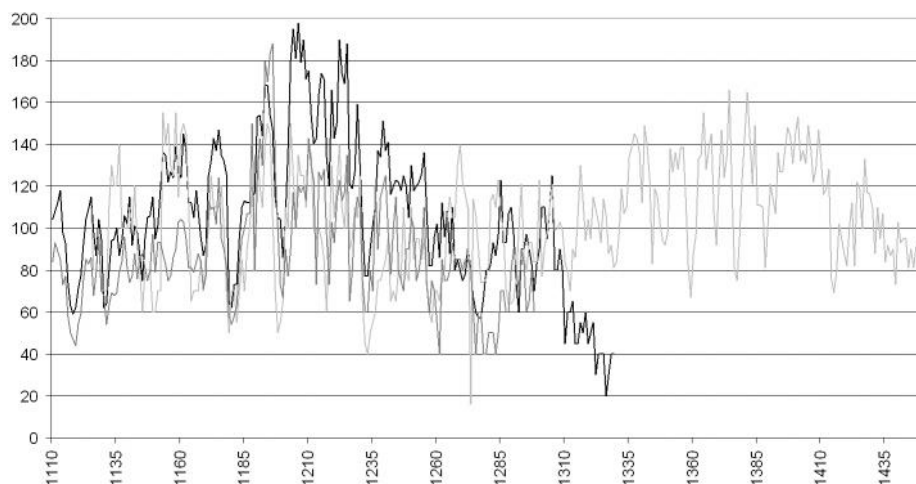
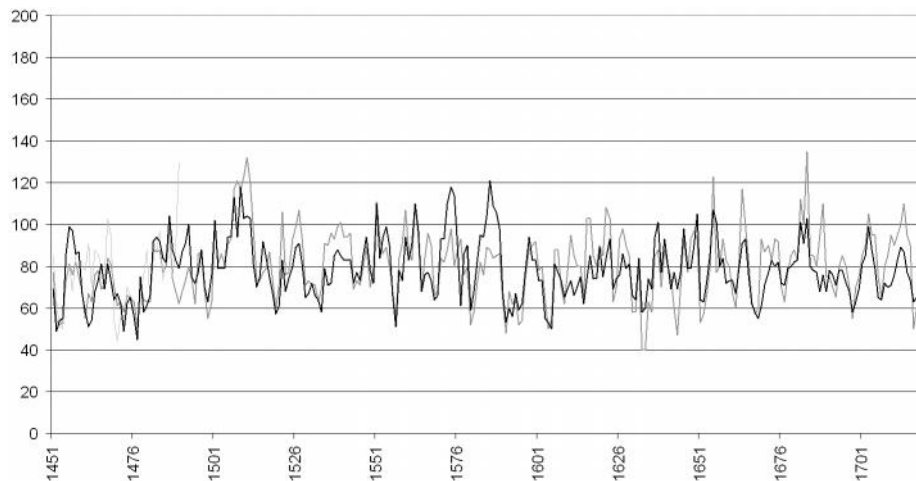
Medeltida pestepidemier

Efter digerdöden 1350 blev uppskattningsvis 1/3 av gårdarna i Sverige utslagna och ödelagda men variationen i landet kunde vara relativt stor. En ganska svår pest förekom år 1369, vilken kallas barnadödaren eftersom det mest var barn som dog. Landet drabbades även av pest 1413, 1421-1422, 1439, 1450, 1455, 1465, 1484 och 1495. Tillsammans bidrog det till att försvåra eller rent av förvärra ödeläggelsen under 1300-talet.

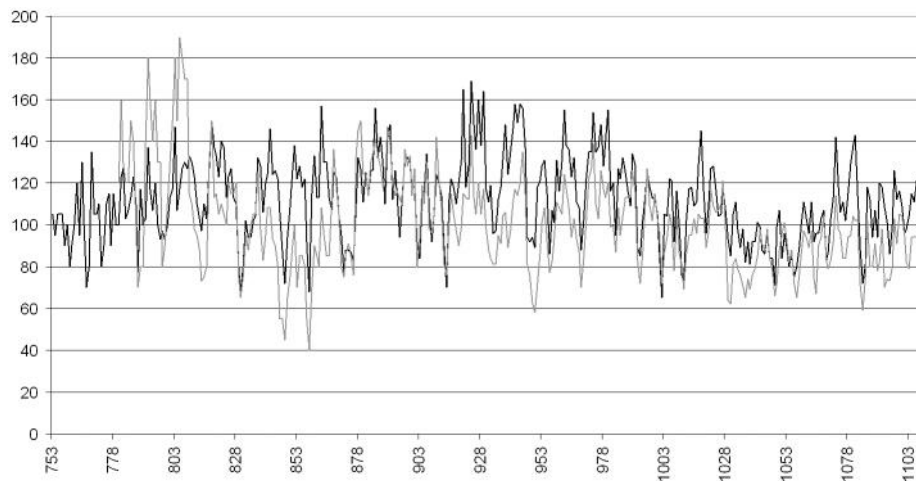
En del av de ödelagda gårdarna från 1300-talet och 1400-talet skulle inte bebyggas förrän under 1500-talets mitt. De landbor som återstod i bygderna fick bättre villkor med lägre arrendeavgift samt många gånger större gårdar än de haft tidigare. Därmed försvann de riktigt små enheterna som tidigare legat under stormännens huvudgårdar. Ödegårdar som låg i bördiga områden blev lättare återbesatta men för dem som låg i skogsbygder tog det längre tid.

Det var inte bara landbornas gårdar som i genomsnitt ökade i storlek efter digerdödens avfolkning. Självägande bönder som bodde intill ödehemman använde ibland de övergivna ängarna och åkrarna. Efter en tid kunde de betrakta dem som sin egen egendom. Sannolikt tillät frälset sina landbor att nyttja de ödelagda gårdarna som var i familjens ägo för att undvika skatteböndernas expansion på deras bekostnad, vilket också bidrog till att landbornas gårdar blev större. En effekt av detta blev att bönderna generellt sett var motståndare till nyodlingar, både för att det fanns enklare sätt att vidga

sina marker och för att man inte ville ha fler brukare att dela utmarkerna med. Kronan eftersträvade dock en skatthöjning med de nya hushållen och försökte på olika sätt gynna dem som ville bryta ny mark. Det skulle dröja ända till 1560-talet innan nyodlingarna började öka igen.

Årsringarna på ek, för några olika platser i västra Sverige, varierar först ganska mycket och är sedan tunnare än tidigare och visar därmed på ett kallare sommarklimat. Diagram för åren 1451-1720 och 1110-1450.

Årsringarna på ek, för 2 olika platser i västra Sverige, är relativt tjocka och visar därmed på ett varmt sommarklimat åren 753-1109.

Ödeläggelsen runt 500-talet

Östra Sverige

Husgrunderna på Öland och Gotland ger en tydlig bild av den omfattande ödeläggelsen av gårdar samt förändringen av samhället som inträffade under 500-talet i stora delar av Sverige. I stort sett alla system med stensträngar i östra Sverige övergavs under denna tid. I Östergötland minskade även markanvändningen drastiskt under 500-talet. Liknande minskningar kan också spåras på andra håll i östra Sverige. I den västra delen av landet var inte nedgången lika stor och återhämtningen gick snabbare än i öst. En del av betesmarkerna med enbuskar växte igen och ersattes av björkskogar innan ytorna frilades på nytt några hundra år senare. Efter denna nedgång anlades ett fåtal nya stensträngar, i form av fägator och inhägnader av ängar. I de mycket begränsade områdena utanför slättbygderna där stensträngar förekommer i Östergötland kan man emellanåt se att den efterföljande tidens ägargränser är nya och inte följer stensträngarnas indelning. På Gotland bibehölls den oregelbundna indelningen av jorden ända fram till modern tid, men på

Öland ersattes den under medeltiden av en ny och mer regelbundet utformad gränsdragning. För Södermanlands och Västmanlands del skedde en viss minskning av bebyggelsen under 500-talet, men inte i Uppland. Här och på andra håll i Mälardalen märks en kraftig omläggning till det som ofta kallas ensamgårdar, men som har visat sig bestå av ett flertal hushåll per gård eller vara huvudgårdar eller gods med stora jordarealer. Stora delar av norrlandskusten drabbades också av en kraftig nedgång av betesmarker och befolkningens storlek, men med ett undantag. I Ångermanland och Västerbotten inträffade vid samma tid i stället en ökning längs kusten.

Ödeläggelsen runt om i bygderna i södra Sverige på 500-talet var minst lika omfattande som under digerdöden, men effekterna i kulturlandskapet blev ännu större och det skulle dröja flera hundra år innan bygderna var återställda igen.

Södra och västra Sverige

I Skåne har ingen nedgång registrerats men på det sydsvenska höglandet, där bandparceller låg vid sidan av områden med röjningsrösen, skedde en större nedgång vid denna tid. Det gäller främst i de mer avlägsna områdena där en del av marken inte upptogs på nytt förrän under tidig medeltid. De mer cen-

trala bygderna klarade sig utan någon större nedgång, i likhet med den övriga delen av Västergötland som snabbt återhämtade sig.

Nya ägarsystem

Bebyggelsen och markanvändningen förändrades under 500-talet, men det berörde inte teknik, redskapen, boskapens sammansättning eller vilka sädeslag som odlades, utan var av mer strukturell art rörande jordfördelning och gränsdragning. Den här förändringen omfattar stora delar av östra Sverige, från Småland och Öland i söder, via Gotland, Östergötland och Mälardalen samt upp till Norrlandskusten. Alla eller de allra flesta av de husgrunder som är kända i dag från denna tid övergavs och då särskilt på Öland och Gotland. Den nya träbebyggelsen som ersatte dessa stengrunder lades någonstans i trakten intill den gamla. Inte heller användes stensträngarna längre runt åkrar eller fägor.

Mälardalens nya enheter

Runt om i Mälardalens landskap upprättades helt nya enheter av bebyggelse, vilka i mycket hög grad kom att stå sig till såväl 1500-talet som nutiden. Dessa platser fick i regel nya ortnamn och med tiden egna gravfält från järnålderns senare del, varför de är ganska lätta att återfinna, rekonstruera och åtskilja från varandra. Dessa bebyggelser var antingen gårdar om ett enda hushåll, huvudgårdar för mer besuttna familjer samt med underlydande smågårdar eller regelrätta gods där ett större antal människor tjänstgjorde för att sköta driften medan en enda person eller familj ägde hela godset. Så återfinns man dem i början av medeltiden och så bör de ha varit under järnåldern.

Orsaken till nedgången på 500-talet

Det finns några tänkbara orsaker som helt eller delvis kan förklara denna snabba nedgång. Den omfattande pesten i Europa under den andra halvan av 500-talet, den justinianska pesten som uppkallats efter den östromerske kejsaren Justinianus, där dödligheten ofta var lika stor eller rent av större än under digerdöden på 1300-talet, drabbade hela romarriket och alla dess grannfolk. Den kom från Egypten år 540 och drabbade bland annat staden Konstantinopel med full kraft år 542. Varken den här pesten eller digerdö-

den spreds av råttor, vilket är en allmän missuppfattning, utan från människa till människa. En annan förklaring till nedgången berör de folk som i slutet av folkvandringstiden kan ha återvänt hem igen och att det därmed blev ännu mer omfattande krig än tidigare i Norden. Enligt krönikören Prokopios återvände de extremt krigiska herulerna till Sverige eller Norge på 510-talet. Vissa antar att även en del av ostrogoterna samt somliga andra folk som de var besläktade med kan ha återvänt till Norden i slutet av 550-talet i samband med det ostrogotiska rikets fall samt förintelsen av burgundernas och gepidernas riken. Andra effekter av folkvandringstidens slut i mitten av 500-talet var att guldströmmen till folken i Norden upphörde helt, vilket märks tydligt i fyndmaterialet. Detta kan i sin tur ha skapat inre ekonomiska oroligheter, precis som efter digerdöden innan en ny ordning etablerats. Även religionen förändrades. Nya gudar fick en framträdande roll medan urgamla och viktiga gudomligheter minskade i betydelse eller försvann så gott som helt. Därtill slutande man offra krigsbyten i våtmarker och började bygga hov eller hednatempel som helt eller delvis påminde om dåtidens kristna kyrkor.

Återhämtningen

Under järnålderns senare del förekom inte längre stensträngar i någon nämnvärd omfattning. De områden i västra Sverige som drabbades av en nedgång på 500-talet kom under de två följande seklerna att återhämta sig, varefter en viss expansion går att skönja men i östra Sverige skulle det ta ytterligare några hundra år. Under vikingatidens början tycks tvåsädet ha införts för första gången i landet och då till att börja med i östra Sverige. Åkerarealen fördubblades i en del områden under perioden 700-1000 på grund av övergången till tvåsäde där hälften av åkern låg i träda varje år, varför odlingen i sig inte ökade i omfattning. Under medeltiden ökade odlingen med en tredjedel från 1000-talet till 1600-talets mitt, vilket delvis beror på en svag befolkningsökning och en vidgning av gårdarnas genomsnittliga storlek, men inte någon större ökning av antalet hushåll. Även i västra Sverige kan man räkna med en ökning både av åkerytorna i sig och av de årliga odlingsytornas omfång. Som en effekt av detta ökade sädesodlingen under tidig medeltid förhållandevis mycket, men till ganska stor del användes spannmålsskörden för att betala skatt. Denna period av förändringar av jordbruket skulle pågå kontinuerligt ända till 1500-talet. Nyheterna berörde varandra. Åkrar som låg i träda blev allt viktigare, samtidigt som råg infördes och man började planera för växtföljden på de olika åkrarna.

Hunden var viktig som jaktsällskap och sedan som vakthund och vallhund. Hela forntiden var präglad av oroliga perioder när den kom till stor nytta.

Namngivna gårdar och byar

Många ortnamn är upp till 1500 år gamla och verkar sträcka sig ner till 500-talet. Bara ett mindre antal tycks vara äldre och kan vara från en tidigare del av järnåldern och rent av yngre bronsålder. En nyhet som infördes på 500-talet är personnamn som förled. Dessförinnan ser vi inga spår av personnamn, men möjligen namn eller benämningar på enskilda familjer eller släkten.

Tun

En del gårdar i Mälardalen från yngre järnålder verkar avvika från det generella och tycks ha blivit centrala platser i en organisation som ombesörjde marknad, offer till gudarna samt rättsskipning vid tingsplatser. Dessa platser heter ofta Tun/-tun eller Tuna/-tuna, med eller utan förled. Möjligen var de

också viktiga för organisationen av det gemensamma försvaret. Förmodligen var det just under 500-talet som hundindelningen genomfördes eller omorganiserades i Mälardalen och som kom att bestå mer eller mindre oförändrad till medeltidens början när hunden successivt började ersättas av hundaret.

Nedgångar och ökningar

Säkerligen förekom det svängningar i bygdens avkastning från boskapsskötsel och odling under de första årtusendena. Möjligen hörde de ihop med de mindre förändringar av temperaturen som är kända eller de stora kulturella skiftena som var såväl snabba som genomgripande i hela Norden samtidigt. Först från mitten av bronsåldern kan vi spåra förändringarna mer i detalj.

Den första kraftiga nedgången

Runt 450-300 f.Kr. var det osedvanligt kallt både om sommaren och vintern. Skillnaden var stor både gentemot tiden strax före och efter, men ett par hundra år senare blev det varmare igen. I början av den perioden, redan c:a 500 f.Kr., ändrades omfattningen av det öppna landskapet i Norden mycket snabbt och minskade ibland till mindre än hälften mot tidigare. Den täta skogen bredde ut sig på övergivna ängar och betesmarker, först genom snabbväxande träd som björk och sedan med ek och andra ädellövträd. Även enebuskarna ökade i antal vid denna tid. I stort sett verkar nedgången sammanfalla med köldperioden. Därefter började det öppna landskapet långsamt att vidgas på nytt, från c:a 300 f.Kr., för att efter några sekler återgå till den tidigare nivån eller rent av öka något gentemot tidigare.

Den andra kraftiga nedgången

Åter igen minskade det öppna landskapet omkring år 500 men i regel inte lika mycket som tusen år tidigare. Märkligt nog gäller detta främst i östra Sverige och delar av norrlandskusten där den blev långvarig, men inte lika omfattande i västra Götaland. I det sistnämnda området, liksom i delar av Norge, skedde en hastig nedgång av odling och betesmarker men inom kort

hade det återgått till det normala igen för tiden innan. För östra och norra Sverige var det åter igen björken som kom först innan ädellövträden tog över i de nya skogarna. Efter 200-600 år och med en början under 700-talet, kom landskapet att öppnas på nytt tills det nådde sin gamla nivå, men dateringen för uppröjningarna varierar kraftigt mellan olika platser liksom hur lång tid det tog. Omkring år 800-1100 började sädesodlingen generellt sett att öka något i omfattning och kom i princip att fortsätta ända fram till digerdöden 1349. Åkrarna blev fram till dess ungefär dubbelt så stora eller ännu större än tidigare, delvis på grund av övergången till tvåsäde och delvis på grund av spannmålsodlingens ökade betydelse, men i mycket liten utsträckning på grund av någon direkt befolkningsökning. Efter digerdöden och under de två kommande seklerna skedde inga direkta förändringar, varken ökning eller minskningar, vilket är anmärkningsvärt eftersom befolkningen bevisligen minskade kraftigt under en lång tid. Å andra sidan vet vi att det fanns starka krafter, både bland jordägare och landbor (arrendatorer) som ville hålla landskapet öppet på grund av de vinster som det medförde. Från 1500-talet och under de efterföljande seklerna kunde sädesodlingen öka gentemot betesmarkerna, samtidigt som den totala arealen vidgades kraftigt och till och med medförde drastiska åtgärder som sjösänkningar.

Den extremt guldrika folkvandringstiden skapade stora förändringar i hela Europa, vilket avslutades med den justinianska pesten där en tredjedel av befolkningen dog.

Nyodling och kolonisation

Vid varje period som landskapet öppnats (c:a 1000-800 f.Kr., 300-0 f.Kr., c:a 700-1350 f.Kr. och från 1500-talets mitt) var det inte bara ett återupp-tagande av gammal igenväxt jordbruksmark utan en viss grad av nyodling och ibland också en kolonisation i skogsområden. En del områden blev viktiga jordbruksområden redan i början av bondestenåldern, medan andra områden fick en mer omfattande bebyggelse först under senare perioder samtidigt med återtagandet av förlorad mark som växt igen.

Justering av mantalets storlek

Justeringar i Västergötland

Förändringen av gårdarnas mantalsstorlek, från 1500-talet till 1900-talet, var nästan obefintlig i Dalsland och Värmland, men förhållandevis stor i Västergötland och då i synnerhet i den södra delen. I Marks och Kinds hära-der har mantalet halverats. I övriga delar är det inte ovanligt med en minskning med en fjärdedel. Graden av minskning i Älvsborgs län är större ju närmare häradet ligger Marks och Kinds hära-der, och mindre ju närmare de ligger Göta älv. I Skaraborg är tendensen att graden av minskning är större runt Falbygden och Kinnekulle, men mindre runt Varaslätten.

Orsaken till dessa justeringar av mantalets storlek bör helt eller delvis bero på övergången från boskapsskötsel till sädesodling, vilket hade inletts under medeltidens början och som stegvis ökade kraftigt från 1600-talet och under de kommande seklerna. Till Falbygden kom dessa förändringar allra sist och det skedde så sent som omkring år 1800. Då först infördes plogen och ersatte årdern. Under forntiden baserades kosten på mjölk- och köttprodukter, medan odlingen av spannmål under medeltiden i hög grad användes för att betala skatt. Successivt ökade odlingens omfattning och därmed förändrades även kosten för gemene man.

Ny inriktning och nyodling

Somliga gårdar, byar och häradar hade jordar som var lämpliga för både boskapsskötsel och odling, medan andra var mer lämpliga för enbart boskapsskötsel eftersom bebyggelsen placerats på en plats som utvecklats för detta i flera tusen år. Områden som saknade sammanhängande jordtytor med hög kvalitet på jorden eller hög bonitet, som var lämpliga för odling, hade svårt att få samma bärkraft på sina gårdar under tider med ökad spannmålsodling. De kom i fortsättningen att få en betydligt sämre avkastning i jämförelse med områden där en ökad odling kunde ske på en del av betesmarkerna. I skogsbygderna runt Dalsland och Värmland fanns det fortfarande gott om plats för nyodling tills varje gård fick så mycket mark som de behövde, till skillnad från Marks och Kinds härad i södra Västergötland där det endast fanns mark kvar som bara var lämplig för extensivt bete. Att även Falbygden berördes av denna justering beror troligen på att jorden visserligen har mycket hög jordkvalitet eller bonitet, men att andelen jord per hemman i en del bygder var förhållandevis liten varför odlingen inte kunde öka nämnvärt. Sedan lång tid tillbaka hade man dessutom utnyttjat platåbergen eller de omkringliggande hedarna till betesmarker, vilka numera ofta är skogsbevuxna. På så vis drabbades även denna trakt av förändringarna.

Befolkningsmässiga förändringar

Att dra slutsatser om befolkningens storlek utifrån pollendiagrammen och vegetationens förändring är inte någon enkel uppgift och utgår från en rad obevisade påståenden.

Medeltidens ökade åkerarealer

Sädesodlingen ökade under medeltiden och i synnerhet under 1500-talet och därefter. Orsaken till den kraftfulla ökningen av åkerarealen i början av medeltiden runt 1000- och 1100-talet berodde inte i första hand på att befolkningen ökade, utan så gott som enbart på att man dels gick över till tvåskifte i stora områden i östra Sverige och dels att befolkningen skattelades varav en del betalade sina skatter i spannmål, varför åkrarna kom att öka kraftigt i omfattning utan att befolkningens storlek eller deras vardags-

kost berördes. Expansionen i början av medeltiden berör i första hand omfattningen av åkrar och ängar samt dess nyttjandegrad, men inte befolkningens storlek.

Betydelsen av övergången från rike till stat

Vid övergången i Sverige från rike till stat under 1100-talet och främst 1200-talet pålades hela det svenska folket skatter, om man inte genom motprestationer fick skattefrihet. Dessa skatter använde kronan bland annat för att bekosta krigshärrar med utländska legosoldater som skulle ersätta de tidigare styrkorna som utgick från den vapenbärande delen av befolkningen. Detta ledde fram till ett kraftigt ökat behov av föda, där spannmål och smör var de mest praktiska varorna och som i regel utgjorde basen i de nya skatterna. En annan effekt var att befolkningskurvan inte längre hölls nere genom de ständiga småkrig som rikena ofta var inblandade i. Följden blev oundvikligen att befolkningskurvan för första gången började stiga kraftigt och skapade en hård konkurrens om arrendegårdarna, vars antal och avkastning dock inte ökade nämnvärt utom i en del skogsbygder där man bedrev nyodling. Befolkningsöverskottet fick i regel inte plats i de stora jordbruksbygderna eller ens i dess utkanter, utan fick finna en ny plats i landskap som Värmland, Dalarna eller längre upp i Norrland. Denna period var intensiv men blev kort på grund av det avbrott som digerdöden och den långa och efterföljande orosperioden utgjorde. Först från slutet av 1500-talet ökade åter igen befolkningens storlek, gentemot den nivå som förekommit strax före digerdöden.

Digerdödens effekter i landskapet

Digerdöden medförde att uppskattningsvis 1/3 av Sveriges befolkning dog och att motsvarande mängd gårdar lades öde. Samtidigt upphörde konkurrensen om arrendegårdarna, vilket skulle gälla i närmare två hundra år. Trots det märks sällan någon minskning i pollendiagrammen, sannolikt beroende på att den kvarvarande befolkningen utnyttjade de ödelagda markerna på ett ovanligt effektivt sätt samtidigt som det fanns många aktörer, både arrendebönder och jordägare, som hade mycket att vinna på att hålla markerna öppna och utnyttja övergivna åkrar och ängar. Inte heller kan effekterna av andra pestepidemier eller krigståg skönjas i pollendiagrammen under medeltiden.

Nedgången på 500-talet

Under 500-talet vet vi att hela Europa drabbades av den justinianska pesten vars effekt i många områden kan jämföras med digerdöden. Därtill kommer omfattande krig i spåren av folkvandringarna under 400-talet med oräkneliga fallna krigare. För de romerska provinserna uppskattas minskningen av befolkningen till mellan 50-90% samt att det kunde ta några hundra år innan befolkningen återställdes, vilket är närmast ofattbara siffror, men helt i överensstämmelse med de effekter som vi kan se i östra Sverige.

Befolkningens storlek från yngre bronsålder till 1500-talets mitt

Sverige kan grovt sett uppdelas i tre områden. Dels har vi de centrala jordbruksområdena runt Mälaren och i delar av Götaland, dels de stora skogsområdena i Värmland och Dalarna samt Norrlands inland som ofta saknar betydande spår av mänsklig aktivitet av någon egentlig omfattning före yngre järnåldern eller medeltidens början. Därtill har vi skogsområden i anslutning till centrala jordbruksbygder, vilka kom att känna av en kolonisation i slutet av järnåldern eller början av medeltiden samt från 1500-talets slut.

I de centrala jordbruksområdena har befolkningsökningen varit minst. Här skedde en förtätning tidigt och den nivån upprätthölls i takt med att nya jordbruksmetoder infördes eller strukturella förändringar kom rörande andelen odling gentemot boskap. Seklerna omkring år 1000 medförde att man åter igen befolkade de områden fullt ut som ödelagts under 500-talet samt att det kunde bli aktuellt med nyodling i vissa områden. En motsvarande återhämtning finner vi omkring Kristi födelse, efter nedgången runt 400-talet f.Kr.

Ökningen av befolkningen i de centrala jordbruksområdena bör ha varit marginell rent generellt under mycket lång tid. Storleken på befolkningen i mitten av 1500-talet bör ha varit identisk med det som var rådande strax före digerdöden på 1340-talet, som i sin tur var obetydligt större än situationen strax före den stora nedgången runt början av 500-talet, som i sig var en återhämtning och en mindre befolkningsökning gentemot nivån under yngre bronsåldern. Eftersom pollenkurvan endast antyder en ökning av jordbruket med 50-100% mellan yngre bronsålder och 1500-talet, varvid ingen hänsyn tagits till den åker som låg i träda från tiden omkring 1000

och framåt samt att spannmål i viss mängd enbart producerades för att betala nyinförda medeltida skatter, bör det innebära att befolkningen endast ökade ungefär 25-50% i centrala jordbruksområden.

Platser med nyodling och kolonisation i områden som låg nära de centrala jordbruksområdena, där tycks ökningen generellt sett ha varit större och i vissa fall ha flerdubblats. Sett i ett större geografiskt perspektiv, som i ett helt landskap, utgjorde dock detta i regel en förhållandevis ringa del i södra Sverige. I rena skogsbygder däremot, som Värmland och stora delar av Norrland, kunde ökningen medföra en mångdubbling av befolkningen på kort tid, där en viss del var ättlingar till bygdens folk medan många var invandrare. Här var det fråga om ren kolonisation och detta tycks bara ha förekommit i Värmland och norra Svealand samt ännu längre norrut.

Befolkningens storlek före yngre bronsåldern

Det finns ingenting som antyder någon större förändring av befolkningmängden om vi går från yngre bronsåldern och några sekler tillbaka in i den period då skottskogar tycks ha varit ett viktigt inslag i födoproduktionen för boskapen. Å andra sidan finns det ingenting som visar att kurvan haft ett annat förlopp än under tiden därefter, vilket borde innebära att befolkningen ökat med ungefär samma försiktighet som under efterkommande perioder.

Orsaken till den höga dödligheten

Eftersom vi inte känner till några naturliga befolkningshämmande faktorer, får vi söka efter svaret någon annanstans för att finna en förklaring till varför kurvan inte är brantare uppåt. Om befolkningen endast hade varit strävsamma bönder som levt i fred och fri tillgång till odlingsbara marker, skulle befolkningen ha fördubblats var 100:e år. Det skulle medföra en obetydlig befolkning redan i slutet av järnåldern om vi utgår från situationen strax före digerdöden och backar tillbaka. Om Sverige hade, låt säga en befolkning på 500.000 skulle det leda till en befolkning på 15.000 personer i hela Sverige under Ansgars tid.

Utifrån de fynd och lämningar som finns och pollendiagrammen, kan vi räkna med en mycket långsam befolkningsökning och därmed en omfattande förkortning av människornas livslängd. Den enda begripliga förklaringen

till ett sådant fenomen är att nordborna, liksom sina grannar, befann sig i ständiga krig under hela forntiden, från de första bönderna fram till övergången från rike till stat när staten beslutade sig för att förlita sig dels på frälsets härstyrka och dels på utländska legohärlar. Först då började också befolkningen växa snabbare än någonsin tidigare.

Avspeglingar i den sociala strukturen

Stora och små förändringar inom jordbruket och boskapsskötseln kan ha påverkat den sociala strukturen. Generellt sett kan vi utgå från att den forna indoeuropeiska strukturen var rådande, där samhället grovt sett var indelat i tre grupper. De två översta omfattade aristokraterna med prästerskapet ställt vid sidan av de jordägande vapenbärarna. Under dem fanns majoriteten av folket som bara i mindre omfattning ägde jord och boskap. I stället skötte de om de stora boskapsjordarna som aristokraterna ägde.

Ekonomiska nedgångar och uppgångar

Under gynnsamma perioder med god avkastning i den egna bygden samt rika gåvor från avlägsna hov och betydande personer, var det i första hand bygdens hövdingar och stormannasläkter som fick del av detta. Vid tider då klimatets svängningar drabbade boskapsskötseln var det i stället de sämst lottade i samhället i första hand som blev utan på grund av den minskade avkastningen. Eftersom det inte fanns någon alternativ försörjning är det troligt att de svalt ihjäl, ibland i stort antal. Emellanåt var situationen så kärv att stormännen slutade offra rika föremål till gudarna ute i naturen och till och med valde att göra sina egna gravar små och obetydliga, men deras betydelse i samhället stod kvar som förr.

Utvandringar och invandringar

Genom sändebud, hantverkare och andra kringresande människor fick kungar och hövdingar all tänkbar information om vad som hände nära och fjärran. De visste vilka betydelsefulla personer som hade gift sig med varandra, om födda och döda, sjukdomar, härfärder och byten samt öden och

äventyr för enskilda eller hela folkstammar. Somliga stormän och krigare valde att lämna sina hembygder i tider av fredslugn. En del av dem kom aldrig tillbaka eftersom de antingen stupade eller fann nya platser där de ville slå sig ner efter sina krigiska förvärv. Några utvandrade i mindre grupper, andra i stora samlingar som kunde omfatta upp till en tredjedel av en eller flera folkstammar. Några, såväl enskilda personer som stora folkstammar, var borta under långa perioder eller rent av flera generationer innan de återvände till sina forna hembygder uppe i Norden. Sällan eller aldrig går deras frånvaro eller hemkomst att spåra i efterhand, utom indirekt genom säregna fynd av främmande lyxföremål och guld, eller uppkomsten av annorlunda och främmande seder och bruk. Förekomsten av fornborgar och kungshögar, men också vanliga gravfält med högar, är spår efter dåtidens aristokrater och inte efter vanliga herdar och jordbrukare. Fornborgarnas antal, placering och storlek visar att de endast har varit till för att stärka bygdens försvar och att bara de främsta i bygden kom i fråga.

Förmodligen var utvandringarna som vanligast under köldperioder eller andra svåra perioder, såsom runt 1200 f.Kr. och omkring 450-300 f.Kr. samt i samband med de ökade kontakterna med romarriket från tiden strax före Kristi födelse och fram till 500-talet när tillståndet för samhällena i hela Europa kollapsade. Invandringar för enskilda eller mindre grupper av krigare kan ha varit som vanligast antingen när det gick mycket bra för dem som prövade lyckan i avlägsna länder eller när de hotades av förintelse. Under just 500-talet är sannolikheten att det förekom hemvändande personer och folkstammar som mest. Då kom några tusen heruler tillbaka till Norden och förmodligen också ett okänt antal ostrogoter, gepider och burgunder.

Nya stora färder som kunde bli livslånga blev allt vanligare igen från vikingatidens början och avstannade inte förrän i slutet av 1000-talet. För somliga medförde det ett nytt liv på Island, Grönland, Vinland, Skottland, Irland, Frankrike, Ryssland eller ännu längre bort, för andra ledde det fram till mångåriga handelsresor, medan ytterligare några fann lyckan eller döden på ett otal andra ställen i världen.

Några av dem som gav sig i väg kom hem med stora förmögenheter och kunde köpa gods och gårdar, medan andra blev utfattiga och tvingades sälja vad de ägde. Nya ägare kunde ibland medföra nya ortnamn på egendomarna eftersom de kunde återge tidigare ägares namn och en stamfaders namn. Både större och mindre byar ägdes av enskilda personer som till och med kunde äga ett flertal byar.

Förändringar i kosten efter medeltiden

Kosten förändrades något under 1600-talet när levnadsstandarden sjönk. Det medförde även att man åt mer spannmål och mindre kött- och mjölkprodukter. Antalet kor ökade under 1500-talet och 1600-talet, medan andelen svin gick tillbaka. Hästar blev också vanligare som dragdjur i Västergötland, vilket de redan var i Mälardalen. Honung förekom sedan tidigare, men socker infördes först under 1300-talet och då som en lyxvara.

ORTNAMNENS VITNESBÖRD

Ortnamnens datering

De flesta ortnamnen är upp till två tusen år gamla och kom sannolikt till från tidsperioden efter 200-talet, i samband med de stora förändringar som har skett därefter. Dateringarna av ortnamnsändelserna är ofta avancerade gissningar, som bland annat utgår från förnamnen i förlederna och dess typ och ålder, men också åtskillnad mellan hedniska och kristna personnamn samt gudanamn. Därtill vet vi någorlunda väl när stora förändringar skett i jordbruket, både kraftiga nedgångar med efterföljande uppgångar och mer omfattande kolonisationer med ett nyskapande av ortnamn.

Bystorlekens betydelse för åldern

Ju äldre en ortnamnsändelse är, desto större är de berörda byarna i genomsnitt. Ortnamnsforskare antar att alla byar växt långsamt med en någorlunda konstant hastighet och successivt blivit större. Pollendiagrammen berättar en annan historia som visar att landskapet öppnades ordentligt i mitten av bronsåldern, från den tidigare skottskogen som kraftigt försvårar tolkningen av landskapets verkliga utseende, och att det därefter mest varit fråga om vissa svängningar, såväl ökningar som minskningar av ungefär samma storlek. Därför är det mer troligt att byarna var stora redan under en

tidig del av järnåldern eller ännu tidigare och att de sedan delats, där den nya delen, med samma storlek som den kvarvarande delen eller mindre än den, fått ett nytt namn som var yngre än namnet på huvudenheten. Ju senare avstyckningar, desto mindre blev enheterna generellt sett. Därtill kom sedan de små nyodlingarna i skogsmarker som ibland bara var på 1/4 mantal.

Bysplittring

Somliga små byar eller till och med ensamgårdar kan ha en ortnamnsändelse som kan uppfattas som mycket ålderdomlig. Här går det emellanåt att visa att kringliggande gårdar mycket väl kan vara rester av en bydelning. Det var framför allt under två perioder då detta var aktuellt. Effekterna av de händer som medförde en kraftig och långvarig nedgång av jordbruket på 500-talet tycks även ha medfört en ny uppdelning av markerna när de åter togs i bruk, samt med andra namn på de nya enheterna, vilket tydligast framgår runt Mälaren. Här kan man anta att det funnits större byar före 500-talet, vilka sedan delats upp på mindre enheter som i sig mycket väl kan ha varit byar på omkring 4 mantal eller mer.

En annan tid då förändringarna är påtagliga är efter digerdöden när somliga ortnamn upphörde och andra ersatte de som inte längre var i bruk. Orsaken kan dels bero på att byn i fråga från början var en huvudgård med underliggande småtorp, som ombildades efter digerdöden. Egendomen gjordes då om till en by med enskilda gårdar, med en storlek runt 1 mantal per gård. Ibland tycks en del av de nya enheterna ha skilts från byns tomtmark och placerats på de forna utmarkerna och fått ett eget namn som inte förekommit tidigare. Dessa förändringar medförde ingen nyodling utan enbart en omstrukturering av byns resurser. I vissa bergiga landskap var det av terrängmässiga skäl en fördel att flytta ut gårdarna och på så vis dela upp byn på mindre enheter långt ifrån varandra, där någon enhet behöll det forna ortnamnet medan de andra fick nya ortnamn. En sådan utflyttning kan vi se spår av både i Bohuslän, Dalsland och södra Västergötland samt delar av Småland, men säkerligen också i många andra områden med uråldriga centrala bygder. Få av dessa utflyttade enheter ligger intill gravfält från yngre järnåldern både på grund av att de kan härstamma från medeltiden och för att de som bodde där under järnåldern hade för låg status i samhället. Dateringen till järnålderns slut eller medeltidens början är bara en datering av bebyggelsens placering på den aktuella platsen och inte tidpunkten då marken togs i besittning och började användas av den by som gården flyttats ut från.

Trots dessa uppdelningar av byn var gårdarna precis som under huvudgårdarnas tid ägda av aristokrater i samhället, antingen stormannafamiljer eller av kyrkan och dess företrädare.

Solskifte och andra tegskiften förekom redan under 1200-talets slut. Möjligen var det landborna som krävde rättvisare fördelning av markerna som de arrenderade. Efter digerdöden ökade normalgårdens storlek något.

Förflyttningar av hela byar

Före digerdöden förekom det att hela byar flyttades kortare sträckor inom en begränsad yta, men detta upphörde i regel efter digerdöden varför de platser som byarna har i dag valdes senast runt 700-1300.

Ensamgårdar i nyodlade marker och kolonisationsområden

Att storleken på byarna avspeglar åldern är delvis riktigt. Orsaken är att nyodlingarna i slutet av järnåldern och tidig medeltid skedde i utkantsområden, liksom i ännu högre grad koloniserandet av ödemarker vid samma tid eller efter mitten av 1500-talet. Detta eftersom det redan fanns folk i de centrala bygderna som sedan urminnes tider gjorde anspråk på all mark i de större jordbruksbygderna och i dess närhet. Det medförde ofta att bebyggelsen på varje nyodlad plats endast kom att omfatta en enda gård, ibland dessutom ganska liten och nedsatt till 1/2 mantal eller mindre i jordeböckerna, varför de ytterst sällan kom att utvecklas till byar.

Mälardalens ensamgårdar och små byar

Den grupp av ortnamnsändelser som är rikligt förekommande runt Mälaren berör gårdar med närhet till gravfält från yngre järnåldern (år 550-1050), varför ortnamnen bör härstamma senast från den tiden. Bebyggelsen kan däremot vara betydligt äldre. Under 500-talet var det en kraftig nedgång både av jordbruket och befolkningen, då både åkrar och betesmarker växte igen. Möjligen var det efter den kraftiga nedgången när bygden återhämtade sig som nya gränser och ortnamn bildades, vilka sedan blev kvar mer eller mindre oförändrade långt in i historisk tid. När befolkningens mängd efter några hundra år återgått till den tidigare nivån inleddes både gårdsdelning i enstaka fall, nyodling på utmarkerna samt kolonisation i nordliga skogsom-

råderna där det dessutom kunde finnas gott om järn. I viss mån användes gamla ortnamnsändelser på dessa nya gårdar, men inte sällan uppstod helt nya ändelser.

Försök till datering av ortnamnsändelserna

Utifrån rent språkliga argument som avser språkets utveckling, samt den ovannämnda uppfattningen om bygdens utveckling och dess samröre med ortnamnens tillkomst, kan ortnamnsändelserna dateras någorlunda väl, men dessa dateringar ska bara ses som försöksmässiga.

Från tiden runt 200-talet

Ortnamnsändelserna -hem och -ene (äldre gruppen). De har alltid en förled, men här ingår aldrig personnamn. Inte heller tycks gudanamn förekomma som förled. Möjligen är även de enkla naturnamnen från denna tid såsom Borgunda, Dala, Flo, Hol, Hånger, Kleva, Lena, Näs, Skår och Vånga samt många en- och tvåstaviga ortnamn vars betydelse numera inte kan tolkas.

Från tiden runt 500-talets slut eller strax därefter

Ortnamnsändelserna -ala, -arve, -berga, -bo, -by, -ene (yngre gruppen), -harg, -hov, -inge (-unge, -linga etc), -ike, -lev, -lo, -lunda, -lösa, -mora, -os, -stad, -säter, -tun, -vi, -vret och -åker. Därtill ortnamn med syftning på företeelser i samhället såsom Bjärka och Vik, vilka inte är naturbeskrivningar utan avser mötesplatser. Många ortnamn har personnamn eller gudanamn som förled eller förekommer utan förled. Fram till denna tid kan ortnamnen uppfattas som aristokratiska, eftersom de tillkom och användes av dessa jordägare.

Från tiden år 700-1350

Ortnamnsändelserna -benning, -bol, -falla, -hester, -hult, -lindor, -måla, -ryd (-röd, -red etc), -torp och -valla. Den föregående gruppens ändelser kan också förekomma. Från denna tid förefaller allt fler ortnamn ha kommit från allmogen och personer som bara ägde en enda gård, som ibland dessutom var mycket liten.

Från tiden efter år 1350

De ortnamn som bildades under 1500-talet och därefter saknade de tidigare periodernas struktur och uppbyggnad. Här är variationen betydligt större, men ofta är de precis som tidigare sammansatta av förled och efterled där

förleden ibland återger ett personnamn och ibland syftar på naturen. De allra flesta av ortnamnen är bildade av allmogen och inte av aristokrater.

Ortnamn vid brytningstider

Hedniska och kristna namn

Många ortnamn är hedniska till sin innebörd medan andra har en kristen prägel. Främst gäller det personnamnen i förlederna, som kan vara hedniska eller hämtade från den kristna sfären. Vissa hedniska personnamn används fortfarande, varför ortnamn med sådana förleder kan vara från såväl hednisk som kristen tid. Om det däremot är rena gudanamn bör de vara från tiden före 1000-talets slut. Kristna personnamn kan dock knappast ha använts som förled i ortnamn innan kristendomen successivt bredde ut sig under 900-talet, eller som allra tidigast under 800-talet. Kristendomen bör ha varit känd i Norden redan på 300-talet och vi måste räkna med att det fanns kristna människor i södra Skandinavien senast från 500-talet vid tidpunkten för herulernas och möjligen ostrogoternas återkomst från södra Europa. De typer av ortnamnsändelser som i princip enbart har hedniska namn bör också vara från hednisk tid. I annat fall hade de varit uppblandade med kristna namn.

Före och efter digerdöden

En av digerdödens effekter var att en del ortnamn föll i glömska sedan byn eller gården ödelagts och dess marker börjat användas av kringboende grannar, både i syfte att försöka hålla markerna öppna för ägarnas skull så att de inte växte igen och för att brukarna skulle kunna öka sin egen avkastning. När befolkningen sedan ökade i antal och de ödelagda gårdarna åter bebyggdes, förekom det att dessa platser fick nya namn som emellanåt härstammade från den tid när platsen legat öde. Exempelvis upphörde byn Olofstorp i Laske-Vedums socken efter digerdöden och ersattes av byarna Horshaga och Fårhaga, där det framgår med all tydlighet hur markerna användes under mellantiden. Liknande exempel finns runt om i bygderna.

Ortnamn av central betydelse

Bland ortnamnen i Mälardalen är det få som tycks vara äldre än från 500-talet. Likaså är det förhållandevis få ortnamn i slättbygderna som är yngre än 1300-talets första hälft. Därefter möter vi enbart ett mindre antal hemmansklyvningar samt ett mer betydande antal nyodlingar i skogsbygder och myrmarker från framför allt tiden efter 1500-talets slut. I främst de stora skogsområdena i norra och västra Västmanland samt norra Närke var järnframställningen så omfattande och inkomstbringande att de nyetablerade gårdarna kunde vara mycket små, eftersom man inte levde av boskapen och odlingen. Här tycks en expansion ha skett under hela medeltiden, till stor skillnad från jordbruksområdena.

Återkommande ortnamn av central betydelse

Husby och Husaby, Tun och Tuna (-tun/-tuna) samt Bo och Lundby är ortnamn som var betydande för samhällets struktur och organisation. Lundby är den minst kända av dem, tätt följd av Bo, som inte får blandas samman med ortnamn med den snarlika ändelsen -bol eller -boda. Dessa ortnamn förekommer också sparsamt i andra landskap än de som ligger runt Mälaren.

Lundby

Ortnamnet Lundby förekommer på ett sådant sätt att de tycks ha haft kollektiva funktioner för en hel bygd. De två ortnamnen Lundby som förekommer i Västergötland, Norra Lundby och Södra Lundby, ligger dels intill Varnhem och Ökull som var mycket viktiga orter under järnåldern och medeltidens början samt dels vid Göta älvs utlopp på Hisingen.

Bo

En av de vanligare ortnamnsändelserna på hunden i Mälardalen och häradena i resten av landet är -bo. Detta kan jämföras med Västergötland som under medeltidens början var indelat i 8 områden som kallades bo, var och en bestående av ett visst antal härader. På samma sätt var landskapet Finnveden indelat i tre bon. I Västergötland bör indelningen i bon kunna dateras till medeltidens början, bland annat eftersom Västergötland som landskap inte förekom under järnåldern och att boindelningen rättade sig efter det. Å andra sidan ligger 7 av de 8 bonas centrum i Skaraborg, som bör ha varit ett

eget landskap under järnåldern, vilket gör att boindelningen kan vara äldre och bara justerad vid landskapets utökning. I så fall kan boindelningen också vara äldre i områden som Finnveden och med hundens ortnamnsändelser i Mälardalen, liksom häradnamn med den ändelsen i Västergötland. Alla dessa kan då vara från 500-talet om de inte är ännu äldre.

Ytterligare ett betydande ortnamn är Bosgården, som i varje fall i Östergötland kan antas ha varit den gård, där ägaren eller bryten satt och organiserade byn i fråga. Förmodligen var det likadant i Västergötland, men att denna funktion så gott som överallt i landet upphörde i efterdyningarna av digerdöden.

Husby

Ortnamnet Husby och Husaby är vanligt runt Mälardalen, där varje hund har eller kan ha haft en plats med detta namn. Det stora hundet Trögd, som var indelat i tredingar, hade en Husby i var och en av dem. Förmodligen var det platser varifrån viss administration utgick. Gårdarna eller godsens i sig bör ha varit betydligt äldre än ortnamnet, som ofta har daterats till järnålderns slut eller snarare till medeltidens början. De har varken varit konkreta försvarsanläggningar eller samlingsplatser för ledungsflottan. Inte heller har de tjänat som magasin för skatten, eftersom mälardalsborna inte betalade någon årlig fast skatt till kronan förrän efter 1200-talets mitt. Då hade de redan tjänat ut sitt syfte och i slutet av 1200-talet var systemet med Husbyar i Mälardalen förlegat. Möjligen kan de ha varit tingsplatser eller uppsamlingsplatser för den skatt som endast skulle utgå de år som ledungsflottan inte låg ute till havs. Eftersom ledungen formellt ersattes av stående jordaskatter efter Birger jarls seger år 1247 är det naturligt att se avvecklingen av Husbyarna därefter, med tanke på att den permanenta skatten var betydligt mer omfattande än vad den varit tidigare och därför behövde en vida större och bredare organisation. Det innebär att namnen Husby och Husaby kanske bara var ett enda eller högst ett par hundra år gamla när orsaken bakom dess tillblivelse försvann.

I Västergötland finns bara två orter som har namnet Husaby. Den ena av dem ligger på Kinnekulle och har aldrig varit i rikets tjänst, men däremot den plats varifrån Skara stift organiserades och administrerades från första början innan Skara tog över. Ännu så sent som i slutet av 1400-talet byggdes en biskopsborg i Husaby som en markering på att platsen fortfarande hade en viktig funktion för biskoparna. Enligt bilagan till äldre Västgöotalagen var det Olof skötkonung som skänkte bort den stora byn till det nybildade stiftet för att det skulle ha den till sitt underhåll. Förmodligen var det först efter detta ägarskifte som byn fick namnet Husaby, eftersom det först var

därefter som platsen fick administrativa funktioner. Den andra platsen i Västergötland, med namnet Huseby, ligger alldeles intill Forsby utanför Skövde, vars kyrka ligger på en stor kungshög. Inte långt härifrån har man hittat Timboholmsskatten som är landets näst största guldfynd från järnåldern. Ingen av dessa två platser ligger i närheten av de åtta gods som tillhörde Uppsala öd och som var centrum för de åtta bon som Västergötland var indelat i. Därför är det svårt att betrakta dem som viktiga för landet Sverige, utan snarare platser som var viktiga för kyrkans eller någon stormannaätts privata administration. Liknande situationer förekommer främst i Småland och Östergötland där det sistnämnda landskapet har många Husbyar men nästan bara i den östra delen och dessutom mycket nära varandra. Även här kan man ana kyrkliga eller privata intressen bakom namngivningen, där godsen i fråga kanske ska ses som huvudgårdar eller sätesgårdar. I så fall framträder möjligheten att Husbyarna i Mälardalen endast betecknar det gods där de personer bodde som ansvarade för hundet och dess deltagande i ledungsflottan. Oavsett Husbyarnas faktiska funktion tycks de som allra äldst tillhöra järnålders slut och har då ersatt andra centrala platser såsom Tun och Tuna.

Tun

Ortnamnet tun är mycket gammalt och syftar på samlingsplatsen mellan husen på en gård. I engelskan har ordet blivit synonymt med städer. Därför förefaller det naturligt att tolka dem som samlingsplatser i rättsliga och religiösa sammanhang samt viktiga för ledungsflottans organisation och som marknadsplatser. Eftersom en del av dem har hedniska gudanamn som förleder bör de vara äldre än Husbyarna och kan även i viss mån ha varit dess föregångare. Gissningsvis har en del Husbyar haft namnet Tun, Tuna eller -tun/-tuna. Möjligen ska dessa ortnamn jämföras med keltiska Dunum från järnåldern vilka avser starkt befästa borgar med vissa funktioner som handelsplatser.

Tuna (eller -tun / -tuna) kallades den gård i varje hund, som var centrum för sådant som rörde kult och ting. Inte långt härifrån låg en husby (Husby / Husaby) som tycks ha varit säte för kungens organisation av ledungsflottan. Tunaplatserna har ofta gudanamn som förled, medan husbyarna endast heter Husby eller Husaby. Som förled till Tunaplatsernas ortnamn förekommer ett flertal gudar (Frej, Freja, Tor, Tyr, Nerthus och Ull), men däremot inte Oden, vilket beror på att organisationen låg färdig innan Oden blev en viktig gud. Orter med namnet Tun har en början runt 400-talets slut eller senast från 500-talet.

I Västergötland är namnet sällsynt. I Tun vid Vänerens kust finns två kungshögar varav en av dem är bevarad. Intill byn ligger ett av landskapets största rösen från bronsåldern. Längre norrut längs Vänerens kust låg Tuna, numera godset Marieholm som ingår i Mariestad. De två Tunhem, Västra Tunhem och Östra Tunhem, ligger intill gods som tillhörde Uppsala öd, dels intill Gudhem och dels Hulesjön vid Göta älv. Vid ett tredje gods som tillhörde Uppsala Öd, Vad i Vadsbo härad, fanns tidigare en plats som benämndes Sigtuna. Det snarlika namnet Sätuna ligger vid Hornborgasjön, men ganska långt från andra betydelsefulla platser.

Eftersom den hedniska guden Oden förefaller ha haft en undanskymd roll som förled till ortnamnen med ändelsen -tun och -tuna, kan detta peka på att Tun och Tuna är äldre än Odens etablering som allfader för asagudarna, vilket i så fall skulle innebära att dessa ortnamn bör kunna gå ner till 500-talet och vara samtida med den stora förändringen av jordbruket och dess gränser i såväl Mälardalen som stora områden i hela östra Sverige, från söder till norr.

Ortnamn knutna till händelser

Ett visst antal ortnamn anknyter till händelser som berör en hel bygd. Eftersom allting i naturen och omkring människorna var påverkat av gudarnas närvaro, behöver inte ortnamn med gudanamn som förleder eller där efterleden antyder offerplats etc innebära att platsen var vigd för en allmän dyrkan för hela bygden. I stället kan ortnamnet tolkas som att de som bodde där såg gården eller byn som en helgad plats åt en viss gudom.

Bland de ortnamn från järnåldern eller medeltidens början som kan förknippas med religionen eller varit samhällsmässigt viktiga platser, är exempelvis:

Hov - träbyggt hednatempel.

Harg - plats med naturligt formade stenar där man offrade.

Sal - träbyggt hednatempel, möjligen även plats för stora gästabud.

Al - helig plats.

Husaby - avsåg plats varifrån en mer omfattande administration utgick, och förvaltades av t.ex. kung eller biskop.

Tun - en viktig mötesplats med militära, juridiska och/eller religiösa funktioner.

Karleby - plats där en av kungens eller någon hövdingens karlar satt. Kan jämföras med **Tegneby**, **Rinkeby**, **Sveneby** etc där en tågn, rink respekti-

ve sven bodde. Vad dessa befattningar innebar är fortfarande oklart, men de tycks ha skött viss administration och organisation kring en uppsättning gårdar och byar, eller haft visst befäl i härstyrkan.

Birka - stadigvarande handelsplats eller marknadsplats vid viss tid på året.

Varv - mötesplats för folkförsamlingen, där representanter från ätterna träffades för rådslag.

Åsaka - troligen en plats varifrån kulten utgick i ett bestämt område, men dessutom kan man ha hållit ting och haft marknad här.

Ortnamnsändelsen -torp och -bol från medeltiden

Bland de övriga ortnamnen som ofta dateras till en tidig del av medeltiden men definitivt inte till järnåldern finner vi ändelsen -torp och -bol (ibland förkortat till -bo). I Mälardalen har dessa gårdar ytterst sällan gravfält eller ens enskilda gravar från yngre järnåldern som kan påvisa en bebyggelse på platsen före medeltidens början. Dessutom förefaller dessa enheter vara små och uppfattas ofta som nyodlingar under medeltidens två första expansiva sekler runt 1100-talet och 1200-talet, men det kan också vara avstyckningar från andra enheter.

I Västergötland är situationen annorlunda. Ett förhållandevis stort antal byar kan ha denna ändelse, trots att de både har järnåldersgravar, är stora i omfattningen och ligger centralt i en jordbruksbygd. Därför kan det inte vara fråga om någon nyodling för de allra flesta av dem. Däremot kan det vara avstyckningar från byar av ännu större storlek.

De enskilda gårdarnas namn i byn

Inom byarna var det få gårdar under medeltiden som hade egna namn av ett mer stadigvarande slag, men bland dem finner vi Bosgården och Storegården. De tycks ha haft en annan status i byn än de andra gårdarna och kan antingen ha varit en rest av den forna huvudgården eller den gård där byns bryte satt och styrde sysslorna. Runt medeltidens mitt blev det allt vanligare att ägandet av byarna splittrades. Tidigare hade en enda person eller familj ägt hela gods och byar, men genom arvskiften delades de ibland upp på flera ägare. Det medförde att det även blev viktigt med en tydligare fördelning av

marken inom byn och mellan gårdarna så att varken brukarna eller ägarna missgynnades. Därmed ökade också behovet av att ge gårdarna inom byn egna namn, vilket hade saknats tidigare. Ännu under 1600-talet var det många gårdar som inte hade egna namn, men senast i slutet av detta sekel framtvingades en namngivning genom skatteskrivarna. Då uppkom namn som Per-Larsgården etc, vilka sedan blev permanenta trots att Per Larsson och alla andra som namngivit gårdar med tiden ersattes av andra bönder.

BYDELNING

Gård och by

Mantal

Under slutet av medeltiden samt under 1500-talet finner vi ett stort antal gårdar vars storleksnorm är 1 mantal. Denna storlek är varken en bestämd yta eller avser att ge upphov till en viss avkastning. I stället är ett mantal den storlek på gård som för just den berörda trakten är nödvändig för att försörja en normalstor familj, *som minst*.

Tomt och tun samt inägor och utmarker

Gårdens arealer kan indelas i flera delar. Tomten avsåg den del där husen stod och gårdstunet var dels platsen mellan byggnaderna men främst framför boningshuset. I anslutning till tomten låg inägorna som bestod av åkrar och ängsmarker för höslåtter samt i viss mån mindre betesmarker. Längre bort låg utmarkerna där boskapen kunde beta under en stor del av året och där man kunde hämta ved men också bryta torv etc. Inom byarna fanns regler för hur utmarkerna fick användas, eftersom den nyttjades gemensamt och ofta utan bestämda gränser i markerna. Inägorna däremot hade tydligt markerade gränser som visade åkrarnas och ofta även ängarnas utbredning och omfattning. I en del byar var det fastlagt vilka ytor som hörde till en viss

gård eller tomt, medan andra byar kunde ha ett roterande system vad gällde nyttjanderätten.

Byarnas storlek

Storleken på byarna under 1500-talet var ända upp mot 35 mantal i Skaraborg, medan de var betydligt mindre i Älvsborg vilket även gäller generellt i landet. De mindre byarna och ensamliggande gårdarna i Skaraborg dominerar i nuvarande skogsbygder och är därför vanliga i häradet som Vadsbo, Kåkind och Vartofta. En del av dem ger intryck av att vara nyodlingar från tiden kring medeltidens början eller järnålderns slut, medan andra snarare är avstyckningar från en närliggande by. De gårdar som utifrån ortnamn och andra omständigheter kan uppfattas som nyodlingar från den tiden ligger främst i trakten av Tiveden, uppe på Hökensås och intill platåbergens sluttningar eller vid våtmarker. De gårdar som kan tolkas som avstyckningar ligger ofta som en mindre egendom i en sammanhängande jordbruksbygd, med stora byar intill och emellanåt med ett ortnamn som visar en samhörighet med en stor by. Ingenting pekar åt andra hållet, att två eller fler gårdar slagits samman till en by, om vi utgår från tiden från 1300-talets mitt och framåt. I Brunsbo däremot avhystes befolkningen på ett visst antal frälsegårdar av ägaren biskop Bryniolf, varefter de slogs samman till en betesmark utan bebyggelse. Således var det inte fråga om att slå samman flera gårdar till en gemensam by.

Byar om minst 16 mantal i Skaraborg på 1500-talet:

<u>Härad</u>	<u>Socken</u>	<u>By</u>	<u>Mantal</u>
Vadsbo	Björsäter	Björsäter	17
Valle	Bolum	Bolum	18
"	Häggum	Häggum	19
Gudhem	Borgunda	Borgunda	35
"	Brunnhem	Brunnhem	17
"	Dala	Dala	32
"	Segerstad	Segerstad	22
Vilske	Floby	Floby	17
Barne	Vara	Vara	18,5
Åse	Friel	Friel	17
"	Tun	Tun	17,5
Kinne	Kinne-Kleva	Kleva	19,5
"	Västerplana	Västerplana	18
Skåning	Marum	Marum	21
"	N.Vånga	Vånga	32

Vartofta	Luttra	Luttra	16
"	Slöta	Saleby	16
"	Kymbo	Kymbo	17
"	Hångsdala	Hångsdala	18
"	Karleby	Karleby	24
"	Dimbo	Dimbo	27
"	Kungslena	Kungslena	28
"	Vartofta	Vartofta	16
<i>summa</i>		<i>23 st</i>	<i>482,5</i>

I den södra delen av Västergötland, i Älvsborgsdelen, var det bara 14 byar som hade 7 mantal eller mer på 1500-talet. Allra störst var säteriet Koberg som i början av 1900-talet hade omkring 100 underlydande torp på sina kringliggande ägor. Att klarlägga omfattningen och storleken på detta gods och utreda hur och när dessa torp etablerats, ligger utanför detta arbete. Om varje torp förslagsvis var på 1/4 mantal skulle hela säteriet motsvara c:a 25 mantal.

Byar om minst 16 mantal i Älvsborg på 1500-talet

Härad	Socken	By (etc)	Mantal på 1500-talet
Bjärke	Lagmansered	Koberg	?
Ale	Östad	Östad	12,9
Ö.Hising	Lundby	Lundby	12,8
Ö.Hising	Göteborg (Härlanda sn)	Härlanda	10
Redväg	Dalum	Vedåsla	9
Kulling	Eggvena	Eggvena	8,75
Ö.Hising	Tuve	Kviberg	8
Flundre	Fuxerna	Fuxerna	7,9
Vättle	Angered	Lärje	7,5
Väne	Väne-Åsaka	Åsaka	7,5
Mark	Kungsäter	Kungsäter	7,4
Gäsene	Hudene	Hudene	7,25
Mark	Örby	Skene	7,1
Gäsene	Ornunga	Ornunga	7

Förnamn i ortnamnen

I förlederna i Skaraborgs ortnamn finns 698 personnamn varav 364 är olika. Av dessa 364 personnamn eller binamn är endast 27 kvinnonamn samt 11 kristna namn, varav 10 är mansnamn och 1 är kvinnonamn. Kvinnonamnen är någorlunda jämnt fördelade i Skaraborg. De kristna namnen, som totalt berör 22 ortnamn, förekommer främst i trakten av Hökensås, i Kåkind och Vartofta härader där nyodlingen var störst i början av medeltiden. De hedniska namnen är av samma typ som på runstenarna och bör tillhöra yngre järnålder eller tidig medeltid.

Bydelning, bybildning och byförflyttning

Variationen är stor vad gäller egendomens storlek och sträcker sig steglöst från små ensamgårdar till mycket stora byar. Under tiden fram till medeltidens slut och även därefter finns det indikationer på att byar delats och bildat mindre enheter. Vid sidan av detta har det också förekommit att gårdar sammanslagits till byar eller att enskilda gårdar uppdelats i två eller fler hushåll. Att gårdar slagits samman till en by går inte att spåra någonstans i Västergötland, däremot finns ett par fall där sammanslagningen syftat till att nybilda eller utöka ett säteri (Brunsbo och Sveneby). Inte heller är det vanligt att finna byar vars tomtmarker flyttats vid någon tidpunkt före 1600-talet, sådana spår är mycket ovanliga (Holöja etc) men bör ha förekommit betydligt oftare än vad som är känt, men bara kortare sträckor.

Av de tre typerna som berör förändringar av byar är två av dem (bybildning och byförflyttning) försumbara till antalet. Bydelning däremot var relativt vanligt men med olika resultat, antingen ett flertal utspridda ensamgårdar eller ett par större bydelar.

Slättbygd kontra skogsbygd

Trots likheter mellan områden som Skaraborg och Älvsborg, skiljer de sig från varandra på en rad punkter. En viktig grundläggande skillnad är landskapets egenskaper. I Skaraborg finns det övervägande slättbygder eller fullåkersbygder och främst i norr och öster finns områden som i hög grad på-

minner om Älvsborg där skog och berg är så omfattande att jordbruksområden ofta blivit uppdelade i mindre bygder och sällan eller aldrig bildat större sammanhängande slätter. Så länge som betesmarkerna var viktigare än åkrarna och boskapen var viktigare än odlingen, hade detta mindre betydelse eftersom boskapen kunde beta även i områden som i dag betraktas som mindre värdefulla. På så vis kan vi tala om slättbygder och skogsbygder men utan att det innebär några ekonomiska värderingar eftersom den enda konkreta skillnaden är att boskapen får gå längre i skogsbygder för att få bete än i slättbygderna. Även slättbygderna använde närbelägna områden som betesmarker för att dryga ut avkastningen så mycket som möjligt. Platåbergen och områden med mossmark användes av de kringboende men här fanns varken skog eller bebyggelse. Däremot var landskapet likartat, men eftersom avståndet inte var så stort till närbelägna slättbygder var det i första hand härifrån som boskapen drevs. Skogsbygder har en fördel som slättbygderna saknar och det är det naturliga skydd i skog och kuperad mark som landskapet ger mot angripande fiender. Här är det lätt att gömma människor och boskap, varefter man kan lägga sig i bakhåll. Det går av naturliga skäl inte i en slättbygd.

För boskapsskötare, vilka dominerade i hela Sverige ända fram till seklerna efter medeltiden, hade slättbygden och skogsbygden olika typer av fördelar som gjorde dem någorlunda jämställda. Däremot är byarna alltid generellt sett större på slättbygderna.

Bydelningen i Västergötland

Ägarna till byar och gårdar

Olof skötkonung skänkte bort hela byn Husaby på Kinnekulle till den nybildade biskopsstolen som skulle bli Skara stift, till deras skötning (underhåll) varvid han uppenbarligen fick sitt binamn. Under Gustav Vasas tid ägdes Husaby fortfarande av domkyrkan i Skara, vilket indikerar en viss trovärdighet i berättelsen. Genom andra köpebrev och gåvobrev från medeltidens början och framåt vet vi att många andra byar också ägdes av en enda person. Personnamnen som förekommer i ortnamnens förleder indikerar att många byar ägdes och kontrollerades av en enda person i slutet av järnåldern och början av medeltiden. Att äga en hel by eller rent av flera byar var

få förunnat. Senare under medeltiden ägdes en del av de enskilda byarna av flera olika personer inom aristokratin, vilka hade fått varsin del av byn genom arv eller gåvor. I somliga delar av landet, i synnerhet där slättbygden breder ut sig, kan vi räkna med att i stort sett all mark ägdes av stormannafamiljer eller dåtidens aristokrater och senare även kyrkan. Skattehemman som inte ägdes av frälset kan många gånger jämföras med frälsets gårdar eftersom få var bebodda av självägande bönder. Bland skattegårdarna fanns en stor andel arrendegårdar (landbor) i de områden av landet där många adelsfamiljer valde att lämna adelskapet i slutet av medeltiden och i stället bli ofrälse och skattebetalande jordägare, trots att de ägde ett flertal gårdar. Dessa gårdar beboddes av landbor, men klassades som skattehemman.

Under järnålderns slut och medeltidens början kan vi utgå från att det allra mesta av jorden i dåtidens Västergötland ägdes av de rika boskapsägande familjerna, vilka ofta kallas för stormannafamiljer. Dessa kan jämföras med de adelsfamiljer som uppkom genom Alsnö stadga år 1280, och kan för perioden dessförinnan även kallas aristokrater. Undantag från detta gäller främst skogsbygder som norra Dalsland och Nordmarks härad i Värmland där många gårdar ägdes av vanligt folk och inte av stormannafamiljer eller kyrkan.

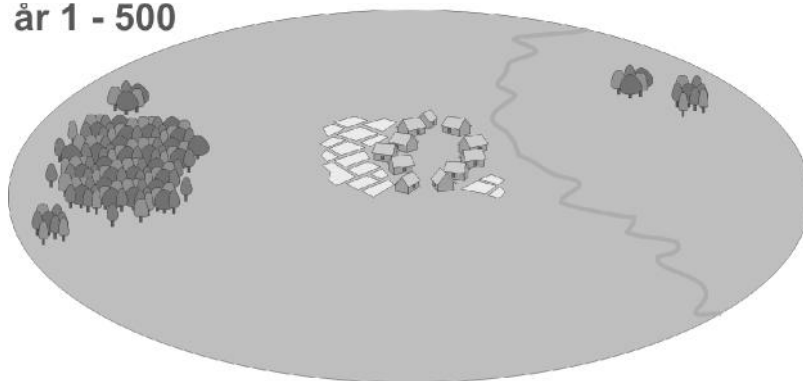
Skaraborg kontra Älvsborg

Västergötland kan indelas i två huvudområden som utvecklats på olika sätt under järnåldern och medeltiden. Älvsborg förefaller vara relativt homogent medan Skaraborg har en skogsbygd i norr och i öster som påminner om Älvsborg och skiljer sig från den övriga landsdelen där en omfattande slättbygd dominerar.

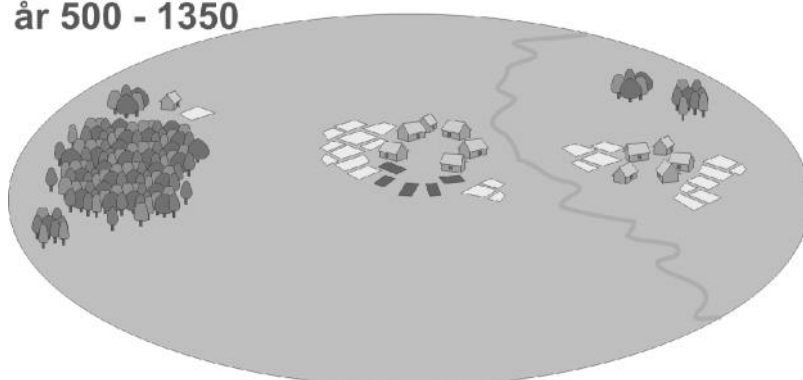
Byar och ensamgårdar

SKARABORG: Många stora byar samt relativt få ensamgårdar. Under järnåldern och framåt dominerade de stora byarna, som var och en ägdes av en släkt eller en enskild person, vilken i sin tur kunde äga flera byar. Ensamliggande gårdar förekommer främst i skogsbygder i Vadsbo, Kåkind och Vartofta härad. En hel del av dessa är ett resultat av den nyodling och kolonisation som skedde under tidig medeltid eller från 1500-talets slut och framåt.

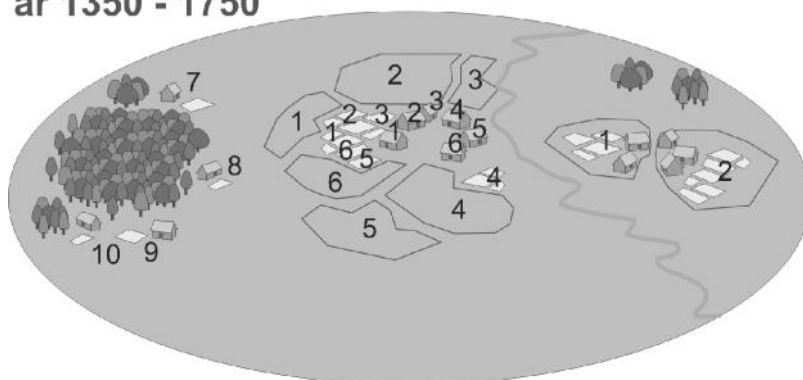
år 1 - 500

år 500 - 1350

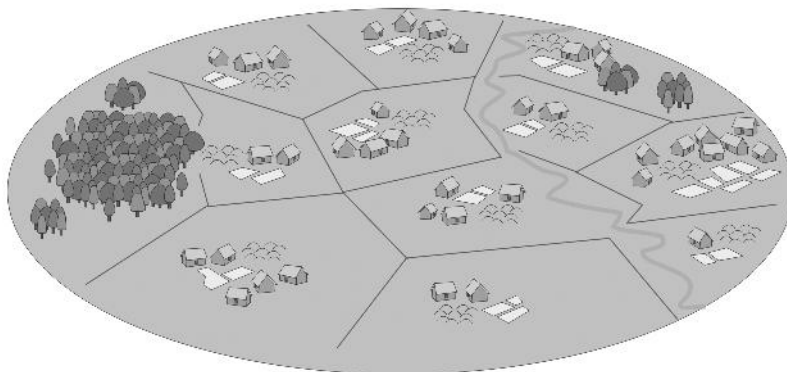
år 1350 - 1750

När bygderna återuppbyggdes för två tusen år sedan och återfick den befolkning som var rådande 500 f.Kr. präglades hela södra Sverige av stora byar som ägdes av en enda person. I och med återuppbyggandet efter nedgången på 500-talet e.Kr. delades byarna mellan ägarnas ättlingar allt oftare. Den fortsatta delningen efter digerdöden medförde i stället att gårdarnas uppdelning av byns marker blev tydligare.

ÄLVSBORG: Små och få byar samt många ensamgårdar. Ensamliggande gårdar förekommer så gott som överallt och bara en liten del av dessa är ett resultat av nyodling och kolonisation som skett under tidig medeltid eller från 1500-talets slut och framåt. De allra flesta gårdarnas betesmarker bör ha använts under järnåldern och tidigare. En viss andel av dessa gårdar kommer från byar som omstrukturerats och delats under järnålderns slut eller efter digerdöden.

år 500 - 1700 Områden i Mälardalen

Bydelningen i landskapen runt Mälaren var under 500-talet och seklerna närmast därefter omfattande och organiserad på många håll, så att bydelarna blev det man kallar ensamgårdar, vilket innebar mindre gods eller huvudgårdar med underliggande smågårdar. Detta verkar vara kännetecknande för stora delar av östra Sverige. Den enda stora förändringen därefter var efter digerdöden när många gods och huvudgårdar gjordes om till byar bestående av jämnstora gårdar som arrenderades ut.

Byar som delats

SKARABORG: Byar som delats upp har gett upphov till nya mindre byar. En del byar som delats bär förleder som Söder- och Norr- eller andra sammanhörande namn samt har placeringar i landskapet varigenom det framgår att de tidigare hört ihop med varandra i en enda by. Ofta har den avstyckade delen varit stor nog för att utgöra en ny by, vilket ibland skett under järnåldern och där den nya byn fått ett personnamn som förled.

ÄLVSBORG: Relativt många byar som delats och gett upphov till ensamgårdar. Uppgifter om gårdar som hör ihop och som fordom utgjort en by är

betydligt vanligare än i Skaraborg. Däremot är det ovanligt att de berörda ortnamnen i sig antyder en delning.

Ortnamn från tiden före medeltid

SKARABORG: Många ortnamn är från tiden före medeltid. Både ortnamnens förleder och efterleder visar att en stor andel av ortnamnen härstammar från järnåldern eller möjligen ännu äldre skeden. Relativt många byar har ett hedniskt personnamn som förled.

ÄLVSBORG: Få ortnamn är från tiden före medeltid. Både ortnamnens förleder och efterleder visar att en stor andel av ortnamnen härstammar från medeltid eller senare tider. Detta trots att arkeologiska och vegetationshistoriska analyser (pollendiagram) kan påvisa att omfattande jordbruksverksamhet måste ha förekommit långt tidigare i ungefär samma omfattning som under medeltiden.

Kristna förleder i ortnamnen

SKARABORG: Få kristna förleder i ortnamnen. Endast hos ett mindre antal ortnamn utgörs förleden av ett kristet personnamn eller namn som endast kan ha förekommit under medeltid eller senare.

ÄLVSBORG: Relativt många kristna förleder i ortnamnen. Ett förhållandevis stort antal ortnamn har förled som utgörs av ett kristet personnamn eller namn som endast kan ha förekommit under medeltid eller senare.

Medeltida ortnamnsändelser

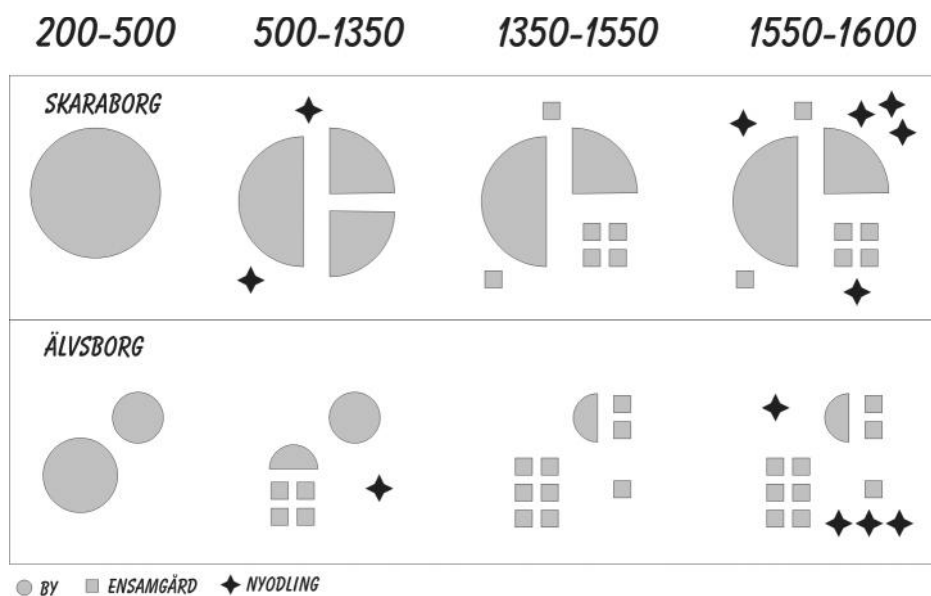
SKARABORG: Få medeltida ortnamnsändelser som -boda, -red, -hult etc. Dessa efterleder har förhållandevis ofta kristna eller andra medeltida personnamn som förleder, samt utgörs av ensamgårdar eller små byar och då i regel i utkanten av Skaraborg där skogsbygden tar vid.

ÄLVSBORG: Många medeltida ortnamnsändelser som -boda, -red, -hult etc. Dessa efterleder har förhållandevis ofta kristna eller andra medeltida personnamn som förleder, samt utgörs av ensamgårdar eller små byar som återfinns runt om i Älvsborg.

Andelen skattehemman

SKARABORG: Andelen skattehemman är låg. Merparten av alla skattehemman beboddes av landbor (arrendebönder) och de självägande bönderna är färre än antalet skattehemman.

ÄLVSborg: Andelen skattehemman är ganska hög. Merparten av alla skattehemman beboddes av landbor (arrendebönder) men under medeltidens slut är andelen självägande bönder fler än i Skaraborg.

Modell visande hur byarna successivt delades upp från 200-talet och fram till 1600-talet. I Skaraborg var byarna från början större än i Älvsborg, men uppdelningen i mindre delar samt förekomsten av nyodlingar följer ungefär samma förlopp från 500-talet och framåt. Modellen för Älvsborg tycks stämma för många andra landskap i södra Sverige som exempelvis Småland och Bohuslän. I landskapen runt Mälaren verkar en betydligt större förändring ha skett runt 500-talet och under de närmast efterkommande seklerna, varefter utvecklingen stannade upp i det området.

Slutsats

SKARABORG: Under järnåldern dominerade stora byar som ägdes av enskilda familjer eller personer. Byarna delades emellanåt och successivt vid arv. Arvsdelningen under medeltiden innebar i regel inte att gårdarna flyttades ut och att byn delades på nytt utan att varje tomtplats eller gård inom byn fick egna namn. Digerdöden medförde inga större förändringar av byarna i sig, bara att byns gårdar minskade till antalet men ökade till storleken.

ÄLVSborg: Under järnåldern var bebyggelsen mer samlad i ett mindre antal byar, som kunde vara lika stora som i Skaraborg. Under medeltiden flyttades många gårdar ut från byarna och kom därmed närmare de mer avlägsna betesmarkerna. Samtidigt upphörde byns regler att gälla rörande t.ex. gemensamma utmarker. De utflyttade gårdarna fick nya namn, men marken de nyttjade var samma som förut.

Tidpunkt för ägargränsförändringar

SKARABORG: Ortnamnsändelserna och de personnamn som förekommer i förlederna på de enheter (ensamliggande gårdar och små byar) som är från yngre järnålder eller medeltid, antyder att ett flertal av dessa enheter avskilts från någon större by i början av medeltiden. Alla förändringar måste inte ha inträffat under denna tid, men det är sannolikt att ett flertal av dem skedde då.

ÄLVSborg: En stor del av ortnamnen har ändelser och förleder som är fullt jämförbara med de ortnamn som tidsmässigt kan sättas till tidig medeltid i Skaraborg, varför förändringarna bör vara samtida, även om bydelningen blev enormt mycket mer omfattande.

Delade byar i Älvsborg och Skaraborg

I den södra delen av Västergötland, i Älvsborg, finner man endast undantagsvis stora byar med många gårdar, men här förekommer en hel del fall där närliggande ensamgårdar eller små byar känner stark gemenskap. Många byar borde ha varit betydligt större i början av medeltiden än under 1500-talet och senare, vilka sedan delats upp till ensamgårdar och flyttats ut på marker som tillhört byn. Ortnamnen styrker detta till viss del.

I Skaraborg är ortnamnen ofta äldre. De byar eller ensamgårdar som fanns i mitten av 1500-talet har ofta namn som kan dateras till järnåldern eller tidig medeltid. Gårdar, vars storlek är liten eller ligger långt från övrig bebyggelse samt ligger i mindre bördiga områden, har ofta andra förleder och ändelser i ortnamnen samt kan generellt sett betraktas som yngre.

Yngre ortnamn är betydligt vanligare i den södra delen av Västergötland än i den norra delen. I söder kan vi utgå från att de forna byarna uppdelats på mindre enheter och att byarnas gårdar flyttats ut och fått nya namn, dock utan att jordbruksmarkerna ökat nämnvärt. Det är därför knappast frågan om någon större kolonisation eller nyodling, utan enbart en förflyttning av bebyggelsen.

Byar i Frankrike kontra Sverige

En allmän jämförelse med andra delar av Sverige under perioden för år 200-1550 visar att de två olika typerna av utveckling som återfinns i Västergötland även är snarlika den förmodade utvecklingen i andra delar av landet. En viktig skillnad mellan östra och västra Sverige är att östra Sverige, från Öland och Östergötland till Uppland, har berörts av en omläggning av gränserna mellan gårdar och byar, vilka ibland har varit mycket omfattande. Något liknande kan inte skönjas i sydligaste eller i västra Sverige.

Dalsland, Bohuslän, Småland och Mälardalen

Överlag tycks dessa områden ha utvecklats på samma sätt som Älvsborg, möjligen med undantag för slättbygderna i Närke samt delar av södra Västmanland och Uppland. Det finns numera gott om ensamgårdar eller tvågårdar i Mälardalens landskap.

Värmland, Dalarna, Norrland samt Bergslagen i norra Närke och Västmanland

Även dessa områden har stora likheter med Älvsborg, men med en viktig skillnad. Här förekom omfattande såväl nyodling som kolonisation under sen järnålder och tidig medeltid. Norrland har ett stort antal ensamgårdar men också byar med idel självägande bönder.

Skåne, Halland, Blekinge, Öland och Östergötland

Överlag tycks dessa områden ha utvecklats på samma sätt som Skaraborgs slättbygder respektive skogsbygder. Öland påminner mest om Skaraborgs slättbygder, men har genomgått en drastisk omläggning av ägargränserna i likhet med många andra områden i östra Sverige.

En jämförelse med Frankrike

Efter romarrikets fall i slutet av 400-talet och frankernas erövring av norra Gallien, varvid Frankerriket bildades, skedde till att börja med mycket små förändringar i samhället och dess struktur. Den romerska statsorganisationen blev kvar men under frankernas ledning. Här hade man från början väldiga gods eller domäner, som drevs av slavar och dagsverksarbetare, med en inriktning främst på djuruppfödning och senare på spannmålsodling. Det sistnämnda i första hand på gårdar med starkare band till romersk tradition. Till dessa domäner hörde dessutom arrendegårdar, vars omfattning ofta var omkring dubbelt så stor som domänen men stora variationer förekom och kunde vara 1-5 gånger större. De som hade arrenden fick förutom avgifter göra dagsverken på godsen. Ägarna till domänerna tillhörde den världsliga

aristokratin eller var högt uppsatta i den kyrkliga organisationen. Alla försök att expandera genom nyodling syftade till att upprätta fler gods, varför staten var med och drev på denna utveckling. Efter år 1000 skedde den motsatta utvecklingen, med allt fler familj jordbruk som var baserade på fria brukare, vilka dock ofta var arrendebönder och inte självägande bönder. Slavarnas och de livegnas tid var förbi och domänerna styckades upp i familjegårdar som arrenderades ut. Precis som i Frankrike minskade slavarnas (träslavarnas) betydelse efter 1000-talet i Norden. I Danmark och Norge upplöstes träldomen steglöst och försvann utan statliga åtgärder. Samtidigt förekom en omfattande uppdelning i Sverige där stora gods eller huvudgårdar uppdelades i mindre delar, som blev ensamgårdar eller mindre byar vilka drevs av familjer eller fria familjer med lägre status. Det innebär att det före 1000-talet fanns stora gods, som låg sida vid sida och upptog det mesta av bygderna, på samma sätt som de gamla domänerna i Frankrike. Likaså var det boskapsskötseln som dominerade, medan spannmålsodlingen sällan blev något större inslag på gods och i byar förrän långt efter 1000-talet.

Samhället i Norden var under bronsålder mycket avancerat och hade ständiga och betydande kontakter söderut ända till Grekland, vilket eventuellt har påverkat godsens utveckling. Ingenting hindrar dock att det kan ha förekommit liknande system ännu tidigare.

Rekonstruktion av forna byar

Eftersom den generella tendensen tycks vara att forna byar i ett senare skede delats upp, antingen på mindre bydelar eller ensamliggande gårdar, är det en svårt och ibland omöjligt att rekonstruera de forna byarna och ange när det har skett.

I Västergötland känner vi bara till några få fall där det förekommit större byar, som efter digerdöden och fram till 1500-talet i det närmaste försvunnit helt som bebyggelse. Det gäller:

- Fredsberg i Fredsbergs socken var by på 1200-talet men kyrkotorp på 1500-talet.
- Hova i Hova socken var by på 1200-talet, men kyrktomt på 1500-talet. Senare ökade bebyggelsen på nytt.

TRO OCH TANKE

Alla bär vi på kunskaper och en tro som beskriver och förklarar världen runt omkring oss. Vi föds med sinnen för att kunna tillgodogöra oss alla intrycken av våra upplevelser och för att sedan kunna använda dem som referenser under vårt fortsatta liv. Allt för att underlätta framlevnaden, men inte för att nå exakt vetenskap om tingens existens och inneboende egenskaper. Ty ingen av oss är rustad för att ta sig an uppgiften att framlägga de slutliga sanningarna om världens gång och existens. Allt förblir avancerade förklaringar och tankar, vilka ibland delas med andra och ibland förblir personliga uppfattningar. Vissa upplevelser kan inte delas med andra och förblir därför isolerade, medan andra tycks vara likartade för alla. Vår tro och kunskap om världen kommer alltid att förändras. De efterkommande tycker alltid att de har rätt och att deras företrädare har haft fel, eller i varje fall mindre rätt. Möjligen är det så, möjligen inte. Ofta är det svårt för andra, i synnerhet de efterkommande, att på rätt sätt förstå hur andra tänkt och uppfattat tillvaron. Det är och förblir något personligt, både för oss och för forntidens människor.

VARANDET

Uppfattningen om sig själv och omgivningen präglas av de intryck man får under sin levnad och av de värderingar och förklaringar man får höra och ta del av. Traditioner uppstår, förändras och övergår till nya traditioner och allt detta återger de berörda människornas kultur. För den enskilde individen är kulturen och traditionerna bara de sedvänjor och värderingar som hela folket delar men det kan förekomma många avvikelser och variationer.

Stenar som blev kvar efter forntida händelser, medan allt annat som en gång fanns omkring eller ovanpå dessa stenar är borta. Trots det hade de under lång tid ofta en påtaglig betydelse för folk som bodde i trakten.

Förändringar

En dag i början av 1600-talet skilde sig inte nämnvärt från många andra dagar vid denna tid eller dessförinnan. Sedan urminnes tider hade livet strävat framåt på ungefär samma sätt. Men under de efterföljande generationerna skulle många förändringar påverka och förändra livet för många i bygderna i södra Sverige i både stort och smått. Folk skulle bli friskare och få betydligt högre genomsnittsålder, äta ny kost som potatis samtidigt som spannmålsodlingen fick större betydelse och förändrade matvanorna. Långa perioder med fred och en högre åldersgräns för äktenskap fick till följd att befolkningen ökade kraftigt. Samtidigt kunde fler familjer än tidigare köpa den gård de bodde på när adelns inflytande över jordägandet minskade, men många fick i stället allt sämre levnadsvillkor. För de välbeställda blev gårdarna större, husen högre och ladugårdarna inhyste fler djur. Spisen förbättrades och i husen var det allt oftare ljus om kvällarna, likaså serverades varm mat regelbundet. Inte heller behövde man frysa inomhus om vintern. Utdikning och torrläggning av sjöar var några exempel på försök att förbättra

eller utöka jordbruksmarkerna för att livnära alla barnen, men många tvingades ändå lämna sin bygd på grund av fattigdom och flyttade till Amerika. Andra glädde sig åt att emellanåt kunna resa kortare sträckor till städer och handelsplatser, eftersom avstånden tidigare hade tätt sig både långa och dryga. Kläder blev billigare och allt fler hade råd att skaffa sig flera uppsättningar med kläder som började tvättas. Sedan växte fabrikerna fram och produktionen av allehanda varor gav också upphov till stora städer och materiella drömmar som långsamt gick i uppfyllelse i takt med att hälsa och livslängd ökade, men också kraven, reglerna och tidspressen. Kvar fanns bara längtan tillbaka till den friheten som försvann på vägen.

Fram till 1600-talet hade vardagen inom många områden varit sig lik under seklernas gång och inte berörts av några större och genomgripande förändringar. Tvärtom hade livet i stort och smått tätt sig oföränderligt, generation efter generation, men varje sekel medförde i varje fall några förändringar.

Den tidlösa erans människor

Somliga företeelser i vår kultur och vårt tänkande tycks vara tidlösa utan att ha förändrats nämnvärt trots att tiden passerat sekler och millennier, medan vissa trender knappt hunnit bli bevarade under en enda generation innan ett skifte skett. Människan formar sin förståelse av tillvaron som ett eko av de uppfattningar som är rådande. Vi upprepar våra föräldrars steg, men inte mer än vad friheten tillåter. De ständigt föränderliga relationerna till omvärlden ökar nyfikenheten huruvida det kan finnas andra svar och bättre lösningar än de vi blivit uppfostrade med, men ofta utan att det förändrar kulturen eller traditionerna.

Föremålen väver samman skönhet med funktion. Tingen som påminner oss om våra tankar och värderingar formar en avgörande del av kulturen. De blir till symboler för allting som inte kan mätas eller beskrivas. Människornas värderingar och perspektiv på tillvaron och på existensen, eller synen på samhällets struktur och ordning, varierar från person till person men är ändå lika i grund och botten vilket ger dem mening och fasthet, trots att de egentligen inte finns som någonting konkret.

Ett levnadsförlopp

Tiden går med jämna steg. Den ena generationen efter den andra efterträder sina föregångare. Allting upprepas om och om igen. Människorna har och får samma biologiska och sociala egenskaper som sina förfäder. Ingenstans ser vi några förändringar av betydelse. Utseendet växlar och skiftar något. Ibland finner vi små olikheter mellan bygder och landskap, men det påverkar inte deras sätt att vara och förändrar dem inte som människor. Hur långt tillbaka i tiden vi än går under den period som varat efter den senaste istidens början, finner vi precis likadana människor som i dag. Det som skiljer oss åt tillhör anpassningens uttryckssätt, såsom kläder, språk och tekniska landvinningar, men skillnaderna är bara en ytlig fasad. Människor har överallt samma förmåga att upprätta nya sätt att uttrycka sig eller finna lösningar.

Någon föds, men omgivningens förväntningar varierar. För tre hundra år sedan visste man att bara några få skulle bli gamla, eftersom många dog av åkommor som man numera kan bota eller hindra helt. Både hos de rika och de fattiga fanns en förhoppning om att i varje fall något av deras barn skulle ta över egendomar och lösöre samt säkra den egna ålderdomen, om man bara fick möjligheten att uppleva den. De som levde länge fick ofta se sina syskon försvinna redan från unga år, den ena efter den andra. Få fick träffa sina mor- och farföräldrar, men var de långlivade kunde till och med fyra eller fem generationer mötas i livet. När kristendomen kom var det viktigt att barnet döptes för att därigenom få en möjlighet att komma in i himmelriket. Vid dopet utsågs också ett flertal gudföräldrar som hade ansvar för barnet om båda föräldrarna dog innan den nyfödde kunde klara sig själv. De skulle se till att barnet fick mat och tak över huvudet samt en kristen uppfostran.

Det enda som var viktigt under deras livstid var att ingå äktenskap och påskynda tillkomsten av en ny generation. Så fort de kroppsligen var mogna för uppgiften kunde deras föräldrar eller andra släktingar bestämma vem som avtal om äktenskap skulle slutas med. Sedan fick ömma känslor och kärlek makarna emellan i bästa fall komma med tiden. I första hand var äktenskapet en ekonomisk och social angelägenhet för de inblandade familjerna. Först på 1200-talet kom möjligheten att ingå äktenskap genom kyrklig vigsel till Sverige, vilket inte krävde släktingarnas medgivande. Då först fanns det vissa möjligheter att kringgå dessa urgamla regler och själv avgöra med sin tilltänkta om man ville ingå äktenskap. Långt tidigare hade känslor emellanåt fått vara med och avgöra valet av partner. I äktenskap som byggde

på känslor blev också troheten allt viktigare. Tidigare var det bara väsentligt att familjen inte fick andras barn att ta hand om, eftersom födan inte alltid räckte till om man blev för många, vilket kunde hända om kvinnan födde någon annans barn. Under alla tider hade det dessutom varit förbjudet att gifta sig med personer som man var nära släkt med. Efter kristendomens införande inräknades också gudföräldrarna bland de biologiska släktingarna. Med tiden höjdes åldern på dem som ingick äktenskap, vilket medförde att både modern och barnen fick en högre chans att överleva.

Enkla sjukdomar och skador kunde vara livshotande. Föräldrarna fick ofta se när flera av deras barn dog och de kunde själva bli ensamstående i unga år. Då gifte de om sig om de fann någon lämplig person. Vissa gifte om sig flera gånger under sitt liv. Innan kristendomen kom till landet och blev allernarådande kunde de rika och storättade ha två eller fler hustrur men det var inte vanligt. Några stormän hade vid sidan av sin hustru en stadigvarande älskarinna, en frilla, vars barn inte fick arvsrätt på jord och boskap, utan fick nöja sig med en del av lösöret eftersom mannen och frillan inte var bundna i ett formellt äktenskap. Sådana relationer förkom ännu i början av medeltiden, både bland de storättade och kyrkans folk. Inte heller då hade oäkta barn samma arvsrätt och status som barn födda inom äktenskapet.

Nästan alla bodde kvar i samma bygd under hela sitt liv, en del till och med på samma gård. De som arrenderade gårdar fick finna sig i att flytta ibland när deras kontraktstid löpt ut. En del familjer hann flytta flera gånger men sällan blev det några längre sträckor. Trälarna däremot, vars ägare kunde ha gods och gårdar i olika landskap, fick alltid vara beredda på att arbeta där de bäst behövdes. Likaså kunde stormän anamma en ny sätesgård och flytta så snart det behagade dem men ofta stannade de kvar på den plats där släkten bott så länge man mindes.

Till slut nalkades döden och jordelivet avslutades. I likhet med födseln kunde förväntningarna och tankarna kring detta ögonblick variera oerhört mycket. Alla var dock överens om att livet fortsatte och att det inte fanns något slut. För alla kristna väntade skärselden där man skulle vistas fram till uppståndelsens dag då det avgjordes om man fick komma till himlen eller helvetet. Därför var det viktigt att kroppen var bevarad fram till den dagen och hade tagits om hand på en kyrkogård för att underlätta själens återvändande från skärselden till kroppen. Vid kyrkan samlades alla döda, både de rikaste och de fattigaste, där även trälarna fick vara med intill sina ägare. För de hedniska människorna hade det varit helt annorlunda. Den dödes ande var omgående på väg till det lyckliga eller fridfulla dödsriket, varför de ritualer som utspelades vid den döde skulle gagna dennes väg för att hitta

rätt och inte bli kvar i bygden som en gengångare. Somliga föreställde sig att vistelsen i dödsriket var den slutgiltiga platsen, medan andra trodde att man bara var där fram till nästa återfödelse. Därför var inte begravningen någon nödvändighet eller ens något som var viktigt. Kroppen var utlevad och saknade ofta ett värde både för den dödes ande och för dennes släktingar. Trots det förekom ofta gravläggningar för de rikare och storättade, men sällan eller aldrig för vanligt folk. Symboliskt kunde kroppen ha ett stort värde men också praktiskt för dem som var övertygade om att den dödes ande hade den som boningsplats vid de återkommande besöken i de levandes värld, men om nordborna haft denna uppfattning någon gång vet vi inte, men det är ingalunda omöjligt.

Årets rytm

Boskapen var det viktigaste för överlevnaden och därmed det sätt som angav personernas och bygdernas rikedom. Ju mer boskap man hade, desto fler människor kunde man föda och ju längre tid kunde de få mat. Vinterfodrets mängd, som man fått från hamlade träd och slätterängar, avgjorde hur många djur man försökte få att överleva vintern. Om inte snön blev för djup kunde boskapen fortsätta att hållas utomhus och beta av det sista som fanns kvar. Ibland försökte man livnära fler djur än vad man hade foder till och de fick då lida av hunger innan de släpptes ut på bete igen.

Odlingen var betydligt mer osäker. Skördens utfall varierade mycket, varför odlingens omfattning förblev marginell ända till medeltidens införande av skatter och frälsets indirekta krav på högre avkastning från sina gårdar. Korntalet var lågt och skörden höll sig vanligen upp till tre gånger den odlade mängden, sällan högre. Ibland slog skörden fel och behållningen blev inte större än att det räckte till nästa års utsäde, somliga år var den ännu lägre. Först under 1600-talet ökade odlingens betydelse för de allra flesta av bönderna.

Händelserna på gårdarna och runt om i bygden skedde när det var som gynnsammast läge och tillfälle. Vissa av de urgamla sysslorna utfördes dagligen eller regelbundet medan andra kanske bara skedde en enda gång per år. Var och en kunde själv avgöra på sina gårdar när det var dags och rätt stund att utföra sysslorna. Korna skulle mjölkas, vallas, ges vatten och slaktas. Vid kalvningen behövde man ibland vara behjälplig. Boskapen kunde ta vara på sig själva i viss mån, men varken björn eller varg mäktade man med. Liknande göromål gällde även för den övriga delen av boskapen. Åkrarna skulle

hägnas till skydd för boskapen, gödslas, plöjas med årder, besås, handplockas på ogräs, varefter skörd, tröskning och transport av tiondet och varor som betalade arrendet, samt bakning och annan tillredning återstod. Ängarna skulle tas om hand för vinterns behov liksom de träd som hamlades till boskapens foder. Odlingen och boskapen krävde planering och omsorg för att ge bästa tänkbara avkastning. Mjölkning och slakt gav produkter som förädlades till merparten av födan, från de allra minsta i bygden vilka just slutat dia till de tandlösa åldringarna. Redskap, föremål och kläder tillverkades på gårdarna eller byttes på marknader och vid tingen dit främst männen sökte sig regelbundet. Någon gång ibland besöktes högmässan i kyrkan, vars klang från klockorna ljöd över bygden. Åren gick och upprepade ofta föregående års händelser. Allting var planerat men skedde ändå spontant och efter förutsättningarnas villkor.

Året var indelat på ett noggrant sätt där vissa datum var förknippat med högtider, vilka skulle firas efter bestämda regler som ofta kunde vara bygdens begynnelse. Därför räknades varje natt och varje vinter. Sol och måne samt stjärnornas gång hjälpte till att hålla ordning på årets dagar, så att folk som bodde på långa avstånd från varandra kunde träffas på bestämda tider för att hålla ting, idka marknad och offra till gudarna. Varvat med naturens egen rytm, där sådd och skörd inte kunde förutsägas med samma precision, hade folket högtidsdagar som markerade viktiga händelser på året eller blev till symboliska avslut eller inledningar på sysslor som påverkades av de ständiga förändringarna i landskapet och runt gårdarna. Årets längsta respektive kortaste dag, tillika med dagarna däremellan då vårdagjämning och höstdagjämning balanserar natt och dag lika, eller dagarna däremellan som indelar året i åttondelar kunde vara av stor betydelse. Dessa dagar berörde många, från de enklaste bönderna till de som styrde över härstyrkor eller tjänade vid hednatempel. Varje dag hade man räknat och hållit reda på sedan tidernas begynnelse.

Språk, världsbild och värderingar

Ord och språkets nyanser förmedlar ett budskap från den som säger något, men bär också på information om den som talar. Dialekter skapar gemenskap inom den berörda gruppen och såväl tonfall som ordval anger hur högt eller lågt man sätter sig själv i hierarkin gentemot andra som lyssnar. Språket påminner oss ständigt om hur den sociala strukturen ser ut och hur världen uppfattas.

Språket och dess bestånd av ord återspeglar folkets gemensamma värderingar, vilket perspektiv man har på tillvaron och därmed hela världsbildens struktur och innehåll. Genom ordens innebörd upprepas uppfattningen om allting och vilka egenskaper existensen har. För alla indoeuropéer i Europa med omnejd var världsbilden likadan från början. Här var det främst verben och adjektiven som styrde språket och tankarna, inte substantiven. Händelser, yttringar och egenskaper var viktigast när man bedömde världen, inte objekten eller tingen i sig.

Vid sidan av den värld som språket bygger upp i våra tankar och påminner oss om, ligger den ordlösa förnimmelsen, känslan av närvaro och deltagande. Tro och tankar om den osynliga världens egenskaper genomsyrar vårt tänkande. Under hednisk tid kunde den mildra en medfödd dödsångest och motivera hjältedåd med stort dödsförakt, vilket skiljer sig väsentligt från den protestantiska kyrkan som fick människor att se på sig själva som ständigt syndiga varelser vars enda väg till frälsning gick via skärselden, där det slutligen vid uppståndelsens dag skulle framgå om man levtt ett tillräckligt fromt liv eller inte. Under den katolska eran avlastades människor upprepade gånger från sina syndiga handlingar och tankar genom att bikta sig och de blev därigenom inte lika nedtyngda av sina fel och brister som protestanterna. Det var viktigt för alla kristna att man eftersträvade själens slutliga räddning under hela levnadstiden.

Ännu tidigare, under den hedniska perioden, vet vi nästan ingenting om vilka föreställningar man hade, bortsett från att alla efter dödens inträde kom till någon form av dödsrike som var olika för de rika och fattiga, för krigare och bönder. Själens levde vidare och kunde enligt somliga kulturer och religioner återfödas som människa på nytt. Under den hedniska tiden var det inte bara den stora mängden gudar som var viktiga för det andliga livet, utan också allehanda väsen och andar som bodde eller vistades på olika platser. Här fanns småfolk som ofta bodde under marken, gårdstomtar som skötte djuren och gården om natten, men också okända väsen som bebodde källor, vattendrag, sjöar, trädstammar, skogslundar, gläntor, stenar, berg och vinden eller som fanns på himlavalvet. Dessa tillbads emellanåt och till dem kunde man också offra på olika sätt, men ytterligare andra var man bara rädd för. Varje typ av väsen hade sina egenskaper som påkallade ett särskilt beteende hos människan. Småfolket under jorden skulle man varna högt och tydligt innan man exempelvis hällde ut varmt vatten, men gårdstomtar skulle man bara ställa ut mat till ibland samt se till att gården sköttes för att de skulle trivas och stanna kvar. Skogens väsen var ofta farliga och dessa skulle man helst varken se eller höra för att slippa komma i deras våld.

Identitet och anpassning

Vilka är vi och hur betraktar vi oss själva? Genom såväl uppfostran som påverkan från vår uppväxtmiljö färgas vi av kulturens värderingar och normer. När den unga individen bryter sig loss från sina föräldrar och formar sitt eget jag och sin identitet, blir personen närmast en kopia av någon släkting. Individen är inte bara det egna jaget, utan ser sig i hög grad också som en släktmedlem med vissa skyldigheter men också rättigheter gentemot ätten. Även om de enskilda familjerna i regel bodde åtskilda från varandra och hade egna hushåll, visste alla vilka som tillhörde den egna slakten och därmed vilka som ingick i individens ätt. Denna gemenskap och tillhörighet var viktig under hela livet.

Utöver detta fanns en annan tillhörighet och det omfattade den gudomliga sfären. Innan den kristna eran kom till de nordiska bygderna kan vi ana att man hyste uppfattningen att människors tankar och minnen var förenade med gudomliga väsen och deras görande, varför en handling inte enbart var individens eget verk utan ett samspel med gudomligheter. Således kunde man inte döma en människa för dennes handlingar, eftersom gudarna hade varit med. Av det skälet var det viktigt att man åkallade gudarna och manade fram deras närvaro vid all rättskipning så att de själva fick vara med och avgöra hur tvister och konflikter skulle lösas. Då sökte man inte som nu en skyldig för händelsen bakom ett visst brott, för det som vi kallar brott var då närmast att betrakta som gudarnas verk i samspel med människors handlingar. Det man gjorde på tinget var i stället att häva konflikter och få parterna att återuppta samarbetet i bygden och i försvaret. Därmed kom de forntida individernas identitet och uppfattningen om sig själv och sitt jag att se annorlunda ut än i dag. Långsamt och nästan omärkligt förändrades kulturen och normerna. Bara undantagsvis skedde händelser där snabbare omdaningar av kulturer var möjliga. Likväl så inträffade det.

Blodsband

Människorna växte upp i sina familjer och umgicks med både nära släktingar och alla de övriga i bygden som de i regel var avlägset besläktade med. Denna fråga runt släktskap var oerhört viktig och de kunniga i bygden visste ofta vilka som var släkt med varandra. De kunde räkna tillbaka flera generationer och visste vilka som härstammade från dessa urfäder. De som dött unga och inte själva fått barn var sedan länge bortglömda och det medförde att antalet ättlingar inte blev oöverstigligt för de som var minnesgoda. Vid

någon tid räknade man tillbaka sju generationer och vid någon annan tid fyra för att utröna vilka som räknades som ens släktingar och vilka som därigenom tillhörde personens ätt.

När de unga växt till sig och det var dags för äktenskap, sökte man efter en lämplig maka eller make, ofta relativt nära den plats där man själv bodde. Ju rikare och mer storättad man var, desto längre bort kunde man få leta innan man hittade någon passande person att ingå äktenskap med. Då gällde inte sådana barriärer som täta skogar och bergiga områden, vilka annars kunde minska kontakterna och därmed försvåra bildandet av nya äktenskap med avlägsna personer.

Under medeltiden förändrades synen på individens roll i samhället. Från att ha varit en del av ätten och familjen, vilka alltid skyddade varandra och höll ihop, blev man ansvarig för sina egna handlingar inför lagen och dess reglering av individens rättigheter och skyldigheter. Blodsbandens betydelse luckrades långsamt upp. Tidigare hade de varit grunden för all sammanhållning i bygden och i landet.

Vid några tillfällen var det oerhört viktigt att samarbetet och endräkten var fulländad i bygden. Grunden för att man över huvud taget hade ett land som knöt ihop bygderna och dess folk i en stor allians var att man hade ett ständigt behov av ett kraftfullt försvar. Endast när man var enade hade man styrka nog att hålla de största fienderna borta från ens betesmarker, gårdar och egendom. Därför var viljan att samarbeta en förutsättning för överlevnaden. När tvister och oenighet fick fotfäste var det viktigt att så fort som möjligt få parterna att försonas. Bygdens hövding, som under järnålderns slut bland annat kunde ha titeln gode, hade till uppgift att med gudarnas vilja och nämndemännens råd få de tvistande parterna att leva tillsammans igen. Eftersom tingets uppgift från början inte var att finna och utpeka skyldiga som skulle straffas, sökte man efter konfliktens ursprung och tilldömde den ena parten att betala en viss bot till den andra för att markera ett slut på osämjan. Avsikten var att båda parterna skulle börja leva som förr igen och förlikas med varandra. När Sverige blev en stat under medeltidens början förändrades allt detta och lagar skrevs. Om individen överträdde de bestämmelser som reglerade medborgarnas rättigheter och skyldigheter, kunde nämnden utpeka personen som ensam ansvarig och denne fick då betala ett visst bötesbelopp, varav kungen fick en tredjedel. Därmed försvann samhällets vilja att få parterna att samarbeta igen. I stället blev tingsförhandlingarna allt mer en inkomstkälla för kungen och häradshövdingen, inte ett redskap för att stilla konflikter i bygden.

En annan sammanhållande händelse i bygden var de gemensamma bloten och hedniska ceremonierna. Framgång och välstånd rådde man inte över själv, utan sådant uppstod som en följd av bygdens relation till andekrafter och de gudomligheter som förekom runt om i de osynligas värld. Offer var viktiga för att visa att man brydde sig om och tog del av de världsvida krafterna i kretsloppen som styrde årstider, väder och som påverkade boskapens och folkens tillökning samt åkrarnas avkastning. Somliga offer hölls familjevis i sluten enskildhet medan andra offer berörde folk och bygder från hela landet. Under medeltidens början tog kyrkan över rollen som gudomlig välsignare av folk, boskap och de odlade markerna. Följden blev att folk inte behövde samarbeta längre.

Överlevnad, kunskap och händighet

I bygden behövdes människor med olika slags händighet och kunskaper, både sådana färdigheter som efterfrågades i generationer och sådana som bara behövdes vid sällsynta tillfällen. Ingen visste vilken kunskap som kunde vara viktig vid nästa kris eller katastrof. Därför var alla i samhället ytterst sett lika viktiga eftersom alla bidrog med sina färdigheter. Bönderna var duktiga på att ta hand om boskapen och ge dem föda, att odla och förstå vädrets inverkan och att leva i harmoni med de andra i bygden. De rika och storättade var lärda i krigets konster och vara ett föredöme i smidighet, styrka och mod, samt ta väl hand om sina underlydande som skötte gårdar och boskap eller som var hantverkare. Vid sidan av alla dessa förekom personer som även hade andra förmågor som kunde vara viktiga och nyttiga, exempelvis när bygden ansattes av faror från skogens vilda djur och fiender, eller när nya lösningar var viktiga för att avhjälpa ovanliga problem.

Till människans materiella hjälp i strävan att göra livet enklare, tryggare och ge det mer innehåll och mening, fanns naturen omkring dem i sin enorma variation. Här fanns såväl material till tillverkningen av föremål, som skeenden vilka uppvisade naturens egna lösningar. Genom att både härma och tänka självständigt växte nya uppfinningar fram. Här sammanvävdes skönhet i formerna med effektiv hushållning av råmaterialet, samt uppfyllandet av praktiska och sociala funktioner. Varje redskap, verktyg eller föremål bar på ett oändligt antal relationer till sin omvärld och berättade något såväl om hantverkaren som om den person som skulle använda dem. Därför var det sällan någon som hade råd att tillverka dåliga, fula eller mindre effektiva föremål.

Männens och kvinnornas världar

Först när barnen visade konkreta tecken på att bli vuxna fick de lämna barnatiden bakom sig och instiga bland de vuxna. Kvinnans värld var riktad mot gården och sysslorna kring mjölkning av får och kor samt uppkomsten av allehanda maträtter baserade på mjölk och kött. De som hade råd under forntidens slut och medeltiden åstadkom också vackert vävda tyger av den ull som de klippte från fåren, samt höll hårt om nycklarna som såg till att mat, textilier och övriga förråd var säkrade bakom låsta dörrar i bodarna. Här på gården sprang också barnen omkring i väntan på att axla eget ansvar. Mannens värld var i stället riktad utåt, mot utmarkerna där boskapen fick beta, mot ting och marknad med andra män, eller krigstågen där det för det mesta var män som deltog. Mellan den inre och den yttre sfären, på åkrarna närmast gårdstomten, möttes deras världar och här delades arbetet. Härav kom skötsel av hästar, samt boskap och gäss när de vallades långt bort från gården att föras till männens åtaganden. Både mannen och kvinnan hade sina domäner och sina revir, vilka sällan fick överskridas och som gav dem båda viktiga funktioner som fogades samman för allas bästa. Någonstans längs livets väg kom de allra flesta till ett plötsligt slut på jordelivet. Bara ett fåtal behövde fundera över hur de skulle hantera sin ålderdom när krafterna långsamt tynade bort. I den äldre bronsålderns mäktiga högar och rösen är det betydligt fler män än kvinnor gravlagda, men i alla andra typer av forntida gravar liksom på medeltida kyrkogårdar är det en ganska jämn fördelning mellan män och kvinnor.

Upptagandet i gruppen

Barn blir vuxna

De nyfödda barnen mottogs av släktingar som hade bestämda planer för dem, om de bara levde så länge. Genom sitt utseende och beteende kunde man se att de tillhörde släkten eftersom de ofta påminde om andra personer inom den. Till viss del anammade barnen nya tankar och värderingar när de blev vuxna, vilket medförde att det hela tiden fanns en möjlighet till förändring som kunde ge upphov till nya beteenden och traditioner på gården eller i bygden. Påverkade genom arv och miljö såg de till att gångna händelser upprepades eller ersattes med nya.

Den personliga friheten var begränsad och ersattes av den trygghet som de nära släktbanden kunde erbjuda. Barnen fick tidigt lära sig att följa familjens, släktens och bygdens gemensamma vilja, att offra sig för andra och att söka samarbete och samförstånd i första hand. När detta inte lyckades var det viktigt att de konflikter som uppstod löstes så fort som möjligt och att de stridande kunde lägga ner tvisten.

De barn som inte dog i unga år och blev vuxna vid 12-15 års ålder kunde ofta bli upptagna i de vuxnas krets genom ceremonier om de bara tillhörde de högre skikten i samhället, vilket innebar att pojkar blev krigare och rustades med vapen i ett offentligt sammanhang för hela bygden. Flickorna blev kvinnor och ingick äktenskap så snart det var möjligt. Många gånger ändrades frisyr eller klädedräkten i samband med skiftet. Kvinnorna kunde under sin uppväxttid ha anlagt lång nackfläta som sedan klippts av i samband med bröllopet de dolde sedan huvudhåret med en hätta. Ofta var det kvinnorna som flyttade till mannens hushåll, men somliga familjer hade bara en dotter kvar av alla sina barn och då försökte man i stället finna någon man som kunde ta över dotterns arv. För de fattiga i samhället saknades det offentliga upptagandet i männens krets men äktenskapet var lika viktigt för dem som för alla andra.

Trälar och landbor hade ingen gård som gick i arv. Landbornas barn hade i bästa fall redan flyttat ut till några andra arrendegårdar innan föräldrarna gav upp driften av den gård de senast bott på. Därför var det ytterst sällan som deras barn tog över gården och arrendeavtalet efter sina föräldrar, utan de flyttade ofta bort till ett annat hushåll någonstans i närheten.

Manligt och kvinnligt tänkande

Män och kvinnor tänker och betar sig generellt sett på lite olika sätt, men detta är ingen konkret naturlag och därför finns det många personer som inte passar in i en sådan modell. Däremot kan man rent allmänt se att det finns vissa skillnader i tänkandet, där män i regel tänker mer kvantitativt, i siffror och antal samt i genomsnitt. Jagande och dödande tillhör också främst männens natur liksom ett utpräglat grupp beteende där man snabbt kan inordna sig i en viss hierarkisk skiktning, som visserligen kan prövas och ifrågasättas men som ändå styr individernas förhållningssätt gentemot alla de andra männen i gruppen. Kvinnor har i stället ett mer kvalitativt tänkande där varje nyans kan uppfattas som viktig, varför antal och genomsnitt saknar den betydelse som det ofta har för män. Kvinnor tolkar hellre inne-

börden i det som sägs och görs genom att väva in kroppsspråk och andra uttalade egenskaper, medan männen mer tyr sig till de uttalade orden och deras sakliga innehåll. Denna skillnad rörande våra intryck av den omgivande världen och hur vi fokuserar i vår varseblivning, visar sig sedan i tolkningen och förståelsen av verkligheten. För männen är världen ofta enkel och beskrivbar, medan den för kvinnor snarare är ordlös och oändlig i sin variation varför den inte kan beskrivas. Det medför i sin tur att männen snabbt och enkelt kan beskriva sin bild av verkligheten för varandra medan kvinnor aldrig blir färdiga med sina förklaringar. På så vis är männen mer anpassade för utåtriktad verksamhet i grupp, där jakt och försvar var ett av målen och där kommunikationen inte medgav en fri tolkning hos individerna utan allting var bestämt på förhand. Kvinnor däremot är mer anpassade för att förstå barnens tankar och behov, där de enskilda orden hos ett barn kan betyda många olika saker, vilket gör henne mer lämplig att förstå de oändliga nyanserna i relationerna med barn och djur. Hennes förmåga att bara förstå saker utan föregående analys och argumentation kallas ibland för den kvinnlig intuitionen. Trots denna totala åtskillnad som rent generellt kan förekomma mellan män och kvinnor är det många män och kvinnor som har blandade egenskaper eller rent av har mer av den andra sidans egenskaper, vilket också är naturligt.

Gruppen

Människan är en utpräglad flockvarelse som trivs bäst i grupp. Den maximala storleken för en socialt fungerande flock tycks ligga runt 200 personer, varefter gruppen ofta delas upp i två eller fler grupper som dock kan stå varandra mycket nära. Många i gruppen vill vara som alla de andra och vill inte utmärka sig på något sätt, medan en del försöker finna sin egen profil och därigenom förändra sin plats i flockens hierarki. Båda beteendena kan förknippas med rädsla, att man söker den väg som för individen tycks ge bäst fördelar eftersom olika egenskaper värderas olika vid skilda tidsperioder och förändras ständigt. Vissa egenskaper kan vara högt värderade under långa tidsperioder, men inga värderingar är eviga.

Flockens syfte är att se till att individerna stödjer varandra som en helhet, vilket å ena sidan medför att så många som möjligt får del av flockens resurser men å andra sidan att bara de främsta får del av dem när det råder brist. Att flocken vill inhysa så många personer som möjligt beror på att man aldrig vet vilka egenskaper som är viktiga för flockens överlevnad nästa gång som den hotas. Samtidigt är det bara de som för tillfället är högst i rang som

får del av resurserna i kristider. På så vis samverkar den osjälviska lojaliteten med den egoistiska fokuseringen och trots att de utgör varandras motsatser sker det på ett harmoniskt sätt.

Vid sidan av flockens sammanhållande krafter är det vanligt att barn i ungdomsåren ifrågasätter sin tillhörighet, antingen för att bekräfta den roll de tilldelats en gång för alla eller för att bryta mot den och söka sig till en annan flock. Rent biologiskt är detta viktigt för att minska risken för inavel, men socialt kan vi uppfatta effekterna på ett negativt sätt.

Värderingar, behov, utveckling och viljan

Somliga händelser och saker som sker i våra liv uppfattas som positiva och andra som negativa. Ibland delar vi våra värderingar med andra, ibland har vi dem bara själva. En del värderingar och beteenden kan vara allmänna under en viss tid, men straffbara vid andra perioder. Vad som anses vara rätt och fel förändras ständigt och saknar en säkrad beständighet.

Människans medfödda kroppsliga behov och instinkter driver våra handlingar vidare, men de kan både variera fritt som de kan tyglas under viljan. Somliga människor svälter sig hellre till döds än att de trotsar lagar och bestämmelser som flocken (landet) har satt upp, medan andra kan gå emot vilka lagar som helst för sina nyckers skull. Variationen ger flocken en mängd egenskaper som antingen kan vara skadliga eller ge en styrka att överleva i de mest otänkbara situationer, vilket också är orsaken till att variationen existerar.

Människans förmåga att tänka framåt och planera sin tillvaro samt ta hänsyn till sin erfarenhet skiljer oss från djuren. Många människor vill bara göra som alla andra och ty sig till flocken, för att därigenom vinna maximal trygghet. Andra utmanar flockens hierarki och värderingar samt följer sin vilja och sina önskemål att genomföra vissa förändringar, men utmanar samtidigt flocken och vad den står för.

Redan under jägarstenåldern framträder tydliga tecken på att människan är våldsbenägen både för att stärka sin roll i flocken och för att få ett ökat självförtroende. När sedan jordbruket inramade vardagens sysslor kunde styrkan gentemot andra grupper organiseras bättre och bli strukturerad. Den hierarkiska rangordningen uttrycktes i ord, handling och symboler samtidigt som gruppbegreppen vi och de blev tydligare och fick en djupare innebörd.

Förståelser, övertro och symboliskt tänkande

Vår kunskap och förståelse av världen behöver inte ens vara i närheten av hur verkligheten egentligen är och vilka egenskaper den inrymmer, utan är enbart ett redskap för att underlätta levnaden och samvaron med andra människor. Inte ens tid och rum uppfattas på ett likartat sätt hos alla människor på jorden, inte heller logiska samband eller relationer, utan allt sådant kan tolkas och uppfattas på skilda sätt, vilka sedan förs vidare till efterkommande generationer som lär sig tänka likadant.

Språk och världsbild

I Europa har folk som talat ett indoeuropeiskt språk dominerat i samhället från bondestenålderns början, varför vi någorlunda väl känner till hur de uppfattade tid, rum, sig själva och andra grundläggande delar av världsbilden. Människor som bodde i Europa dessförinnan hade sannolikt ett annorlunda betraktelsesätt, men ingen vet numera på vilket sätt det skilde sig från det indoeuropeiska sättet att uppfatta världen. Indoeuropéerna betonade skeenden och egenskaper där verb och adjektiv blev viktiga delar i språket, varefter tingen och objekten, eller substantiven, ofta fick namn efter de egenskaper de hade och som kunde knytas till dem. Indoeuropéer har dessutom ett tänkesätt där orsak och verkan är viktiga begrepp för att tolka verkligheten och bland annat därför betonade de sambanden mellan olika händelser.

Symboliskt tänkande

Eftersom människan under forntiden inte eftersträvade ett objektivt betraktelsesätt av världen utan ville deltaga i de omgivande händelserna och påverka dem genom sin egen eller sina gudars närvaro, var det relationerna som var de viktigaste. Det omvända förhållandet är där sökandet efter objekt och betonandet av substantiven ger en världsbild där allting kan finfördelas allt mer, varefter man söker efter sambanden och relationerna mellan dessa delar. Bara de objekt som är kända kan ge upphov till effekter och relationer, varför exempelvis alla paranormala eller andliga händelser betraktas som

omöjliga. För forntidsmänniskor var upplevelser av säregna händelser såsom tankeöverföring och sanndrömmar inte något problem eftersom man utgick från relationer och effekter. Först därefter frågade man sig vad det var som gav upphov till det man hade upplevt. Alltså var alla extraordinära och paranormala händelser alltid verkliga för dem, hur omöjliga de än kan uppfattas av nutida människor.

Eftersom det var tingens egenskaper som var det viktiga försökte man fånga relationerna som ständigt skiftade och aldrig upprepades på ett exakt likartat sätt. Det enda permanenta var just egenskaperna. Om exempelvis en svart katt gick över en väg skulle man spotta tre gånger. Allt detta uttrycker att sakerna tillskrevs egenskaper enbart på grund av sin färg och form eller sitt antal. Färger gavs särskilda betydelser och en viss färg hade kontakt med andra saker med samma färg, vilket gjorde att man kunde påverka en sak genom en annan sak med samma färg. En svart katt betonade både allting som förknippades med svart och allt som kännetecknade katten som en ensamlevande smygande varelse. En väg som korsades antydde andliga stråk som gick på tvärs mot människans raka väg och som öppnade en stig in i det okända där allehanda faror lurade. Det avhjälpes bäst genom att spotta och därmed göra sig av med en kroppsvätska i tron att det farliga skulle ty sig dit i stället. Att göra det tre gånger avser att man gjorde det med ett bestämt eftertryck vilket symboliserade oändligheten samtidigt som det var ett udda tal som inte var delbart och därmed extra kraftfullt. Denna symboliska tankevärld genomsyrade allting i forntidsmänniskans omvärld och det medförde både faror och botemedel.

Kontakt genom tankar

En människas tankar var inte något absolut privat utan en del av den andliga världen, där gudomligheter eller andra kunde hälsa på och ta del av funderingar och hågkomster, föra fram sitt budskap i vaket tillstånd eller med fördel genom drömmar, varigenom personen fick besked om vad gudarna hade för vilja. Detta togs på största allvar och gudarnas ingripande berörde även boskapen och de vilda djuren i skogen. Noanamn kallas de omskrivningar som användes för något när man inte fick uttala det rätta namnet. Var man ute i skogen fick man inte säga ordet ulv, för då hörde vargen vad man sade, vilket gjorde att man i stället sade något annat som de andra i sällskapet förstod men som inte vargen begrep. Därför kallade man vargen för ullfot eller gråben så att den inte skulle förstå att det var den man pratade om. Likaså fick man inte uttala de onda andarnas namn eller svära,

eftersom det var detsamma som att be dem komma, ty de hörde också allt man sade genom tankeförmedling.

De två sidorna

En viktig åtskillnad var den mellan den manliga och den kvinnliga världen. Till sådant som hade manliga egenskaper kunde man räkna solen, dagen, höger, uppåt och jämna tal samt den synliga fysiska världen och dess föremål, medan man till den kvinnliga världen snarare förde månen, natten, vänster, nedåt, de udda talen samt den osynliga andliga världen och dess egenskaper. Det manliga var enkelt, konkret, förutsägbart, beskrivbart och logiskt där de tydliga sambanden dominerade och omfattade stora mängder, samt framhölls genom ett aktivt betraktande, medan det kvinnliga var diffust, abstrakt, oförutsägbart, till synes osammanhängande men sammanvävt i oändliga relationer hos de unika förekomsterna vars gränser låg bortom det förnimbara, samt nåddes genom en passiv närvaro. Därför är den kvinnliga intuitionen obegriplig för mannen, både till sin art och sina resultat. De två perspektiven utgör varandras motsats men förutsätter också varandra, varför de aldrig kan renodlas utan alltid är en del av det andra.

Hos germanerna var det sannolikt kvinnor som hade den direkta kontakten med det gudomliga och som siade om framtiden, medan männen bar fram offer samt ledsagade och tydde de heliga djurens rörelser och frustanden. Somliga män var också i förbindelse med den andliga världen och likt samernas nojd hade dessa män med andresor titeln Njord.

Objektiv betraktelse och subjektiv närvaro

Gemensamt för både det manliga och det kvinnliga är att ingen av naturen tänker strikt logiskt, utan detta är en inlärdd tankekonst som måste övas in. Inte ens moderna vetenskapsmän är särskilt bra på det, eftersom det naturliga tänkesättet för människor är känslobaserat där relationer och subjektiva värderingar tar över ordnandet och struktureringen av världen och skapar en förståelse som bygger på synbara och önskade samband. För att vara objektiv måste man ställa sig utanför den iakttagna processen, men genom att göra det förlorar man kontakten med alla de relationer som medverkar i helheten. Den som är subjektiv har visserligen starka personliga värderingar om det som berörs, men är i gengäld mitt i händelsernas centrum och deltar i processerna även om det sker passivt.

Symboler

Människans värld är full av händelser som samverkar och bringar en viss ordning. Händelser och skeenden kretsar runt föremålen och tingen i tillvaron. Vissa egenskaper är svåra att uttrycka i ord, medan andra kan uttryckas både genom språk, handling och föremål. Dessa symboler kan ärvas och föras vidare till ättlingar i efterkommande generationer. Eftersom det var händelsernas egenskaper som var det viktigaste, inte föremålen eller tingen som skeendet kretsade omkring, var det egenskaperna som kom till uttryck i symbolerna. Varken symbolerna eller gudarnas värld var strikt åtskilda från varandra, utan lika sammanvävda som händelserna de ville berätta om. Därför kunde det också uppstå en form av motsättning hos de enskilda symbolerna, där de kom att stå för två motsatta egenskaper.

Väderstreck, färger, kön, djurart, material etc

Väderstrecken symboliserade olika saker. Söder förknippades med solens väg över himlavalvet och de händelser som det medförde i form av ljusa dagar, ökad grönska och värme. Norr var hemvist för himmelspolen och de cirkumpolära stjärnorna som aldrig gick ner samt i viss mån dödens boning, eftersom mörkret och det ovissa kom härifrån. Från öster kom förhoppningarna om de gudomliga besöken genom solens och de andra himlakropparnas uppgång, medan väster motsvarade vägen eller passagen till dödsriket.

Varje färg förknippades med skilda egenskaper och kunde vara symboler för många olika saker. Svart var nattens färg och vitt dagens. Rött var allt som rörde liv, längtan och lust men också kraft och styrka. Grönt förknippades med landskapets dynamik medan blått var allt som berörde havets och vindarnas värld.

Det manliga stod för styrka och hårt arbete, medan det kvinnliga var det mjuka, milda och ödmjuka. Vid offer var det viktigt att man även använde rätt art. Kor, får och höns tillhörde den kvinnliga världen, medan oxar och hästar var männens värld. Likaså kunde antalet ha en stor betydelse, både om det var ett jämnt eller udda antal eller om man valde tretalet som var en symbol i sig för ett stort antal. Man kunde också härma naturens antal och såsom vid riksblotet ta samma antal slaktdjur som fullbordade besök av fullmånen sedan förra tillfället då blot hölls.

Genom individens sätt att klä sig samt kamma och skära sitt hår, visade man sin sociala tillhörighet i rang och rikedom. Smycken och vapen kunde också emellanåt berätta om personens härkomst och plats i hierarkin.

Guld tillhörde den gudomliga sfären genom sina ädla egenskaper att aldrig bli missfärgat och dessutom uppvisa solens eller gryningens färg. Koppar och silver stod inte långt efter, medan järn mer var symbolen för styrka och färdighet.

Hästen kom till Norden i mitten av bondestenåldern och användes både som föda och dragdjur, men först i mitten av bronsåldern började man rida på den, vilket kan ha berott på att rasen förändrats och anpassats till de nya behoven. Vid någon okänd tidpunkt blev det tabubelagt att äta hästkött, men man forsatte att dricka jäst hästmjolk. Hästen fick en stor betydelse som offerdjur till gudarna och som dragare av gudomliga vagnar, både praktiskt och symboliskt på himlavalvet.

Stenyxan och Tors hammare

Tors hammare blev symbol för den hedniska tron vid brytningstiden när kristendomen vann insteg i de nordiska samhällena. Hammaren eller stenyxan hade inte förekommit som praktiskt eller rituellt föremål sedan yngre bronsåldern och tillhör främst bondestenålderns föremålsvärld, där den både var ämnad som vapen och ceremoniellt redskap, men aldrig något praktiskt verktyg. Vid de viktiga rättsprocesser som krävde skafthållning av båda parterna för att gå i laga kraft var det säkerligen en yxa i änden på skaftet, såsom det torde ha varit sedan årtusenden tillbaka. Tor mottog också människooffer och det kan ha varit med sådana skafthålsyxor som deras livskraft gavs åt honom.

Skaftålsyxorna var tillverkade med stor omsorg och elegans, från de första böndernas tid och under c:a 1600 år innan form och stil förfläckades. Under bronsåldern blev de åter igen viktiga symboler vid religiösa ceremonier och andra sammanhang, vilket medförde att praktformerna återkom.

Snörkeramik, skafthålsyxor och gravar med sovställning

De allra första bönderna i Norden hade en särskild typ av kupade eller nästan klotformade keramikkrärl med snördekoration upptill vid mynningen, men de försvann successivt och ersattes av andra käriformer och dekorationer. Runt tusen år senare, i samband med att stridsyxekulturen ersatte trattbägarkulturen, återinfördes nästan exakt likadana keramikkrärl i Norden tillsammans med skafthålsyxor och en gravläggningsform som också hörde

hemma vid den tiden när boskapsskötseln infördes från centrala Europa till södra Skandinavien. Den europeiska grundformen hos skafthålsyxorna, som under trättbägarkulturen blev mångkantsyxor, kom vid återinförandet att utvecklas till en typ som kallas stridsyxor och senare under hällkisttid gå över i den typ som kallas enkla skafthålsyxor. Bland de vanligaste gravläggningarna i centrala Europa innan bondenäringen kom till Norden märks främst nedgravningar där den döde lagts på sidan i en sovställning, men den traditionen tycks aldrig ha slagit igenom i Norden förrän vid den tid när stridsyxekulturen återupptog seden på nytt. Orsaken till detta säregna kulturskifte i Norden c:a 2900 f.Kr. måste ha varit att alla dessa tidiga föremål och traditioner hörde ihop och att kunskapen om dem fanns kvar samt att de förknippades med något gudomligt, vilket underlättade ett återvändande till den kulturform där allting hade börjat tusen år tidigare. Detta kulturella skifte berör inte bara Norden utan stora delar av Europa.

Stenkammargravar

Stenkammargravar kan i viss mån betraktas som något praktiskt, men såväl dess helhet som detaljer tycks vara baserade på symboler, där antal, avstånd och höjd, vinklar och proportioner, bergarter och deras placeringar gentemot varandra kan ha spelat stor roll för förståelsen av dem. Likaså var gravgåvorna viktiga i alla tider, både för att den döde skulle få mat på färden till dödsriket och få med sig de redskap som kunde komma till nytta eller glädje. Här är variationen stor och somliga små gravföremål tycks enbart ha varit någon form av lyckobringare.

Under början av bondestenåldern i centrala Europa hade ett litet urval betydelsefulla personer gravlagts nedgrävda i liggande sovställning. Dessa sovande döda fördes sedan vidare till megalitgravarna, men vid övergången till stridsyxekulturen c:a 3000 f.Kr. återupptogs traditionen att gräva ner förfäder i liggande sovställning varvid de stora benrummen upphörde. När sedan stenkammargravar började byggas på nytt från c:a 2400 f.Kr. i form av hällkistor, kom utvalda personer att placeras här. Dessa hällkistor utvecklades sedan till rösen och högar i början av bronsåldern runt 1500 f.Kr. innan traditionen upphörde helt mellan 1100 f.Kr. och 1000 f.Kr. Under hela denna epok som kan kallas benrumsåldern hade dessa gravar ett likartat symboliskt värde, trots den stora variationen. När i stället bålbränningen tog över, för att vara i det närmaste allenarådande fram till kristendomens uppfattning, kom helt nya symboler.

Halsband

Bland de halsband av bärnsten som tillverkades för några av de mer betydelsefulla personerna i samhället i början av bondestenåldern, förekom de flerradiga halsbanden vars rader var sammanlänkade med tvärgående bärnstenspärlor. Efter exakt samma form tillverkades halsband vid samma tid i Skottland, men då av svart jade, samt i Bretagne av en ovanlig turkos bergart. Ända bort i Egypten förekom halssmycken av guld som avbildade sådana halsband, men de kan vara tusen år yngre. På en serie stora som små stenplattor från sydvästra Europa, avbildas några av samtidens människor och en del av dem har också liknande halsband. Uppenbarligen var det just formen på dessa halsband som bar med sig en symbolisk betydelse, oavsett vilket förnämt material som användes.

På samma sätt skulle ringar runt armleder och fingrar få en särskild betydelse liksom runda dekorationer runt huvudet.

*Halskrage
från äldre
bronsålder
med dekora-
tion av
löpande
hund.*

Löpande hund och stjärnmönster

Bronsålderns föremål av guld och brons tillhörde sällan eller aldrig allmogen utan var de rikare familjernas egendom. Bland de ofta förekommande dekorationerna finns löpande hund, som också var en vanlig symbol i länderna nere vid Medelhavet. Ofta uppfattas den som en slags evighetssymbol där

allting först kretsar åt ett visst håll innan det stannar upp och vänder tillbaka igen för att sedan påbörja ett nytt kretslopp. Skillnaden är stor mot den efterföljande stilen som domineras av en enkel stjärna. Denna stjärna efterträdde löpande hund samtidigt som en mycket ovanlig händelse inträffade på himlavalvet. Den 9 nov år 1355 f.Kr. blossade en ljusstark supernova upp på himlen och ljusskenet kunde ses under flera år. Vid den tiden förändrades religionen tillfälligt i Egypten och det är troligt att det även skedde på andra håll och att man såg supernovan som en slags gudomlig konkurrent till solen och de andra himlakropparna. Därför är det ytterst sannolikt att det var just denna händelse som var bakgrunden till att man dekorerade bronsföremålen med en stjärna, oavsett om stjärnan symboliserar solen eller supernovan.

Bronsålderns föremål från period III kännetecknas av stjärnmönster.

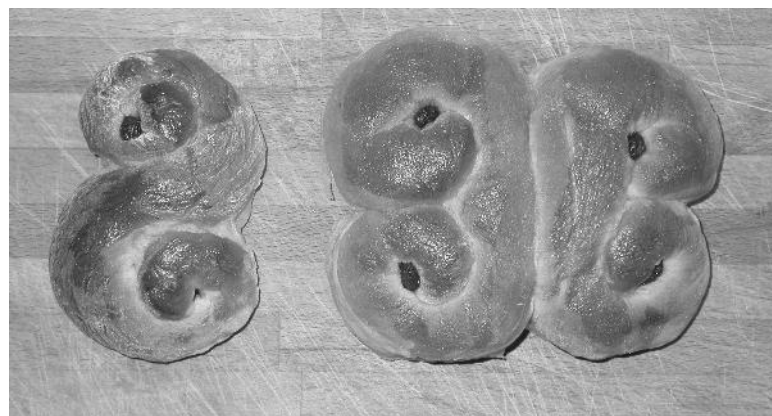
Lussekatt och runor

Bröd tillhörde inte den vardagliga kosten i Norden under forntiden. När man bakade bröd med speciella symboliska former fick det en extra stor betydelse. Att äta sådant bröd var i princip detsamma som att äta av offerdjuren till gudarna. Fortfarande bakar vi lussekatter vid Lucia, som i början av medeltiden inföll exakt vid vintersolståndet. Dessa mönster, som utgår från S-spiraler och C-former med upprullade ändar i olika kombinationer, återfinns också i andra indoeuropeiska sammanhang där det kan ha haft en betydelse som syftade på årets fullbordan men i vissa fall bara harmonisk fullbordan. Runan för bokstaven J har en form som är en variant på detta och den stod för begreppet år (Jahre, Year). Alla runor hade både ett ljudvärde som gjorde att man kunde skriva text med dem och en symbolisk betydelse som också var viktig när man gjorde trollformler eller magisk text.

Runstenar och gotländska bildstenar skiljer sig från hällristningar genom sitt avvikande bildspråk och sin noggranna planering över hela ytan, vars mål var att ge betraktaren information om vissa personer och händelser.

Under yngre bronsåldern förekom ofta mönster som påminner om lussekatter.

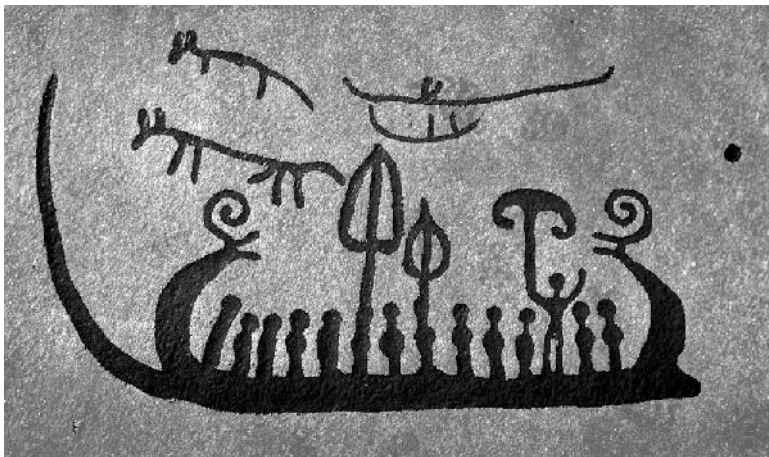

Bröd var inte alltid daglig kost i Norden under forntiden, men lätt att forma till önskade symboliska figurer.

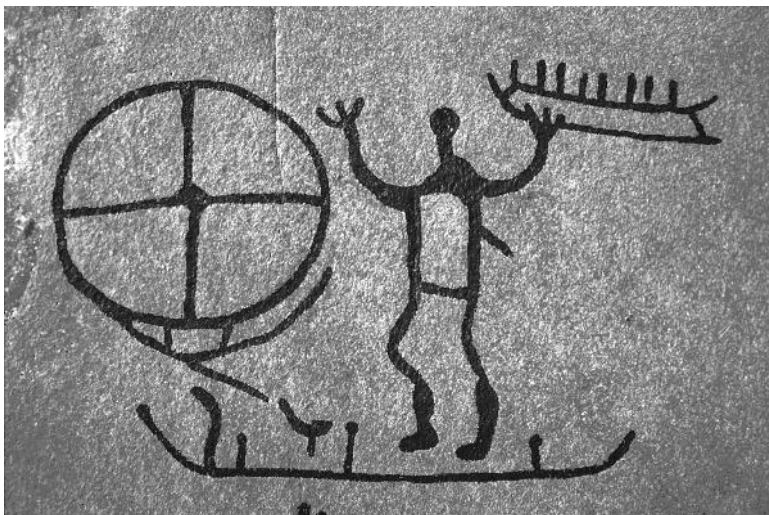
Hällristningar

Hällristningarna är ofta från bronsåldern och förekommer främst i Bohuslän. Enstaka andra ställen i södra Sverige kan också ha ganska gott om hällristningar, men inte alls som i Bohuslän. Flera landskap saknar eller har få hällristningar, med undantag av skålgropar. Inte heller är de vanliga i Danmark. De enkla och närmast barnsligt formade figurerna avbildar människor och djur samt skepp och vagnar. Allting tycks präglade stormannafamiljernas

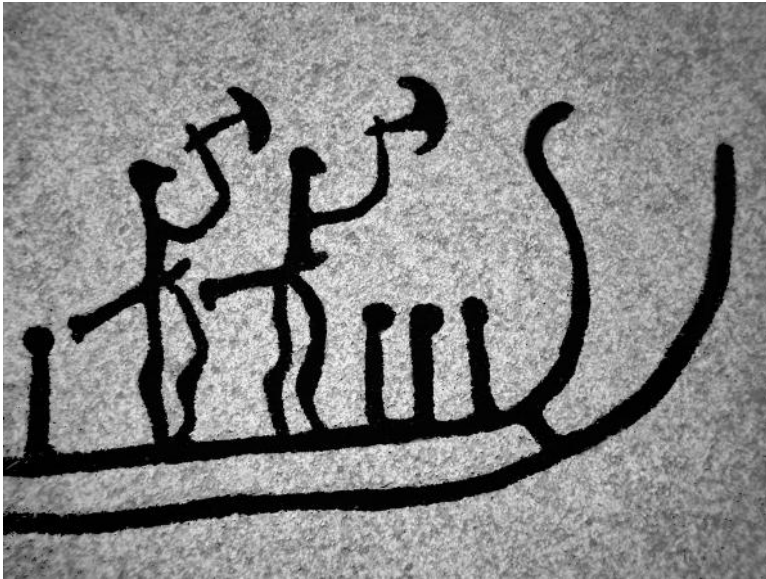
värld och definitivt inte allmogens liv. Männen dominerar starkt över kvinnorna och de bär ofta yxor av samma slag som användes vid rituella ceremonier, men mer sällan vanliga vapen och aldrig vanliga jordbruksredskap undantaget årdern. Även fullgreppssvärd avbildas och de bars inte heller av vanliga krigare, utan främst av hövdingarna. Skeppen är stora och har samma stil, form och storlek som Medelhavets skepp vid samma tid, vilket vittnar om avlägsna kontakter och stora rikedomar genom handel. Vagnarna dras av hästar eller oxar, men tycks inte ha med jordbruket att göra utan ser mer ut som forntidens stridsvagnar. Djuren kan dock vara allt från tamboskap och hundar till vilda fåglar och hjortar. Likaså förekommer personer som plöjer med årdern men det sker i sådana sammanhang att det snarare för tanken till rituella plöjningar än till gårdens tvingande sysslor.

*Stort skepp
med segel
och styrman
som har en
praktyxa.*

*Gigantisk
man med
skepp och
solkors.*

*Två gudar(?)
med ceremoni-
nyxor och
dyrbara
svärd, vilka
står på ett
stort skepp.*

Hällristningarnas särskilda form och stil skiljer sig totalt från den utsökta och genomarbetade ornamentik som prydde bronsföremålen. Omvänt kan det dock förekomma att hällristningarnas enkla figurer lagts in på bronsföremål, vilket åter visar deras sociala tillhörighet med de som var högst i samhället. Dessutom kan de starkt påminna om figurerna på de samtida grekiska keramikkrämlen.

Förutom hällristningarnas särskilda utplacering på berghällar men ytterst sällan på stenblock, har de två utmärkande drag. Dels tycks de vara utplacerade på måfå på den utvalda stenhällen och utan direkt samhörighet med andra figurer runt omkring och dels är det många av figurerna som bara är halvfärdiga eller har ristats över andra figurer, vilket visar att målet med dem inte var färdiga bilder som skulle visas upp för andra. Därför är det knappast troligt att de var färglagda. Möjligen var det i stället själva hugandet som var det viktiga och inte färdiga figurer. Efter bronsålderns slut upphörde hällristandet i Norden utan att få några efterföljande traditioner. Bara skålgroparna blev kvar i folkminnet och ända fram till modern tid har det förekommit att vanligt folk offrat enkla saker i dem för att få hälsa och välstånd.

Varierat gravspråk

Ända fram till vår tidräknings början är variationen bland de kända gravtyperna mycket begränsad inom respektive tidsperiod, men från en tidig del av järnåldern förändrades detta. På ett och samma gravfält kan skilda typer av stensättningar vara placerade intill varandra. Till formen kan de vara cirkelrunda, fyrkantiga, tresidiga eller skeppsformade. Kanterna kan bestå av resta stenar eller liggande större stenar, tätt ihop eller med visst avstånd från varandra, men de kan också sakna särskilda kantstenar. Fyllningen kan bestå av mindre stenar, jord eller saknas helt och hållet. Mitt i graven kan en stor rest sten eller en rundad sten vara placerad men det kan också vara en grop just där, som dock kan härstamma från en gravplats som sjunkit ihop. Från mittpunkten och ut till kanterna kan det vara stenar upplagda på rad likt ekrar i ett hjul eller ordnade på annat symmetriskt sätt. Vad de olika former och typerna symboliserar finns det många gissningar om, men ingen som vet med bestämdhet.

Skeppet förekom som symbol för många olika typer av färder och seenden, både för himlakropparnas rörelser, för handelsmännens färder och för andens strävan till dödsriket när någon hade dött.

Djurornamentik

Plötsligt omkring år 400 förändrades den konstnärliga stilen på metallföremålen i Norden. Överallt infördes djurornamentik som kom att bli den förhärskande stilen ända fram till medeltidens början. Djur av olika arter avbildades, från början mer naturtroget och med tiden allt mer sammanflätade i sig själva där ben och halsar växte i längd och vävdes in med kroppen. Så gjorde man också runt om på andra ställen i Europa och ursprunget till stilen kommer från de kristna. Därför kan man tala om stilen som den kristna djurornamentiken, vilken med ovanlig snabbhet kom till södra Skandinavien samtidigt som goterna nere vid floden Donau konverterade till kristendomen år 378. Somliga djur blev mer populära än andra, men å andra sidan är de ofta så stiliserade att det kan vara svårt att med säkerhet fastslå vilken art det var frågan om. Den kristna växtornamentiken däremot, som nere i Europa förekom parallellt med djurornamentiken, kom inte till Norden förrän i början av medeltiden i samband med kristnandet. Detta faktum tillsammans med att nordborna fortsatte med bålbränning, vilket var förbjudet för de kristna, visar att man fortfarande inte hade anammat kristendomen som religionen, utan bara en del av dess stilar och symboler.

Den kristna djurornamentiken blev allmän i hela Norden c:a 400 e.kr. som en följd av de europeiska kontakterna och den var fortfarande vanlig flera hundra år senare när folket gick över till kristendomen. Det är inte alltid så lätt att hitta djurets öga, öra, öppna mun, framben och bakben.

Elden

En viktig symbol vid många ceremonier och ritualer var elden. Den är ofta så självklar för oss att den kan glömmas bort. Platser med eviga eldar, eller bara eldar som renade luften och marker runt bebyggelsen, omnämns från skilda håll i Europa.

Forna tiders gudar

Utöver de stora indoeuropeiska gudarna som förekom i flera länder fanns de mer lokala gudarna som man bara dyrkade och offrade till i enstaka bygder eller familjer.

Andliga väsen fanns i stort sett överallt. Deras värld var inte åtskild den fysiska världen utan de smälte samman i varandra. Somliga gudar offrade man till gemensamt i bygden eller vid de tillfällen då personer från hela riket var samlade. Andra tillbads bara av enskilda familjer. Till dem hörde förfädernas andar men också andra lokala väsen. På gårdarna fanns husgudar och ibland också vårdträd som användes för att dyrka eller mana fram gudarna. Därtill hade somliga personer samlat särskilda föremål som gav tur och lycka, eller hade en förmåga att skicka olycka över andra. En del förbannelser fästes i stenar eller trästycken genom runor, vars blotta existens kunde vara tillräcklig för att frambringa önskade effekter. Ute i markerna fanns speciella platser med källor, rinnande vatten, sjöar, stenblock, träd eller buskage, gläntor, åkrar, korsningar av stigar samt mycket annat som emellanåt samlade grupper av folk eller enskilda personer, vilka förlitade sig på platsernas inneboende krafter och som ofta hade varit kända sedan många generationer tillbaka. Ibland kunde det räcka med en kort stunds vistelse på platsen och ibland behövde man framföra ett offer av något slag för att få önskad effekt.

Gudarna var ofta uråldriga och hade följt människorna i bygden under det ena släktledet efter det andra. Deras kraft såg i möjligaste mån till att årstiderna och vädret följde sitt lopp, att boskap och människor höll sig friska och förökade sig, att bygden inte anfölls av fiender och att livet flöt på utan större bekymmer. Kort och gott såg de till att harmonierna upprätthölls. För att visa sin aktning och delta i detta arbete kunde det vara viktigt för folket i bygden att offra till dem och skänka livsenergi till deras arbete. I

gengäld kunde man hoppas på att de tillgodosåg personliga önskningar och inte bara ansvarade för bygdens allmänna välstånd och fortbestånd.

Somliga gudar tycks ha förekommit redan under bondestenålderns början medan andra kommit senare, varav några så sent som under vikingatiden när asatron var på väg att försvinna. Tor, Frey och Freyja var populära i hela Skandinavien, medan gudar som Ull, Tyr, Oden och Njord kan ha varit mer regionala under mitten av järnåldern eftersom de bara finns i ortnamnen inom vissa områden. Varje gudomlighet hade sina särskilda attribut men de enskilda gudarnas egenskaper var ofta så omfattande att de tangerade många andra gudars och gudinnors kännetecken.

Mystik och magi

Den som försöker finna den andliga världen enbart genom fromhet och ett stillsamt sökande efter en gudomlig närvaro som genomsyrar hela förnimmelserna ägnar sig åt mystik. Andra nöjer sig inte med detta utan vill att andliga väsen ska ingripa i händelser och påverka utgången av olika skeenden. För att nå fram dit används någon form av dialog med dessa väsen som antingen hotas eller erbjuds något i gengäld. Ofta erbjuds de offer av förnämligt slag om de bara vill vara med och hjälpa till så att en härstyrka vinner, att boskapen har kvar sin hälsa och förökar sig, att odlingen ger bra skördar och att en viss man får en önskad kvinna. Varken de som sysslade med magi på ett mer avancerat sätt, likt schamaner och sejdmän, eller de som efterfrågade deras tjänster tillhörde allmogen, som i stället hade kloka och synska män och kvinnor som även kunde bota sjuka.

Gudarna rådde över allting och styrde världens gång. De personifierade vädrets och årstidernas växlingar, årets rytm och gång, fruktsamhet och förökning av djur och människor, växtlighetens väg från frö till skörd, bibehållandet av hälsa och liv eller dess borttynande, utgången av strider på slagfältet eller längtan efter sin käraste samt vägen att återfinna lösningen på konflikter. De höll inne med hemligheter om världens existens, händelser på andra platser och vid andra tider. På så vis uppstod gudarna utifrån de kretslopp som präglade alla de händelser och skeenden i människornas tillvaro som ofta återkom. Genom att ge gudarna namn och se dem som egna liv blev världen mer gripbar men också påverkbar genom magi. De som trodde att de med gudarnas hjälp förmådde uträtta sådant som ingen människa mäktade med, sökte hjälp rörande krig eller fruktbarhet. De kunde också söka inblick i och förståelse av de gudomliga hemligheterna. Därför före-

kom det att man offrade tre olika djur vid samma tillfälle, ett djur som var för prästerskapet, ett som skulle hjälpa krigarna och ett som var ägnat åt boskapsskötarna.

Tvillingar och gudahästar

Tvillingguden Ymer var den beskyddande guden och han förökade sig med sig själv och fick barnen Frey och Freya, vilka också kan ses som var sin halva av Ymer, samt att de från början var tvillingar såsom egenskap som var Ymer. Dessa tvillingar hade ursprungligen en solgud och en solgudinna som sina föräldrar. Dessa solgestalter framfödde senare den första människan Manu som både kan uppträda som en man och en kvinna. Manu och flera andra närbesläktade gudomligheter uppträdde emellanåt som hästar, somliga skinande vita, vilket föranledde präster att sjunga sånger om drottningens förenande med en hingst. Sådana heliga bröllop där den ena parten var ett gudomligt djur åberopar deras styrka och kraft samt medförde att de användes som offer. Därmed blev de både själva offret och mottagare av offret. Sådana hästoffer kunde bland annat hållas på hösten och var något mycket speciellt hos indoeuropéerna. Då kunde hästen antingen slaktas eller ges bort levande till en gud vid ett tempel. Hästar sågs också som dragare av solskivan på dess färd över himlen.

Audhumbla

Offrandet av kor hade också stor verkan. Genom mytiska berättelser om offrandet av kor, som kon Audhumbla, medförde hennes forna död att boskapen mångdubblades som en följd av offret.

Tyr, Oden och Tor

Oden var kungens och hövdingarnas speciella gud och den som hade tillgång till alla hemligheter. Han var även krigskonstens gud och ersatte därmed den uråldrige och enarmade Tyr som stått vid härstyrkornas sida sedan urminnes tider och de allra första böndernas tid. Tor blev krigarnas och böndernas gud i sin roll som en stark och listig kämpe med kraftbälte och en hammare med förödande slagkraft, där vagnen som drogs av två getter såg till att åstadkomma regn och åska till grödornas och betesmarkernas bästa.

Frey och Freya

Frey gynnade årväxten och hans syster Freyja (Skjalf) åkallades av såväl krigare som inför kärleksförhållanden för att fruktsamheten inte skulle utebli. Hon var också de hängdas gudinna men de som hängdes i en hög galge kunde både offras till Oden och till Freyja, eftersom de som bestraffades på detta sätt hade utfört bygdefientliga brott, såsom förräderi eller varit överlöpare. De offer som dränktes gavs åt Frey men de som dränktes som straff hade skändat sin kropp. Brottsslingar och krigsfångar offrades inte till gudarna i första hand på grund av sina brott, utan för att de genom sina handlingar betraktades som utomstående. Båda Frey och Freya hade svin som riddjur och hade anknytning till underjorden, som sågs som en angenäm plats dit många kom efter jordelivet.

Njord och kultvagnar samt Var och Frigg

Njord förknippades med vädrets växlingar och var viktig för alla som gav sig ut till havs, varför fiskelyckan och handeln låg i hans händer. Njordens religiösa uppgifter kan ha varit snarlika nojdens sysslor hos samerna, där andliga resor likt den fria vinden var en viktig del för att öka sin kraft eller förnimma dolda ting.

Från början tycks hans namn ha varit en titel på den överstepräst som ledsagade en vagn med gudinnan Nerthus (senare Gerd), dragen av heliga kor eller vita hästar. Sägner om sådana vagnar som sänkts eller försvunnit i sjöar finns runt om i södra Sverige och borde vara minst 1500 år gamla. Gudabildden var täckt så att ingen skulle se henne. När färden var avslutad tvättades vagnen i en sjö. Vagnen drogs runt om i bygden för att ge betesmarker och åkrar gudomlig kraft, men också för att lyssna på djurens läten och frustanden för att därigenom uttolka gudarnas vilja.

Hemmavid var det gudinnan Var som sammanvigde de äktandes händer, men det var gudinnan Frigg som vakade över barnafödandet och barnsängnen. Även diserna kunde vara behjälpliga vid barnsbörd. Dessa diser eller diar gav namn till distinget och distingsmarknaden som hölls i samband med riksblotet vart 8:e år men också senare under kristen tid vid gamla Uppsala.

Kultvagnarna var redan under äldsta järnåldern enastående hantverksarbeten där gudinnan eller någona annan gudabild skulle sättas i mitten för att sedan bli förd runt omkring i bygderna.

Offer

Offer till gudarna för hela bygden utfördes vid tillfällen när alla frifödda kunde deltaga, såsom vid tinget och folkförsamlingen eller på särskilda dagar under året. Den ombesörjdes av stormän och hövdingar, ur vars skara offerprästerna hade valts ut, såväl manliga (gode) som kvinnliga, vilka ibland benämndes gode och gydja. Offerprästerna förrättade offret under bön och hymnsång samt kunde ibland utläsa framtiden ur resterna av offret. Bland prästerskapet fanns vitklädda kvinnor som även kunde förrätta människoffer under de tider när krigsbytet offrades till den gud som givit dem segern. Kungen var ofta den främste representanten för sitt folk inför gudarna. Landet var då ett sakralt kungadöme, men det innebar inte att han själv ansågs vara en gud, bara den främste bland människorna på jorden. Å andra sidan hände det ibland att kungliga förfäder i efterhand upphöjdes till gudar. Så var det sannolikt med Odin och samma förgudande skedde med en kung under järnålderns slut som hette Erik.

Det var noga att man gjorde allting på rätt sätt, allt från hur man dödade offerdjuret, hur det styckades, hur det sändes till gudarna och vem som fick äta olika bitar av djuret. Även antalet och valet av djurarter var betydelsefullt. I somliga fall hängdes offren upp på särskilda stolpar (rod) och i andra fall på hus eller inhägnader. Variationen kunde vara stor men vid varje offer, i de enskilda bygderna eller för hela landet gemensamt, höll man på sina traditioner. Med blodet kunde man rödfärga en eller flera gudabilder och dess fundament, men offret av människor och djur kunde ersättas med något betydligt enklare, där det som ersatte offret sågs som en symbol för det tänkta offret.

Offret skulle med sitt liv och sitt blod garantera en fortsättning eller återställa harmonin igen. Antingen ville man be gudarna om förlåtelse och blidka dem, eller frambära offer för att visa sitt deltagande i de stora gudomliga frågorna om världens fortsatta existens och bygdens välstånd, men det kunde också ske som en enkel måltid tillsammans med några gudomligheter. För detta ändamål bakades ibland bröd vars form kunde återge heliga figurer eller symboler, såsom ätandet av lussekatter om morgonen inför den kortaste dagen på året när det var vintersolstånd. Denna ljusets dag, eller Lucia som de kristna ändrade namnet till, har sedan flyttats gentemot vintersolståndet eftersom den julianska kalendern har ett bristfälligt system med skottdagar.

Teckentydning, lotter, sejd och völva

För att utvinna kunskap om framtiden ägnade sig präster, prästinnor eller andra utvalda personer åt teckentydning och lottkastning, vilket kunde ske inför andra närvarande som ville ta del av utsagorna. Variationen var mycket stor och teckentydarna använde både offerdjurens kroppar och levande djur till sin hjälp, men också annat i omgivningen kunde nyttjas för att avläsa gudarnas vilja. Sejd däremot hölls i mer enskildhet, eftersom man sjöng galdrar i ett högt och genomträngande tonläge för att se in i framtiden och påverka den, men det var främst en kvinnlig syssla. En liknande uppgift hade völvan som var den sierska som ibland sjöng fram sina övernaturliga kunskaper, utan att falla i extas eller trans. Därtill utövade hon magi och kunde förtrolla människor.

Schamaner

Efter istidens slut och under jägarstenålderns långa era kan vi anta att de andliga ledarna i samhällena i Norden var schamaner. De gjorde andresor och fick genom dessa kontakter både kunskaper och kraft att bota sjuka. Även under böndernas tid fanns mycket av denna kunskap kvar, eftersom de första bondekulturerna själva förmodligen hade sådana inslag i sin religion. Till och med Oden uppvisar många egenskaper som hör hemma bland schamaner.

Eril och thul

De som benämndes eril och thul var inte desamma som människor av herulernas folkstam, utan en sort magiker eller kultiska präster. Thulen mumlade eller uppräknade magiska framställningar.

Sjöoffer samt hednatempel

Under yngre bronsåldern ökade offren i våtmarker, vilka i mindre omfattning pågått sedan de första böndernas tid, för att under äldre järnåldern omfatta såväl människoeffter som enorma krigsbyten, men runt 500-talet försvann denna tradition helt. I stället började man bygga tempel. I dessa träbyggda hov och salar fanns både altaren och snidade gudabilder med mänsklig kropp och utseende, med armringar av silver eller guld, vilka stod på en sockel (stallr) och bestänktes med offrets blod. Rika gåvor av silver eller guld kunde försköna dessa hov och salar och för den allmänna skötseln stod hovets kvinnliga gydjor. Vid samma tid som hoven byggdes, efter en mall som i hög grad påminde om samtidens kristna kyrkor i södra Europa, förekom salen som var en stor hall med plats för många människor samtidigt och som troligen hade snarlika funktioner.

Harg

Förutom våtmarksoffer och hov fanns platser i landskapet med en eller flera obearbetade stenar, där man offrade till gudarna. Dessa platser kallades för harg, som kort och gott betyder stensamling. Vilken eller vilka gudar de varit tillägnade är okänt men de kan ha varit ämnade för kontakter med

allehanda andeväsen som fanns i stenar, träd, lundar, källor, vattendrag, vindar och även på andra platser i naturen.

Beskyddande ortnamn

Somliga byar och huvudgårdar blev kallade Vi, som syftar på en offerplats eller helig plats. De fick ofta ett gudanamn som förled för att förtydliga detta. Förmodligen skulle namnet verka beskyddande för de som bodde i byn, såvida inte gården dessutom var en särskild utvald plats för dyrkan av en speciell gud.

Träd och fåglar

Träd har ofta betraktats som en viktig länk till den gudomliga världen. I likhet med fåglarna berör träden både marken och når upp till det himmelska. De vilda fåglarnas flykt användes för utläsandet av gudarnas vilja medan tamfåglar som höns och gäss var särskilt viktiga vid överskridandet till den andra världen och få dolda svar. Vårdträd vid gårdarna försåg de boende med bibehållen hälsa, medan lundar förekom för att hägna upp de offerades döda kroppar till gudarnas. Därtill fanns särskilda stolpar (rod) eller utvalda träd, som antingen var fallossymboler i fruktbarhetskulten eller symboliserade världssaxelns riktning mot himmelspolen. Den astronomiska kunskapen var omfattande. Varje dag räknades av de personer som hade tilldelats denna uppgift. Hos saxarnas växte det stora heliga trädet Irminsul (den stora stolpen) innan det höggs ner vid kristendomens införande och någonstans hos nordborna lär det evigt gröna trädet Yggdrasil ha funnits. Runt träden fanns också många berättelser som förklarade världens gång och tidens ursprung. Hit hör också de första människorna Ask och Embla (alm).

Förfädernas närvaro

Forntidens människor rådfrågade inte sällan sina förfäder eftersom de ansåg att deras andar fanns kvar bland de dödliga. En kung som varit särskilt dugande under sin livstid kunde upphöjas bland de gudomliga av det skälet. För den allmänna herden och bonden kunde bortgångna släktingar finnas kvar för att skydda familjen och deras egendomar. Under de första böndernas tid var förmodligen bevarandet och användandet av de dödas kroppar

större än senare, men det gällde i första hand för de invandrande aristokraterna och inte den inhemska befolkningen och deras ättlingar.

Manes ättlingar, guden Ings folk och gudinnan Skades ö

En av de allra första människorna som enligt vissa indoeuropeiska folk hade gudomliga förfäder var Manes. Hans ättlingar delade upp sig i några få stora folkområden, varav de flesta berörde det germanska området. En av hans söner var stamfar för ingaevonerna eller ingvi-folket, som bodde längts uppe i norr, runt Danmark samt södra Sverige och Norge. Namnet tycks ha haft betydelsen guden Ings folk och användes för mer än två tusen år sedan. Ett annat namn, som i varje fall romarna hade på detta område, var gudinnan Skades ö eller Skade-navia. Minnet av Manes fanns kvar långt fram i tiden även i avlägsna trakter som hos arierna i Indien och i norra Italien. Benämningen germaner däremot, för Manes ättlingar i nordöstra Europa samt vissa andra närboende folk främst söder därom, var yngre och uppstod när deras kontakt med romarna medförde att de rekryterades som romerska legosoldater, ty namnet betyder spjutman eller kort och gott bara krigare på deras eget språk eftersom de allra flesta stred med spjut och sköld.

Dödsriken

På samma sätt som de levandes värld var uppdelad mellan rika aristokrater och fattiga herdar samt jordbrukare, var också livet efter döden åtskild mellan dem. Somliga kom till ett underbart dödsrike i underjorden medan andra kom till gudarnas boning på annat håll. Under yngre järnåldern och måhända även tidigare kom de utvalda krigarna till Valhall där det bjöds på fest dagarna i ända. De flesta stannade kvar där i all evighet, men under äldre järnåldern och sannolikt även tidigare tycks tron på återfödelse ha varit starkare än den eviga vistelsen i dödsriket.

Kristendom

Arianer, katoliker, grekisk-ortodoxa kristna och protestanter

Kristendomens olika grenar är snarlika varandra men beroende på hur olika textställen i Bibeln tolkades växte det fram nya sekter och församlingar. De grekisk-ortodoxa kristna har följt den ursprungliga kristendomen sedan 300-talet, vilket i stort sett också gäller för katolikerna, men dessa två huvudgrenar växte ifrån varandra tills de separerade helt på 1000-talet. Vid sidan av dem fanns det många större och mindre förgreningar. En av de största på 300-talet och 400-talet var arianerna som bland annat hyllades av flera romerska kejsare samt av ett flertal germanska folkstammar, däribland goterna och vandalerna. Ett av de viktigaste undantagen från detta var frankerna som var katoliker, vilket de andra germanska folken också blev med tiden.

På 1500-talet var Sverige ett av de första länderna som gick över till den protestantiska läran, varmed påven inte längre blev kyrkans överhuvud. Dessutom lades alla kloster ner och prästerna tilläts gifta sig och få barn.

Kyrkor

De första kyrkorna byggdes i trä. Från 1000-talets mitt började man även bygga kyrkor av sten och ett stort antal kyrkor byggdes runt 1130-talet i bland annat Västergötland. På 1200-talet kom konsten att slå tegel och teglet användes sedan allt oftare som byggnadsmaterial för de som hade råd. De äldre träkyrkorna var stavkyrkor, medan de yngre träkyrkorna från 1200-talet och därefter även kunde vara timrade, men stavkyrkor byggdes under hela medeltiden. Byggandet av kyrkor på 1100-talet ledde till att befolkningen inte hade råd att underhålla dem alla. Under 1200-talet och efter digerdöden lades närmare en tiondel av kyrkorna ner.

De kristna kyrkorna byggdes efter en mycket bestämd mall och kunde bara variera något i storlek och proportioner. De katolska kyrkorna i trä eller sten var små och enkla, men förutom långhus kunde de ha absid och kor i öster samt ett västtorn eller i sällsynta fall ett östtorn. Från början var koret smalare och lägre än långhuset och absiden var på samma sätt mindre än

koret. De stenkyrkor som byggdes på 1300-talet och under de följande seklerna saknade absid och hade ett kor som var lika brett som långhuset, varför de inte åtskildes varken i bredd eller höjd. Kyrkorna orienterades i öst-västlig riktning, med ett altare i koret i öster eftersom solens uppgång var en symbol för Kristus återkomst som förväntades ske i öster. Ingången var placerad på långhusets sydsida nära den västra gaveln och här innanför stod dopfunten, till vänster mot den västra gaveln. Många kyrkor fick i slutet av 1200-talet eller något senare en ingång mitt emot på den norra sidan av kyrkan som var ämnad för kvinnor men den murades igen i slutet av medeltiden eller på 1500-talet. Emellanåt förekom även en ingång för prästen direkt in till koret från sydsidan. Om det förekom ett västtorn hade de en förnämare ingång i väster för en särskild stormannafamilj i bygden. Fönstren var små och få samt placerade högt upp på den södra långsidan, ibland även på kor och absid. Ett smalt litet fönster kunde även vara placerat rakt i öster. Fönster kan i enstaka fall även förekomma på den norra långsidan. Inne i kyrkan fanns det från början inga bänkar men infördes troligen ganska tidigt. Prästen däremot hade ingen predikstol, utan stod inne i koret och ett slags staket eller skrank avskilde koret från långhuset. Här innanför fick bara prästvigda personer vistas och hit hörde de gossar som fått en första prästvigning i samband med att de gick i lära hos prästen för att bland annat lära sig att läsa och skriva. Tillsammans skötte de om körsången som varvades med prästens predikan som också hölls i koret. På eller intill skranket fanns ibland ett krucifix och en madonnabild av trä. På 1400-talet byggdes ofta en sakristia på kyrkans norra sida med dörr direkt in till koret. Vissa långhus kom att byggas om och framför allt förlängas under medeltiden. I slutet av medeltiden var det en del kyrkor som fick slagna valv i taket, varefter tak och väggar målades med allehanda bibliska eller kristna motiv. I samband med reformationen på 1500-talet förändrades gudstjänsten och de allra flesta av kyrkmålningarna kalkades över. Även träskulpturer togs bort, skranket revs mellan långhus och kor, men bänkar blev allt vanligare. Likaså byggdes många predikstolar.

Vissa kyrkor var rundkyrkor, vilka hade ett runt församlingsrum istället för ett rektangulärt. Absid byggdes i förekommande fall som en anslutning i öster till det firsidiga koret och var formad som en halvcirkel sett ovanifrån. Efter 1200-talet utgjorde koret (och absiden) den östligaste delen i ett rektangulärt långhus i de nybyggda kyrkorna, men före dess var koret smalare och hade lägre takhöjd än långhuset, och absiden var ännu smalare och lägre än koret. Västtorn var en världslig manifestation av den person eller familj som bekostade kyrkobyggandet. Även absiden var ett uttryck för betydelse och makt, men då rörande kyrkans andliga rang eftersom den upphöjde altarets betydelse. Långhusen var normalt enskeppiga men de förnämare och

större kyrkorna kunde vara treskeppiga, med två pelarrader som höll upp taket. Hit hör främst domkyrkor, klosterkyrkor och kungsgårdskyrkor.

Altaret var alltid byggt av sten och hade ofta en urtagning eller en lucka på baksidan där man förvarade relikier, vilket alla kyrkor skulle ha. Altarskivan hade i regel fem inristade kors från invigningen, varav fyra sattes i var sitt hörn och det femte i mitten. På altarskivan fick från början bara nattvardsbrödet och heliga böcker finnas, men med tiden även ljusstakar och mindre krucifix. Större helgonbilder kunde förekomma på sidoaltaren, men aldrig på högaltaret. Om kyrkan hade ett relikskrin förvarades det på en särskild hylla strax bakom altaret. Exklusiva relikskrin från 1100-talet av förgylld mässing är kända. Varje altare hade i sin textila utsmyckning bland annat en altarduk som föll ner på alla fyra sidorna. Det var en symbol för Kristi svepningskläder.

De första kyrkorna var stavkyrkor av trä, vilka ofta sedan ersattes av större stenkyrkor.

Predikan

I sockenkyrkorna hölls en enklare och mer folklig predikan på det lokala språket, medan den latinska predikan som hölls till de lärde var mer formell vad gällde upplägg och innehåll. Utöver de bibliska personerna och de historier som förknippades med dem, användes kyrkofäderna liv och gärningar

eller de medeltida kyrkolärarnas teser som exempel. Varje söndag skulle det hållas en predikan i sockenkyrkorna, men det kan ha inskränkts till att enbart gälla de tider på året när det var fastetid eller bottid.

Avlat

Genom avlat kunde man redan under sin livstid få förlåtelse för sina synder. Genom sina synder ådrog man sig skuld, som i sin tur rättfärdigade ett straff. Detta straff fick man sedan i skärselden i väntan på uppståndelsens dag. Den som ångrade sig och gjorde bot kunde få förlåtelse och därmed eftergift av de eviga straffen. Kyrkan ansåg sig ha rätten att kunna utdela en sådan botgöring helt eller delvis. Från början uppmanades de berörda personerna att ge allmosor till de behövande eller att bege sig ut på en pilgrimsfärd. Från början av 1000-talet kunde man få avlat genom att enbart besöka en viss kyrka där man deltog i en mässa och gav allmosor. Förutsättningen var dock att man ångrat sig och biktat sina synder, samt för dem blivit pålagd en bot som exempelvis kunde vara att utföra ett fromt verk. I slutet av medeltiden utvecklades avlatsbrev till en omfattande marknad där man kunde köpa sig fri från sina synder.

Dop och namngivning

Dopet var nödvändigt för att individen skulle kunna få frälsning och att himmelrikets portar i varje fall stod på glänt. Det var samtidigt ett avgörande vittnesbörd att man anammat kristendomen. I första hand skulle den lokale prästen förrätta dopet genom att sänka ner barnet helt och hållet i dopfunten medan mässan pågick. Han uttalade då orden ”I faderns, sonens och den helige andens namn, döper jag dig”. Eftersom endast döpta personer fick vistas i kyrkan skedde mässan vid tröskeln till kyrkan och i slutakten av dopmässan lyftes barnet in och döptes i dopfunten som stod alldeles innanför dörren vid den västra gaveln. I samband med dopet var det även vanligt att barnet gavs ett namn. Kyrkan ville att barnen skulle få namn efter kristna helgon eller bibliska personer, men kunde inte motstå föräldrarnas önskemål att bibehålla namn som gått i släkten sedan generationer tillbaka. Dop skedde från början bara några få gånger per år, vilket resulterade i att nöddop blev förhållandevis vanligt. Alla barn som inte ansågs överleva de närmaste dagarna döptes så fort som möjligt. Om inte prästen hann dit, kunde vem som helst utföra dopet. Om man inte hade vigvatten eller ens

vatten till hands, användes snö eller till och med saliv som ströks på barnets huvud medan man uttalade den kristna dopformeln.

Efter 1250-talet sänktes inte längre barnen ner i dopfunten utan vattenöstes bara på huvudet. Därmed slutade man också tillverka dopfuntar med hål i botten för att kunna tappa ut vattnet.

Före kristendomens införande var det viktigt för många nordiska handelsmän som vistades i kristna länder att genomgå ett tillfälligt dop. Härigenom kom de att primsignas, vilket innebar att de döptes och fick bära vita dopkläder. När de sedan återvände hem igen hade de sin fulla rätt att dyrka de nordiska gudarna.

Till varje dop fanns det faddrar, minst en man och en kvinna. Efter dopet hade de tillsammans med föräldrarna att ansvara för barnets kristna uppfostran och om föräldrarna dog även deras överlevnad. Fadderskapet medförde ett andligt släktskap och utgjorde således ett äktenskapshinder. Därför försökte man begränsa antalet faddrar så mycket som möjligt.

Äktenskap och vigsel

Äktenskapshinder omfattade primärt endast personer som var för nära släkt med varandra. Under medeltidens början räknades hinder ner till 7:e led (7-männingar, t.ex. farfars farfars farfars far, men både på fädernet och mödernet). Inom kort ändrades detta till 4:e led. Under järnåldern förekom liknande regler som omfattade minst 4 led tillbaka.

Ett annat äktenskapshinder under kristen tid var om man var gift sedan tidigare. Under hednisk tid förekom polygami men det berörde i första hand de främsta aristokraterna. Hövdingar kunde gifta sig två eller flera gånger, men inte på grund av lust utan för de många anbud de fick på grund av sin ställning. För att gynna allianser valde de ibland att ingå fler äktenskap, men en av kvinnorna tycks ha varit huvudhustru. Det förkom också att de högre aristokraterna hade permanenta älskarinnor, vilka kallades frillor. Deras barn hade inte arvsrätt på jord eller gårdar, men väl till guld och annat lösöre.

För att kunna ingå ett äktenskap krävdes ett avtal mellan två ätter. Kvinnor fick ingå äktenskapsavtal när de var 12 år gamla och männen från 14 års ålder. Trolovning kunde dock ske strax efter födseln. När väl ätternas

representanter kommit överens, dröjde det ofta ett år innan äktenskapet fullbordades. Då red mannen släktingar och hämtade kvinnan, eller tvärtom om mannen skulle föras till kvinnans gård, varefter bröllopfesten hölls. Den avslutades med det ceremoniellt och symboliskt viktiga sänggåendet där de båda nygifta fördes till sängs och man lade ett lakan över dem. Därmed ansågs äktenskapet ha fullbordats. Om det förblev barnlöst under flera år förekom det under hednisk tid att äktenskapet kunde upplösas så att parterna kunde ingå nya äktenskap. Dessa regler var förmodligen mångtusentåriga.

När kristendomens roll stärktes i samhället ville man få den nordiska befolkningen att anamma äktenskapet som ett heligt sakrament, som inte fick upplösas och som endast kunde bringas till ett genomförande med en prästerlig vigselakt. Därmed upphävdes de avtal som band ätterna till varandra och öppnade nya villkor för äktenskapet. Kyrkan krävde i stället att bara de båda blivande makarna skulle säga ja till äktenskapet, en fråga som ofta var fullständigt ovidkommande under hednisk tid. När inte längre ätten hade den fulla makten att påverka vilka som ingick äktenskap med varandra, förekom hemliga äktenskap. Om inte äktenskapshinder förelåg kunde en präst viga vilka som helst och när som helst. Som symbol för den kyrkliga vigseln gav mannen sin hustru en guldring, om man hade råd, att bära på vänster ringfinger. Den kyrkliga vigseln ägde rum vid tröskeln av kyrkan och när akten var färdig gick följet in i kyrkan och blev närvarande vid återstoden av mässan. Det var dock inte ovanligt att man höll den kyrkliga vigseln i hemmet i samband med bröllopfesten. Först i och med 1734 års lag krävdes kyrklig vigsel för att äktenskapet skulle anses vara lagligt.

Friborna och trälar kunde gifta sig med varandra på villkor att trälinnans (eller trälen om det var en kvinna som ville gifta sig med en träl) ägare ville sälja henne. Trälar emellan kunde också ingå äktenskap och leva som gifta, men eftersom de inte hade någon ätt kunde de inte ingå avtal på det sätt som ätterna gjorde. När detta ersattes av kyrklig vigsel hade de också samma möjlighet till vigsel som alla andra.

Frågan om trohet blev sannolikt större i samband med kyrklig vigsel och kravet på att alla som gifte sig sade ja till det. Under hednisk tid var äktenskapet i hög grad en ekonomisk uppgörelse även om känslornas betydelse inte får underskattas. Som ekonomiskt avtal var otrohet endast viktigt vad gällde kostnaden att föda oönskade barn, alltså om hustrun fick barn med någon annan, eftersom de fått ett barn att föda som inte tillhörde mannen.

Död och begravning

Döden uppfattades inte som det definitiva slutet, varken under forntiden eller den kristna tiden. Uppgifter om ättestupor under hednatid är sannolikt starkt överdrivna. Visserligen tycks de ha förekommit på sina håll, men avsåg troligen endast nödår. Somliga ättestupor bär på traditioner som snarare antyder människooffer under strikt rituella former.

Under järnålderns slut förekom både bålbränning och jordande av obrända kroppar. De kremerade benen tvättades och lades ner i behållare i början av järnåldern. Vid periodens slut var det vanligare att man bredde ut bålrester-na bestående av ben och föremål samt lät bygga en hög över brandfläcken.

För de kristna var dödsförberedelserna viktiga eftersom de avgjorde ödet i evigheten. Om man kände att man närmade sig slutet, kallade man på sockenprästen för att bli styrkt av kyrkans sakrament. Då kunde man bikta sig och få den sista smörjelsen, som var de sjukas sakrament. Just före bortgången kunde man sätta brinnande ljus i händerna på den döende och efter bortgången bad man böner och hade klockringring vid kyrkan för att alla som hörde klockorna kunde be en bön. Därefter hade man likvaka innan de døde tvättades och kläddes med gravkläder och sveptes i vit klädnad. Därtill kunde prästen stänka vigvatten på den döde. Två eller tre dagar efter dödsfallet ägde jordfästelsen rum. Åter stänkte prästen vigvatten på den döde medan mässan pågick och rökelsekaret tändes. På årsdagen efter ett dödsfall kunde man hålla själaringsning och mässor under förutsättning att den dödes familj betalt till kyrkan för att få denna tjänst. För detta ändamål upprättades dödsböcker så prästen kunde hålla ordning på dagar och namn.

Under tidig medeltid ansågs att själen vid dödsögonblicket rycktes ut ur kroppen av otaliga djävlar. De döda fördes till skärselden där de fick stanna i väntan på uppståndelsens dag. Till deras hjälp och tröst fanns änglar, helgon och andra som inte behövde vistas i skärselden. De som slapp skärselden var de rättfärdiga, det vill säga heliga martyrer, goda munkar och rena jungfrur. De sistnämnda avsåg i första hand nunnor. Dessa hade fri uppsyn över såväl världen som skärselden och kunde, om de själva ville, berätta för de som var i skärselden vad som hände efterlevande i världen. I annat fall kunde de nykomna i skärselden berätta vad som hänt. På uppståndelsens dag återvände man till sin kropp och fick då beskedet huruvida man skulle till himmelriket för evig tid, som dopet öppnat möjligheten till, eller om man hamnade i helvetet.

Alla kyrkogårdar var invigda av en biskop. Kroppen placerades med fötterna i öster och huvudet i väster, för att man skulle kunna resa sig upp på uppståndelsens dag och se Kristus när han kom med soluppgången. På många håll tycks kvinnor ha begravts norr om kyrkan och män söder därom, i varje fall i början av medeltiden. Den mest åtråvärda placeringen var strax under takdroppet eftersom regnvatten förvandlades till vigvatten när det föll på kyrktaket och hela tiden hjälpte den döde inför det slutgiltiga beskedet. Trots förbud kom somliga människor att gravläggas inne i kyrkan. Det gällde främst aristokrater och måhända sockenpräster. I mitten av 1200-talet upphävdes detta förbud. Ju närmare altaret man fick gravläggas, desto bättre ansågs det vara för den dödes själ. Inne i kyrkan hade man ingen gravsten alls eller enbart en liggande gravsten över den döde, precis som ute på kyrkogården. Gravstenar användes bara av de förnämsta i samhället och det är okänt om de övriga fick någon liknande markering i exempelvis trä eller om de helt saknade markering. Pilgrimer var de enda utsocknes som en landsortspräst fick gravlägga på sin kyrkogård.

Pilgrimsresor och klosterväsen

De som bodde i närheten av pilgrimsvägarna såg ganska ofta hur följen med fattiga pilgrimer kom vandrande och sökte tillfälliga platser där de kunde köpa mat och sovplats billigt. En del talade bara främmande språk och kom från avlägsna länder, precis som de allra första munkarna som kom till landet. De kloster som etablerades på landsbygden skilde sig markant från allt man tidigare hade sett i trakten. Både deras stora stenbyggda hus i två våningar och trädgårdsanläggningar var något nytt, men nästan ingenting av de traditioner som de förde med sig från främst Frankrike skulle få någon betydelse för allmogen i området runt omkring. De fortsatte att leva som tidigare.

KUNSKAPER

Om naturen och människans anatomi

Människans tidiga historia är fylld av naturupplevelser där växtriket och djurrikets beståndsdelar granskades och blev kända. Den omfattande kunskapen om naturen fördes vidare generation för generation. En del växt- delar och djurdelar användes flitigt i olika syften, främst som föda men också för att hela människor från sjukdomar eller för att bringa olycka över andra. Somliga saker hade en märkbar effekt varje gång, medan andra mer var symboliska och saknade praktisk betydelse. Från naturen hämtades också råvaror till kläder, hus, redskap och verktyg samt vapen. De skilda djurarternas skinn hade olika egenskaper och det gällde att finna det bästa för varje enskilt ändamål. Samma sak var det med trädslagen, bergarterna och annat material som användes. Genom sinnrika anordningar kunde man utvinna tjära och järn ute i markerna eller ordna med biodling intill gården.

Trepanering

Ibland räckte det inte med läkemedel från naturen eller att man lät benbrott- en få läka ihop av sig själv, även om det kunde bli snett och krokigt, utan man gjorde egna ingrepp i kroppen. En av de mest avancerade operationer- na var trepanering, vilket innebar att man skar upp en del av skallbenet tills man nådde ner till hjärnhinnan. Det var ett mycket svårt ingrepp som både krävde hög renlighet och största möjliga skicklighet för den som utförde snittet i cirkel tills en rund yta av skallbenet lossnade. Avsikten med dessa ingrepp är oklara men de dominerar starkt under gånggrifternas era i en tidigare del av bondestenåldern, samt förekommer nästan bara på män och dessutom ytterst sällan på den högra sidan av huvudet. Möjligen var detta en operation som utfördes på de som i krig hade ådragit sig en hjärnblöd- ning av en högerhänt motståndare som slagits med en påk eller dylikt. De opererades i så fall för att lätta på trycket och bli botade från de besvär som uppstått. Alternativt var det andliga ingrepp i avsikt att underlätta för själen att lämna kroppen och nå till andevärlden.

De som hade den omfattande kunskapen om naturen och människans anatomi var ganska få i samhället, eftersom de flesta var boskapsskötare med begränsade behov av sådan kunskap.

Astronomi och tidsräkning

Att himlakropparna följer olika rytmer är känt för alla som ofta är utomhus, men det innebär inte att man förstår och kan beskriva deras färdvägar och hur lång tid som olika cykler tar. Bara ett fåtal i samhället hade en mer gedigen kunskap om himlakropparna och deras rörelser. Eftersom rytmen ofta är konstant blev detta en perfekt tidmätare.

Stjärnorna och solen

Stjärnornas rörelse utgör grunden för allting. Varje enskild stjärna följer exakt samma bana dygn för dygn och år för år. Deras första respektive sista synbara horisontpassage vid soluppgång respektive solnedgång sker exakt samma kalenderdag varje år. Solens bana är i motsats till detta ny för varje dag innan den vänder tillbaka igen vid sommarsolståndet och vintersolståndet. Det dröjer inte många år för den som är observant innan man kan konstatera att solåret är ganska exakt $365 \frac{1}{4}$ dygn.

Solens och månens återförenande samt riksblotet

Därefter är steget ganska långt för att vinna mer förståelse för de övriga himlakropparnas rörelse. Månen är omväxlande dels ny och nedan, dels nära solen på himlen eller långt ifrån, men dess båda cykler är beroende av varandra varför fullmånen alltid är som längst ifrån solen och går upp när solen går ner, medan nymånen är nära solen. Månens cykler är inte jämnt delbara med solåret, men efter 19 solår har man hunnit se exakt 235 fullmånar och denna återförening tycks ha haft stor betydelse för somliga folk i Europa och medfört festligheter och ceremonier bland annat hos greker och hos gotlänningar där man under bondestenåldern och eventuellt bronsåldern ristade rännor i berghällar för att högtidlighålla den riktning där fullmånen gick upp eller ner vid horisonten. Ett annat och snarlikt samband

skedde efter 8 solår då det hade gått 99 månvarv samt dessutom 5 cykler för planeten Venus. Exaktheten var dock inte lika stor och avvikelserna mellan solåret och fullmånen är 1,5 dygn vilket för nordborna medförde att man under yngre järnåldern hade en kalender, med en förskjutning på 1,5 dygn per 8-års intervall, tills man genom denna framflyttning hade fullbordat ett månvarv efter 19 intervaller à 8 år eller 152 år, varefter man kunde börja om igen på det första datumet igen. Efter två sådana varv eller 304 år hade det skett en förskjutning med ett dygn gentemot den julianska kalendern och man införde då en särskild skottdag.

Starten för denna 8-års cykel som styrde riksblotet vid gamla Uppsala inträffade sannolikt den 28 januari år 476, vilket också blev det datum som man återgick till efter en fullbordad förskjutning den 26 februari (enligt den gregorianska kalendern som successivt infördes från 1500-talets slut i Europa, i Sverige dock år 1753). Vid den tiden under järnåldern användes den julianska kalendern och enligt den motsvarade dessa datum den 21 januari respektive den 19 februari. Om det var fullmåne vid vintersolståndet var det också fullmåne exakt den 21 januari samt dessutom vid det efterföljande sommarsolståndet och mycket nära vid vårdagjämningen. De säregna skottdagarna infördes år 780 och år 1084, som också var det allra sista året som man höll riksblot i Sverige.

Himmelska förebud

Vid sidan av stjärnorna, solen och månen följde man också planeternas rörelser och bana men också med viss förskräckelse kometernas oregelbundna men återkommande besök. Också solförmörkelser och kanske månförmörkelser kunde skapa skräck och farhågor för pest och andra olyckor för enskilda personer eller hela bygder. Orsaken var att allt sådant störde den givna ordningen som i övrigt var extremt regelbunden och visade den gudomliga lagbundenheten. Därför sågs de som början på ett begynnande kaos där alla tänkbara farliga krafter kunde bli lössläppta för att angripa människor. Under bronsåldern inträffade ovanligt många totala solförmörkelser i Norden.

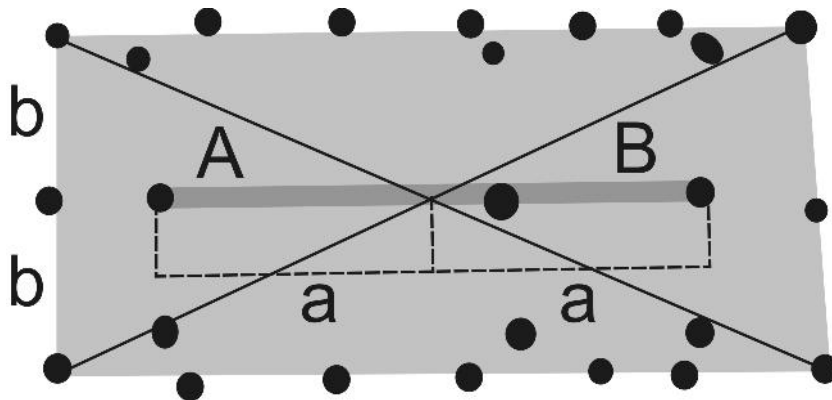
Även supernovor och andra ovanliga händelser på himlavalvet sågs ofta som förebud för viktiga händelser. En ovanligt häftig supernova inträffade den 9 nov år 1355 f.Kr. och den var synlig på dagtid under flera månader och nattetid under två år. Många sådana himmelska händelser tycks finnas återgivna bland hällristningarnas figurer.

Jordens krets

Vissa spår pekar på att de lärde redan under bondestenåldern hade lyckats förstå att jorden var klotformad och dessutom kunnat räkna ut jordens omkrets.

Stjärnbilder

De för ögat slumpvis utplacerade stjärnorna var viktiga för att följa de andra himlakropparnas rörelse. Eftersom månen är längst bort från solen på himlavalvet när den är full och närmast när den är ny, visste man även var solen befann sig bland stjärnorna trots att det omöjligen kunde kontrolleras. Fullmånen förflyttade sig nästan ett 1/12-dels varv bland stjärnorna på himlavalvet för varje gång den återkom, vilket medförde en uppdelning av stjärnorna i tolv zoner, en för varje månad. Var och en representerades av en viktig symbol som ofta enbart genom god vilja kunde ritas upp mellan de berörda stjärnorna och inte alls på grund av att stjärnorna tycktes bilda sådana figurer.

Ett flertal långhus från hällkisttid, eller bondestenålderns slutfas, har visat sig vara uppbyggda utifrån geometriska principer, där a/b och A/B uttrycker gyllene snittet. Detta tillsammans med fyndmaterialet visar att husen inte alls har använts av allmogen utan var avsedda för särskilda personer eller ändamål. Planen ovan visar stolphålen efter huset.

Kalendrar

Den julianska kalendern infördes i romarriket av Julius Caesar. Enligt den följde man solåret och räknade antalet dagar samt lade in en extra skottdag vart fjärde år och den tycks ha haft en keltisk föregångare. Därför är det rimligt att anta att en liknande kalender även användes i det germanska området. Den utgick från solåret och hade en skottdag vart fjärde år, vilket medförde en långsam förskjutning som uppdagades och blev allt mer påfallande under medeltiden. Därför upprättades den gregorianska kalendern i slutet av 1500-talet som gjorde ytterligare en del justeringar rörande skottdagarna för att året skulle bli mer exakt.

Geometri

Vid sidan av astronomin, som medförde att tiden kunde följas på ett rytmiskt sätt, ägnade sig ett urval forntida människor åt geometri som beskrev ytor och volymer. För handelsmännen var detta en oersättlig kunskap för att snabbt kunna göra beräkningar och få rätt pris på stora partier med varor, liksom det senare var viktigt för skatteindrivare som ville veta hur stora arealer folk och bygder hade för att kunna kräva in så mycket skatt som möjligt.

Redan under bondestenålderns början fanns det omfattande geometriska kunskaper i samhällena i Europa även om det bara var ett litet urval som förfogade över dem. Cirkeln tycks ha varit det enda som aldrig intresserade dem, men allting som gällde vinklar samt trianglar och rektanglar utstuderades. Därmed behärskade de kvadratroten ur 2 och 3, samt gyllene snittet och den pytagoreiska triangeln.

Vid räknandet använde indoeuropéerna begrepp som hundra och tusen, men vad gäller hundra kunde det även ha talvärdet 120. När kristendomen senare etableras och inför talvärdet 100 kom talet 120 att kallas för storhundra.

De grundläggande talen var 1-8 där talet åtta betyder åter med syftning på att kretsen eller antalet var slutet. Både talet 9 och 10 betydde ursprungligen ny eller på nytt, vilket innebär att ett nytt varv hade påbörjats i räkningen. Å

andra sidan var tio ett bastal vilket framgår av att elva och tolv betyder ett över resten respektive två över resten. Först med talet tretton räknar man inom de germanska språken på ett mer regelbundet sätt. Att även tolv var ett bastal framgår av dess stora betydelse i olika sammanhang. Dess dubbla värde 24 var runornas ursprungliga antal men också ett viktigt tal bland fornlämningar.

Mått och vikter

All handel och allt reglerande av skatter eller gemensamma ansvarsuppgifter i samhället, som baserades på rikedom och avkastning, förutsatte att man gjorde uppmätningar. Ibland var det ytterst noga och ibland kunde man mäta på måfo ganska ordentligt. När det var viktigt med mätningar av vikter, längder och avstånd eller volymer använde man sig i regel av sådana enheter som ens förfäder använt tidigare och var invanda. Redan hos de första bönderna finns enstaka uppgifter som visar att de hade reglerade enheter och det förefaller otänkbart att det saknats i de efterkommande perioderna. Säkerligen har de förändrats emellanåt och skiftat mellan olika bygder, men de har alltid funnits för att underlätta handel eller för att de lärde i samhället använt dem vid byggnadsverk eller i andra syften.

FEST OCH GÄSTABUD

För forntidens människor var gästvänligheten viktig. Få hade något att dölja och någon rädsla för främlingar förekom i regel inte alls. Tvärtom kunde man se det som en stund av underhållning när det kom någon främmande person till bygden och berättade om nyheter ute i världen. En del främlingar tog man bara hand om över natten, medan andra kunde stanna hela vintrar igenom. Om bara maten räckte till, var detta ofta uppskattat.

Flera gånger om året var det i regel fest och gästabud ute i bygden där alla i släkten eller bygden fick delta. Orsaken kunde vara av familjeskäl, där det förekommit barnafödande eller där man förberedde bröllop eller gravläggning. Andra fester var styrda av årets dagar och högtider.

Årets dagar

Kelternas indelning av året i åttondelar förekom delvis även hos germanerna. Gemensamt för de båda folkgrupperna var att de räknade nätter och vintrar, inte dagar och somrar. Åttondelarnas kalenderdatum kan ha haft symboliska betydelser. De motsvarar följande dagar:

1. vintersolståndet	längsta natten, allt är stilla
2. jul / kyndelsmässoafton	ljuset tänds och återkommer
3. vårdagjämningen	balans mellan dag och natt
4. valborgsmässoafton / eastern?	betesmarker och åkrar ger ny växtlighet
5. sommarsolståndet	längsta dagen, allt står i blom
6. skördefest	åkrarnas skörd och påbörjad slakt
7. höstdagjämningen	balans mellan dag och natt
8. alla helgons dag	ljuset släcks och natten blir lång

Vinterns viktiga dagar

Lucia eller ljusets fest hölls vid vintersolståndet, som genom övergången till den gregorianska kalendern hamnat på den 22 dec men som i början av medeltiden inföll just den 13 dec. Då vände året och allehanda andeväsen kunde vara lössläppta, varför det var bra att klä ut sig just när gryningen bröt igenom. Att ta med sig en ko ut i bygden och sätta ljus i hornen kunde förstärka detta när det firades i Västergötland, liksom att banka på hos grannar för att avkräva dem något gott att äta för att de inte skulle drabbas av ondskans makter.

En annan viktig fest under vintern var jul. Förmodligen inträffade julen exakt mellan vintersolståndet och vårdagjämningen, den dag som också kallades midvinter, som i den kristna almanackan kallas kyndelsmässoafton. Då var någon förklädd till en bock som kom med gåvor till bygdens folk. Symboliskt var det offret till gudarna som nu gjorde sig gällande och gav utdelning. Först i modern tid ersattes bocken av de små hustomtarna eller grå nissarna som höll ordning på gården och djuren.

Riksblotet inföll vart 8:e år och följde ett komplicerat schema som styrdes av fullmånens återkomst mellan den 28 jan och 26 febr (enligt julianska kalendern den 21 jan och den 19 februari).

Sommarhalvårets viktiga dagar

Vårdagjämningen var viktig för många folk och räknades ibland som början på året. För romarna var Mars årets första månad och februari fick de dagar som blev över sedan både Julius Caesars och kejsar Augustus egna månader (juli och augusti), mitt under den varmaste sommaren, fått 31 dagar vardera.

Runt tiden för Valborgsmässoafton var det viktigt att tända eldar för att skrämja bort alla onda andar som kunde vara kvar efter vintern, innan man släppte ut boskapen. Möjligen är det vid den tiden som forntidens folk firade "eastern" runt om i Skandinavien och hos anglosaxiska folk.

Midsommarfesten vid sommarsolståndet var sannolikt en viktig bygdefest men det är oklart om midsommarstången förekom under forntiden eller om den infördes långt senare. Utsmyckade och prydda pelare tycks i varje fall ha förekommit i något sammanhang, dock oklart när och på vilket sätt, samt huruvida de symboliserat fruktbarhet eller himmelspolen och årets gång.

Skördefester kan både ha hållits under särskilda dagar eller så snart som arbetet ute på fälten var färdigt.

Tre årliga blot

Andra offerfester inom familjerna och i de enskilda hemmen inföll på hösten och mitt under vintern. För hela bygden och riket offrades i början av våren för att gynna sommarhalvårets krigståg.

Under järnålderns slut förekom dessa blot:

21 okt - för hela det kommande året

20 jan - för jordbrukets avkastning

21 apr - för krigstågen

Dans och sång

Alla folk har sin musik och sina danser som kan förgylla och prägla samvaron vid barnafödande, bröllop och gravläggning men också vid särskilda högtidsdagar på året eller spontant vid tillfällen när många människor träffas. Bland de uråldriga instrumenten märks trumma, flöjt och säckpipa samt lyra som kan ha förekommit redan under bondestenåldern. Till detta kom sången, där versernas antal kunde vara ofattbart många. De barder, som under forntiden och medeltiden vandrade runt bland hoven för att underhålla aristokrater, kunde inte bara många verser utan även olika sånger som antingen var farsartade, lärorika eller hyllade kända härförare och regenter. Ibland innehöll sångerna vulgära texter av sådant slag att missionärer och kristna präster uttryckte sin avsky.

Skaldekonsten var högt ärad, både för dess underhållsvärde och för den svårighet som var förknippad med att hålla rytm och innehåll samlat. Under järnålderns senare del utvecklades nya stilar i Norden och vissa stora skaldepän som var hovskalder utpekades som dess upphovsmän. Bland de versmått som utvecklades ur den samgermanska diktningen finns främst fornryrdslag, malahatt och ljodahatt, där de två första var åttaradiga och den sistnämnda sexradig och där varje rad bestod av två eller tre takter, men takt och stavelse var inte samma sak. Stilarna åtskildes genom skilda sätt att hantera stavrim eller alliterationen som påbjöd att varje rad eller taktslag skulle börja på samma bokstav för att bringa upprepning i rytmen. Detta förfarande återfinns också i lagtexter, såsom uttrycken hus och hägn, hult och hage, hå och hamna, i vått och torrt. Att rimma med slutrim användes dock inte i samma utsträckning.

I diktningen förekom ofta kenningar, som var omskrivningar av det man egentligen menade, där exempelvis skepp och tjur kunde kallas vågbrytare respektive hornbärare. En del kenningar liknar snarare svåra gåtfulla formuleringar än regelrätta berättelser. Denna typ av tänkande, där egenskaperna framträder genom händelse eller attribut, var vanlig hos forntidens människor. Substantiven kan i hög grad ses som en förstelnad form av en betoning på en viss egenskap. Därför kan det för eftervärlden vara svårt att förstå alla delar i sångtexter eller berättelser i de fall man använt sig av omskrivningar som vi i dag inte kan tolka fullt ut.

Danserna kunde både vara långdans eller avancerade danser, i par och i grupp, som krävde ett större antal personers medverkan. Antingen förvän-

tades alla vara med eller så stod de övriga runt omkring och såg på eller höll takten. Somliga danser och sångtexter var inte bara till för att underhålla utan var undervisande, sedelärande eller beskrev på ett symboliskt sätt den uppfattning man hade om världens uppkomst och gudarnas roll i människornas värld.

Lekar och gåtor

Förutom sång och dans fanns många andra sätt att underhålla sig själv eller andra. Både män och kvinnor kunde medverka i olika lekar vars innehåll ofta visade hur starka eller listiga de var. Lekarna kunde betona styrka men också teknisk skicklighet i de olika grenarna. Att kasta varpa eller stöta stång kunde kräva både balans, styrka, bedömning av avstånd och mycket annat som alla åskådare fick ta del av när man ute i bygderna höll tävlingar.

Vapenlekar

De lekar som hölls på de allmänna festerna eller på släktfesterna kunde närmast steglöst övergå till allvarlig träning, med eller utan vapen, för de som utbildade sig till krigare. Vapenträningen var krävande för alla i bygderna som hade anammat rollen som bygdens försvarare. De skulle kunna rida väl och ofta barbacka, springa långa sträckor samt kunna hantera sköld och lans både enskilt och i grupp. De som hade andra vapen, som svärd och pilbåge, skulle hantera dem på ett slagkraftigt sätt. Därtill kom konsten att simma och att styra skepp liksom att hitta både till sjöss och långa sträckor genom landskapet. Under medeltiden tillkom tornerspel där ryttarnas skicklighet visades upp.

Hingsthetsning

Det var inte bara människor som lekte och tävlade mot varandra. En omtyckt tävling var när man släppte in två hingstar i en mindre hage och lät dem genom bett och sparkar få göra upp om rangordningen dem emellan. I andra kulturer kunde man släppa lös två tuppar mot varandra.

Berättelser, spel och gåtor

Den normala förströelsen på dagar och kvällar kunde omfatta berättarstunder när de äldre och minnesgoda skildrade gångna händelser och äventyr. I många fall var det nog viktigt att försöka hålla sig till sanningen, även om historierna omfattade troll, småfolk eller andra andeväsen ute i skog och mark. Allt sådant gällde som sanningar så länge som berättaren själv och de som lyssnade trodde att det var sant. Andra berättelser var urgamla folksagor som i förtäckta ordalag skildrade viktiga händelser i livet och gav upplysning eller varning för de små som växte upp.

Släktberättelserna sträckte sig ofta bara några få generationer tillbaka och var viktiga för att kunna utreda vilka personer i bygden som man var släkt med. Om det däremot fanns förfäder som utfört särskilda bragder mindes man dem desto mer, även om man ofta hade glömt alla namnen på de förfäder som funnits där emellan.

Brädspel förekom, men dess regler är tyvärr glömda för alltid. Kanske fanns det också andra spel som gått förlorade.

En omtyckt syssla, som dessutom påvisade vishet och kunskap hos var och en, var lösandet av gåtor. Somliga var enkla medan andra var svårlösta. Den viktigaste gåtan är och förblir: Hur levde våra förfäder för länge sedan och hur växte deras bygd fram? Den som grannar på svaret kanske vinner klarhet.

Forntiden är som en stängd dörr, där vi bara kan öppna lite grann på glänt för att få en skymt av dess vardag .

APPENDIX

ORTNAMNSÄNDELSER

-arv / -arve

Avsåg ofta nyodlingar som namngivits efter den förste som ärvde marken. De flesta finns i den gamla Kopparbergslagen i Dalarna och uppkom under medeltiden i samband med särskilda privilegier för dem som bröt ny mark från 1300-talets mitt. Som förled förekommer främst mansnamn. Även på Gotland förekommer ändelsen, men de berör inte nyodlingar och tycks vara betydligt äldre.

-bo

Ortnamn med denna ändelse eller som fristående ortnamn utan förled avser ofta herrgård eller sätesgård, men kan också syfta på en kunglig förvaltningsgård. När ordet används som förled, främst Bosgården som bland annat förekommer i Västergötland och Östergötland, ligger ofta nära kyrkor men är aldrig prästgårdar. Däremot var de i slutet av medeltiden i hög grad kyrko- eller klosterhemman. De antas därför ha namngivits under medeltidens senare del och ingått i ett för övrigt okänt kyrkligt förvaltningssystem.

-boda

Omfattar ett stort antal ortnamn i hela Norden, varav flera tusen i Sverige. Orden syftar på enklare bebyggelse och är från vikingatid eller medeltid. I hög grad har de mansnamn eller binamn som förled.

-bol

Avsåg en gård, friliggande eller i en by. Begreppet bol kunde användas på en gård i en by, oavsett storlek i förhållande till de andra gårdarna, men också som måttenhet på jord omfattande 1 marks (8 öre) arrende per år för jorden. Fyra åttingar jord var ett bol, som svarade på ett köpvärde av 8 mark silver, vilket var betydligt större än de normalstora gårdarna.

-by

Ordet kan antingen avse en enskild och friliggande gård, eller en samling gårdar som delvis har gemensamma utmarker. Deras ålder går i varje fall tillbaka till 600-talet och användes till järnålderns slut.

-böte

Avsåg en form av vårdkasar som tändes för att signalera att fiender var på väg. Ortnamn med denna ändelse finns bland annat längs Östersjökusten från Åland och Uppland ner till Blekinge.

-hem

Avsåg större och mer befästa gods eller byar som ägdes av en enda familj. De kan i regel dateras till tiden omkring de första seklen efter Kristi födelse. Samtliga ortnamn har förleder, men aldrig i form av förnamn, utan i stället användes namn på särskilda fåglar (uggla, trana, gök), terrängbeskrivningar (sjö, tun) eller adjektiv. Ytterligare en förled är Gud- som syftar på titeln gode.

-hester

Denna ändelse har tydliga geografiska avgränsningar till främst nordvästra Småland. En alternativ förklaring är att namnet ska härledas från det latinska begreppet chester, som i provinsen Britannia (England) finns kvar i ett flertal stadsnamn. Den huvudsakliga innebörden tycks ha varit befäst plats, och skulle även kunna passa på de ålderdomliga byarna i det berörda området runt Småland som har denna ändelse. Däremot är det inte ovanligt att denna ändelse främst berör nyodlingar från 1500-talet vilka bara registrerats som små torpställen om $\frac{1}{2}$ eller rent av $\frac{1}{4}$ mantal. Om tolkningen att namnet -hester härstammar från det latiska chester ska vidmakthållas, förutsätter det att flertalet torp och gårdar med denna ändelse, vilka är relativt sentida, har tagit upp ortnamnsändelsen på nytt och hämtat det från ett litet antal gårdar eller byar som då var betydligt äldre.

-holm

Från början avsågs platser som låg på en holme eller en mindre ö, vilket var viktigt av strategiska skäl. Därför var många av dessa bebyggelser sätesgårdar och stamgods för adliga ätter eller befästningar. Redan under medeltiden tycks ändelsen ha fått en social innebörd snarare än att vara en geografisk beskrivning.

-land

Används för att beteckna torrt land, till skillnad från strand och är från yngre järnålder. Ortnamn med -land och -vin (-ene) som ändelse utesluter ofta varandra. Där det ena har varit vanligt har det andra varit ovanligt. Ändelsen är förutom gårds- och bynamn också vanlig på större områden som landskap.

-lösa

Möjligen är ändelsen besläktad med det keltiska ortnamnet alesia, vilket kort och gott kan översättas med begreppet befästningen. Att även tolka -lösa som platen för en befästning möter inga hinder eftersom åtskilliga av de större byarna kan ha haft enklare befästningsverk.

-mark

Avsåg från början en utmark. De flesta ortnamnen tycks tillhöra medeltiden. I Sverige förekommer de från Småland till Gästrikland, samt i norra Norrland.

-måla

Ändelsen har tolkats som utmark, nybygge eller avmätt jordstycke. Ortnamnen är koncentrerade till Blekinge, Öland, Småland och Östergötland. De tycks tillhöra 1200-talet eller någon senare del av medeltiden. Som förled påträffas medeltida personnamn eller binamn.

-rud

Betyder bland annat trädfri eller uppröjd plats, men ordet rod/råda betyder stolpe, vilket skulle kunna syfta på en gudastolpe eller gudabild. Ortnamnet kan även förekomma utan förled, Ryd, Ryr, Råda etc.

-rum

Betyder ställe, utrymme, gårdstomt. I Sverige förekommer det främst i ett brett bälte utefter kusten i Östergötland och Småland, samt på Öland, i Blekinge och Skåne. Ofta dateras de till vikingatiden eller medeltidens början. Många har personnamn som förled.

-set / -säter

Betyder bland annat sommaruppehåll för boskapen, samt uppehållsort och utmarksäng, skogsäng. Ändelsen är något yngre än ortnamn med ändelsen -land. Ortnamnet kan indelas i två grupper där den ena betyder fäbodställe och förekommer i Värmland, västra Dalarna och Jämtland. Den andra

gruppen betyder uppehållsort, utmarksäng eller skogsäng samt förekommer från Ångermanland ner till Västergötland och Östergötland. Vanligast är ortnamnet i Södermanland och Östergötland, och överlag förekommer det mest i de gamla bygdernas randområden.

Många av namnen saknar förled. I de fall det förekommer kan förleden bestå av ett annat ortnamn, som sätern har hört under. Gudanamn kan också ingå som förled. Variationen är stor rörande förledernas innebörd och betydelse. Somliga har bildats under yngre järnåldern, medan andra är från medeltiden eller ännu senare.

-stad

Betyder plats, ställe. De dateras vanligen till folkvandringstid och vendeltid runt år 500-800. De allra flesta har ett personnamn, ett mansnamn, som förled.

-toft (-tomt)

Avser hustomten eller mark med hus, men även plats med försvunna och ödelagda hus. I Sverige förekommer -toft i söder och sydväst, medan -tomt förekommer i norr och i öst samt ner till Gotland och Kalmar län. Förekommer både som osammansatta och sammansatta ortnamn. Som förled i de sammansatta ortnamnen förekommer terrängbeteckningar, djurnamn eller personnamn av ålderdomligt slag, men personnamnen är få. De antas generellt sett ha varit yngre än -torp och -by, men verkar ha förekommit från folkvandringstid och fram till vikingatiden.

-torp

Gårdar och byar med namnet eller ändelsen torp (Torp, -torp) förekommer i stort antal. Somliga gårdar var små och ägdes eller arrenderades av fattiga familjer, medan andra var stora rika byar eller rent av sätesgårdar för högadliga familjer. Utifrån denna variation är det inte möjligt att alla dessa egendomar är nyodlingar från järnålderns slut eller medeltidens början, men en viss andel är det. Begreppet torp användes i början av medeltiden och var motsatsen till by med ett flertal gårdar. Torp avsåg i landskapslagarna utflyttningar eller avstyckningar från en moderby eller annan enhet. Ändelsen -torp kan även jämföras med tyskans -dorf under järnåldern, vilket betydde stor lantegendom och denna betydelse fanns redan på 300-talet i det gotiska språket (þaurp). Grundordet þurpa betydde stängsel eller inhägnad, och innebörden utvecklades sedan åt olika håll. Dels tycks det ha syftat på större gods som varit inhägnade och dels på nyröjda åkrar och tomtmarker med bebyggelse som stängslats. De större godsen skilde sig från byar på så sätt att

de inte delade utmarken med någon och således inte berördes av byaråd etc, samt att de var ensamliggande bebyggelser. Det gällde både för lantegendomarna och nybyggen. I Tyskland och hos anglo-saxarna i England är ändelsen -dorf känd från 400-talets slut och användes aktivt några hundra år framåt. Även i Norden användes det under yngre järnåldern och minst 3/4 har personnamn som förled. Många av dessa namn är hedniska och inte kristna.

Dessa gårdar, från stora sätesgårdar till små gårdar vilka har ett personnamn som förled, indikerar en enda ägare runt 1000-talet oavsett egendomens storlek. Av den anledningen finns det skäl att betrakta ortnamnet Torp som mångskiftande och att det använts både för stora byar, huvudgårdar, gods eller domäner samt för små nyodlade gårdar. Det gemensamma för dem, oavsett egendomens storlek och ägarens rikedomar, tycks vara att de från början inte var byar med flera brukare. Därför hade de heller inte bestämmelser för turordningen rörande åkrar, ängar och gemensamma utmarker samt regler för brukarnas rättigheter och skyldigheter. Allt ägdes av en enda person och denne bestämde själv över alla sysslorna. På så vis var torp en motsats till byn, trots att de kunde ha lika stora arealer. Under medeltiden och senast efter digerdöden kom en del stora gods med denna ortnamnsändelse att delas upp i fristående gårdar som arrenderades ut, vilket medförde att de blev identiska med byar som de tidigare var motsatsen till.

-tun

Avser gårdstunet, den öppna platsen utanför och mellan husen. I England utvecklades ordet till *town* (stad).

Tuna och -tuna dominerar i Mälardalen. Utanför dessa landskap förekommer bara enstaka ortnamn med denna ändelse. De sammansatta namnen, som inte fått förled i senare tid (t.ex. Eskilstuna), har ofta gudanamn av äldre slag som Freja/Fröja (Frötuna), Frej/Frö (Frustuna), Njord (Närtuna), Ull och Tor. Omständigheterna visar att de uppkommit främst under folkvandringstid (400-550 e.Kr.).

Tuna-orterna i Mälardalen var viktiga i ledungsorganisationen, men hade uppenbarligen också funktioner för den hedniska kulten och tinget samt var befäst med exempelvis träverk och låg på strategiska platser i landskapet. Möjligen var de en föregångare till husbyarna i Mälardalen och att husbyarna uppstod som ett komplement till tuna-orterna.

-vi

Avser hednisk kultplats av hög rang. I gotiskan fanns orden "weihs" som betydde helig. Som förled i de svenska namnen ingår gudarna Ull, Skade, Frej, Härn, Oden och Tor. Härn var ett binamn till Freja. Till dem kommer andra religiösa förleder så som Liudguda, Liudkona, Alguda, Disa, Helga, Göta, Eke och Rösa. Namnet Skadevi (numera ibland Skövde) förekommer i Östergötland, Västergötland, Södermanland, Närke, Uppland, Västmanland och Dalarna. I Sverige dominerar namnet i den östra delen av landet. Vi kan också förekomma som förled, t.ex. Vilunda. Alla personnamnen är förkristna och anses som äldst kunna gå tillbaka till vår tidräknings början.

-vin / -ene

Ett ursprungligt -vin har i många fall blivit -ene, vilket betyder ängsmark. Alla ortnamnen av denna typ har förled, men här förekommer aldrig personnamn. De äldsta är från vår tidräknings början och de yngsta från medeltidens början. De flesta tycks tillhöra tiden omkring 400- och 500-talet eller dessförinnan, bland annat på grund av att de saknar förnamn för förled. De flesta finns i Västergötland medan resten ligger i Värmland och Södermanland. Därtill kommer ett stråk från Norge över Jämtland in i Medelpad och Ångermanland.

-åker

I vissa fall förekommer gudanamn för förled. I Sverige finns Frigger-, Frö-, Odens-, Tors-, och Ulleråker, samt Gödåker (Gydja-åker). Motsvarande förleder finns även i Norge. I Tyskland är ändelsen känd från 600-talet och i Danelagen i England är det oklart om ändelsen -acer härstammar från anglerna runt 500- till 700-talet, eller från danerna på 800-talet.

PERSONNAMN

Personnamnen var under forntiden ofta sammansatta och bildades av en förled och en efterled. Därmed följdes en urgammal indoeuropeisk tradition. Förutom dessa namn förkom också osammansatta namn bestående av ett enda led. Med kristendomens införande kom långsamt andra namntyper, vars namn inhämtats från bibliska historier, kyrkofädernas och helgonens levnadshistorier. Av de fornnordiska namnen är runt 1300 olika namn kända, varav c:a 430 kvinnoamn. En vanlig förled är Tor, vid sidan av alla andra gudanamn och religiösa ord i för- eller efterleder (t.ex. alf, gud, as, Frej, Ing, vi, ragn). Flera av de ord som användes som förled kunde också användas som efterled. Antalet brukade namn sjönk drastiskt under medeltiden när de kristna namnen blev allt vanligare. Trots det fortsatte traditionen att namnge barnen på förfädernas vis. En vanlig tradition under 1600-talet och tiden där omkring var att äldste sonen och dottern skulle ha namn efter farfar och farmor, om hustrun flyttat till mannens gård. I annat fall var det efter morfar och mormor. Barn i samma kull kunde ibland få snarlika namn, där många hade samma förled eller efterled.

Stavning

En del personnamn förändrades mycket under kort tid. Exempelvis härstammar namnet Olaf från Anu-laibaR med betydelsen förfädernas arv. Det skrevs Anlaf i flera fall runt 900-tal. Genom sådana förändringar av många namn förlorades den ursprungliga betydelsen och namnet blev mest ett ljud och inte en beskrivning av namnbärens tilltänkta egenskaper.

Numera kan det råda osäkerhet hur vissa namn bör stavas, exempelvis:

Aud- / Öd-
As- / Es- / Ås-
Hr- / R-

Betydelsen hos en del namnled

<i>namnled</i>	<i>betydelse</i>
-alf	vit, svan, gudomligt
anuR-	förfäder
are-	örn
-arr	förkortning av gestir, harjar eller varjar
aud-	rikedom, ledare
as-	gudomlighet
athala-	ädel, förnäm
-bjorg/-berg	berg, bärga, hjälpa
-brand-	svärd
brynja	brynja
-burr	son
-diarv	djärv, styrka
fast-, -fus	styrka och fasthet
folk-	skara av krigare/människor
-gairar / -geir	spjut
gand-	stav, trolldom
-gard, -gerd	skydd, värn
-gest-	gäst
-gisl-	pilskaft
-gode-	hednisk präst, gudomlighet
-gunn	strid
hall	flat häll, sätesgårdens huvudbyggnad
-harja- / -herr	härstyrka, härförare, krigare
-hathu-, -höd	strid
hagn-	hägnad, haka ihop
hauha, -hå	hög
-heru- / hjor-	svärd
holm, iss, rann, sal	hus
hrafn	korp
hross	häst
hug-	håg, tanke, sinne
-hvat	styrka och fasthet
id-	gärning, dåd, verk
iofur-	vildsvin
jor, io, igul	häst
kettil	hjälm
kol	träkol, svart
-laibar / -leif	arv, arvinge, ättling
-lek	kämpalek
-ljod	folk
-mar	stor, väldig, berömd
megin	mycket, myckenhet

-mod	mod, vrede, sinnelag
-mund	beskydd
-nitha	avund, hat (-nithja = släkting)
ott-	skräck, fruktan
ragn-	gudomlighet
rik-	makt, rikedom, ledare
rod- (hrodr-)	ära och beröm
-råd	den som råder över
-sarw	vapen
sig-	seger och lycka
-stein	sten, styrka och fasthet, fornborg
svava-	tillhörande folket
sven	tjänare
-theow /-thewa	tjänare
-tjod-	folk (krigare)
-trygg	trofast, pålitlig
-vald	makt, härska den som har välde
-vard, -urd	väktare, vårdare, beskyddare
-warjar / -var	att värja, skydda, försvara
vi-, ve- /-weih-	helig, kultplats, helgad åt gudom
weihan-	krigare, kämpe
-vid	skog, träd, poetiskt omskrivning av krigare
udd-	vapen
-vig	strid
vik-	terrängbeskrivning (vik), mötesplats
ärin- / arin-	hård
öj-	seger och lycka

Naturnamnsleder under sen järnålder

björn, orm, ulf, örn- (are-)	björn, orm, varg, örn
näs-, sä-, vid	terrängbeskrivningar (näs, sjö, skog)

Typiska kvinnliga namnleder under sen järnålder

-dis, -älf	sakrala ord för kvinnor
-borg	bevara, skydda
-frid	skönhet, frid, fred
-gerd	hägnad, skydd
-gunn, gud-, -hild	strid, syftar på sköldmön som krigarideal
-laug / -lög	hemligheter och heliga förbund
-run	hemlig kunskap
-unn	älsklighet
-vi	löfte

Några exempel på hedniska mansnamn runt yngre järnålder, utifrån runstenstexter på det svenska fastlandet och Öland, med reservation för felaktiga tolkningar av runorna och vilket namn som ansetts.

Abjörn	Arne	Bo	Estulf	Fundin
Adel	Arngeir	Boe	Fader	Gagnvid
Adgisl	Arngisl	Bola	Farbjörn	Gamal
Adjärv	Arnhvat	Bold	Fare	Gangulf
Afast	Arnisl	Borggeir	Farmod	Gautdjärv
Agaute	Arnljot	Borgulf	Farthegn	Gaute
Agmund	Arnulf	Bose	Farulf	Gautrik
Agne	Arnvid	Botvid	Fastbjörn	Gautulf
Agvid	Asbjörn	Bove	Faste	Geir
Albod	Asbod	Brand	Fasted	Geirbjörn
Aldulf	Asbrand	Bred	Fastgeir	Geirfast
Alf	Asdjärv	Brese	Fastulf	Geirhvat
Alfgeir	Asfast	Brodde	Fastöd	Geirleif
Alfketil	Asgaut	Broder	Fegylfa	Geirmar
Alfrik	Asgeir	Bruse	Fid	Geirmund
Algaut	Aslek	Bryna	Finn	Geirröd
Algisl	Asmar	Bryniulf	Finnvid	Geirulf
Alle	Asmund	Brynketil	Fjolmod	Geirvald
Almgaut	Assur	Bure	Fjolvar	Gelv
Alver	Asulf	Dag	Fjure	Gerdar
Ambjörn	Asvald	Dan	Folkbjörn	Gisl
Amod	Atfare	Disalf	Folke	Gismund
Andhvat	Atle	Djura	Folked	Gloda
Ane	Atorn	Djärv	Folkgeir	Gnaudmand
Anleif	Auna	Domara	Folkmar	Gnupa
Ansur	Aurik	Dragmal	Folksten	Gren
Anund	Avald	Dreng	Folkvid	Grim
Are	Avid	Egil	Forkudd	Grimulf
Arinbjörn	Balle	Egvid	Forsel	Griotgard
Arinbrand	Banke	Eibjörn	Fot	Grip
Arinfast	Baulf	Eikenef	Fridgeir	Gudbjörn
Aringaut	Begle	Eileif	Fridleif	Gudbrand
Aringeir	Benvid	Einar	Froste	Gudfast
Aringisl	Bergsven	Einrid	Fröbjörn	Gudfinn
Arinketil	Bergvid	Eirik	Frögeir	Gudleif
Arinleif	Birger	Emund	Frökn	Gudlek
Arinmund	Bjursten	Ermund	Frörik	Gudmar
Arinniut	Björn	Esbjörn	Frösten	Gudmod
Arinvard	Björnhövda	Eskil	Fugla	Gudmund
Armund	Björnulf	Este	Fuldar	Gudniut
Arnbjörn	Blek	Estfare	Fulluge	Gudrik

Gudsten	Havord	Hrodbjörn	Iogeir	Nattfare
Gudsärk	Havtor	Hrodgeir	Ion	Nef
Gudtorn	Hedin	Hrodisl	Iosten	Nefgeir
Gudvar	Hedinbjörn	Hrodleif	Ivar	Nocka
Gulleif	Hedinfast	Hrodmar	Jarl	Näsbjörn
Gunnald	Hegga	Hrodmund	Jorund	Näse
Gunnalf	Heggulf	Hrodsten	Kabbe	Näskonung
Gunnar	Heggvald	Hrodulf	Kalv	Oddgeir
Gunnbjörn	Heggvild	Hroe	Kare	Oddvar
Gunndjärv	Helge	Hrok	Karl	Ofeda
Gunne	Helgulf	Hroleif	Karlbjörn	Ofeig
Gunned	Heming	Hrolf	Karlsämne	Ogmund
Gunnfuss	Hemketil	Hromund	Karlung	Olaf
Gunnhvat	Hening	Hröming	Karse	Oleif
Gunnketil	Herbjörn	Hrörik	Ketil	Olof
Gunnleif	Here	Hugbjörn	Ketilbjörn	Onäm
Gunnmund	Heriulf	Hultrik	Ketilfast	Orm
Gunnsten	Herleif	Husbjörn	Ketilhövde	Ormer
Gunnulf	Hermod	Huskarl	Ketilmund	Ormulf
Gunnur	Hersten	Hvit	Knut	Orosta
Gunnvid	Hevne	Hvithövda	Kol	Orre
Gutte	Hjorvard	Hvitkarl	Kolben	Orökia
Guve	Hjälle	Häre	Kolbjörn	Ospak
Gyding	Hjäl	Hössa	Krok	Osyrg
Gylle	Hjälfast	Igul	Kvigbjörn	Otrygg
Gävulf	Hjälmeir	Igulbjörn	Kvigulf	Ottar
Hadska	Hjälavid	Igulfast	Kvik	Ragnalf
Hagbard	Holm	Igulgeir	Kylving	Ragnar
Hagne	Holmbjörn	Illuge	Leif	Ragnbjörn
Hagsten	Holmfast	Ingebjörn	Lekvid	Ragnfast
Hake	Holmgaut	Ingefast	Lidsmod	Ragnvald
Hakon	Holmgeir	Ingeleif	Likbjörn	Raskulf
Halfborin	Holmleif	Ingemar	Likvid	Raskvid
Halfdan	Holmsten	Ingemod	Lindorm	Reginmund
Hallbjörn	Holmvid	Ingemund	Line	Rik
Hallsten	Honef	Ingetor	Litli	Rikulf
Hallvard	Horsa	Ingevald	Livsten	Rikvid
Hamund	Hrane	Ingevar	Ljut	Runa
Harald	Hravn	Ingiald	Lodin	Runfast
Harda	Hredar	Ingulf	Love	Runulf
Hardgeir	Hreidulf	Ioar	Lydbjörn	Runvid
Hardsten	Hring	Iobjörn	Munda	Räving
Harmsorg	Hroald	Iofast	Mundil	Röd
Hasten	Hroar	Iofur	Mungeir	Salmund
Haulf	Hrod	Iofurfast	Munulf	Salve
Hav	Hrodalf	Iofursten	Mård	Sandar

Saxe	Skutlek	Thegn	Ulfgeir	Vimund
Sebjörn	Skygna	Tialve	Ulfhedin	Vinaman
Sefare	Slagva	Tidkuma	Ulfketil	Viniut
Sefoss	Sloda	Tingbjörn	Ulfrik	Virik
Segeir	Snarebjörn	Tingfast	Ulfvid	Visete
Segol	Sniobjörn	Tjod	Unn	Visten
Segrim	Snorre	Tjodgar	Unnulf	Visäte
Semund	Sote	Tjodgeir	Vagn	Viulf
Seräv	Spar	Tjodmund	Val	Vra
Setor	Spiallbode	Toke	Valdrik	Vraed
Seulf	Spjut	Tolir	Varin	Värskulf
Sevar	Starkar	Torbjörn	Vaste	Åke
Seve	Sten	Torbrand	Vebrand	Ätta
Sibbe	Stenar	Tord	Vedald	Öd
Sigdan	Stenbjörn	Tordjäv	Vemod	Ödalf
Sigdjäv	Stenfast	Tore	Vemund	Ödbjörn
Sigfast	Stengisl	Torfast	Vibjörn	Ödgaut
Sigfred	Stenketil	Torgaut	Vidbjörn	Ödgeir
Sigfuss	Stenkil	Torgisl	Vide	Ödgrim
Siggeir	Stenmod	Torgrim	Vidfare	Ödhvat
Siggunnar	Stenulf	Torgud	Vidfast	Ödin
Sighar	Stighande	Torir	Vidjäv	Ödketil
Sighjäl	Stod	Torketil	Vidkun	Ödmar
Sighvat	Stodbjörn	Torleif	Vifast	Ödmund
Sigketil	Stodketil	Torlek	Vig	Ödsten
Sigmar	Stygg	Tormar	Vigaut	Ödtorn
Sigmund	Styr	Tormod	Vigbjörn	Ödulf
Signiut	Styrbjörn	Torsten	Vigdjäv	Ögmund
Sigrik	Styrfast	Torvar	Vigeir	Öjbjörn
Sigräv	Styrkarl	Toste	Vighjäl	Öjgeir
Sigröd	Styvald	Tove	Vigisl	Öjmund
Sigsten	Sune	Trane	Vigmar	Öjniut
Sigtor	Sunhvat	Trond	Vigmund	Öjsl
Sigtorn	Sunvid	Trotte	Vigniut	Öjulf
Sigtrygg	Svart	Trudrik	Vigrim	Öjvind
Sigulf	Svarthövde	Tryggulf	Vigtorn	Ölver
Sigurd	Sven	Tryggve	Vigud	Önd
Sigvard	Svenald	Tule	Vigulf	Öpir
Sigvid	Svened	Törne	Vihjäl	Östen
Skaga	Svenung	Udd	Vikar	Östmod
Skarde	Sverker	Uddulf	Viketil	
Skarv	Sylfa	Ugg	Viking	
Skule	Särle	Ulf	Vileif	

Några exempel på hedniska kvinnonamn runt yngre järnålder, utifrån runstenstexter på det svenska fastlandet och Öland, med reservation för felaktiga tolkningar.

Adisla	Forkgunn	Holmdis	Ofred	Tola
Afrid	Fridalv	Holmfrid	Ofrid	Tora
Aldfrid	Frödis	Holmgerd	Olöf	Torgunn
Altrud	Frögerd	Holmlög	Olög	Torgerd
Alvdis	Frögunn	Holmvi	Ragna	Torheid
Arindis	Gauttrud	Hoskuld	Ragnborg	Torrud
Aringunn	Geirlög	Hosvi	Ragnfrid	Torunn
Arinlög	Geirunn	Hradborg	Ragnhild	Trudrun
Arinvi	Geirvi	Hrodgerd	Ragntrud	Tyrvi
Arnborg	Geirvor	Hrodlög	Ragnvor	Uddlög
Arnfrid	Gevlög	Igulfrid	Randvi	Ulfhild
Arngerd	Gillög	Inga	Ranvig	Undlög
Asgauta	Ginnlög	Ingeborg	Rikvi	Verun
Asgerd	Gudfrid	Ingefrid	Runa	Veurd
Asgunn	Gudlög	Ingegerd	Runfrid	Vialf
Ashed	Gudrun	Ingelög	Rödvi	Viborg
Askatla	Gudvi	Ingerun	Sandöj	Vifrid
Asrun	Gudvor	Ingetora	Seva	Vigerd
Astrid	Gunhild	Iofrid	Sevur	Vigunn
Asvar	Gunn	Iofurfrid	Sigborg	Ylva
Björnlög	Gunnborga	Jorunn	Sigrid	Åsa
Bofrid	Guntrud	Kata	Skirlög	Åsalf
Borggunn	Gyda	Ketilfrid	Sniolög	Öda
Bänkrud	Hedindis	Ketillög	Stenborg	Ödfrid
Dis	Hedingunn	Ketilvi	Stenfrid	Ödgerd
Disalf	Hedinvi	Ketilöj	Stenhild	Ödgunn
Estrid	Helggunn	Mundlög	Stenlög	Öjborg
Estrud	Herfrid	Mungerd	Styrlög	Öjd
Fasthed	Herlög	Odalfrid	Svenhild	Öynd
Fastlög	Hertrud	Oddlög	Tidfrid	
Fastvi	Hjälmlög	Odgerd	Tjodborg	
Folkvi	Hlivund	Odindis	Tjodheid	

Några vanliga kristna mansnamn under medeltiden

Andreas, Bengt (Benedikt), Filip (Philippus), Gregers / Grels (Gregorius), Jakob, Johan / Jon / Hans (Johannes), Lars, Mats (Mattias), Nils (Nikolaus), Per / Peter (Petrus), Påvel / Pål, Salomon, Stefan, Tomas

Några vanliga kristna kvinnonamn under medeltiden

Benedikta, Cecilia, Elisabeth, Helena / Elin, Katarina, Kristina

Slaviska namn under medeltiden

Män: Burislev, Valdemar, Svante (Svantepolk)

Kvinnor: Rikiza

Keltiska namn under medeltiden

Kvinnor: Birgitta (Brigida)

Vissa runtexter är lätta att läsa medan andra är desto svårare eller rent av omöjliga att läsa.

GÅRDARNAS RIKEDOM ÅR 1571

Nedan följer tabeller över de landskap vars beskattning är bevarad till Älvsborgs lösen år 1571. Gårdarnas rikedom är sammanställd häradsvis för södra Sverige, men bara länsvis eller landskapsvis för Norrland.

Först följer uppgifter om antalet mantal i respektive härad (landskap) dels för år 1571 men ibland också för något år omkring 1557, samt uppgift om antalet hushåll eller taxerade personer för denna skatt. Hur många gårdar som var öde efter det nordiska sjuårskriget har utelämnats eftersom en stor del av ödegårdarna befolkades strax efteråt igen.

Därefter följer uppgifter om ägandet av silver (1 lod = 340 gram) och andra metaller som koppar, mässing och tenn (1 lispund = 8,5 kg) samt innehavet av mynt. Här har de uppgifterna om guld tagits bort eftersom det var väldigt få som ägde guld och där de flesta av häraderna inte hade någon sådan person registrerad.

Sedan följer uppgifter om antalet boskapsdjur och skördens storlek år 1571. Skörden kunde variera mycket, varför ett enskilt år inte ger någon djupare information om gårdarnas normala avkastning.

För somliga sockar är uppgifterna rekonstruerade och därför markerade med kursiv stil, eller sammanslagna med andra socknar vilka är omgivna av en gemensam ram i tabellen.

I genomsnitt fanns det 1-3 lispund (10-25 kg) koppar per hushåll. En mindre kastrull väger bara drygt 1 kg men många hushåll hade stora kittlar som gick i arv många generationer.

	Mantal c:a 1557	Mantal 1571	Taxerade 1571	Silver (pund)	Koppar etc (lispund)	Penningar (mark)	Hästar	Oxar
VÄSTERBOTTEN	2406	2380	2520	14612	3398	9856	2599	17
ÅNGERMANLAND	2563		2542	20160	3945	33276	2315	2
MEDELPAD	822		758	1994	579	1202	652	
HÄLSINGLAND	3294	3264	3133	24043	3576	24152	2538	64
VÄSTERDALARNA	335	386	433	1083	635	792		8
ÖSTERDALARNA	1968	2103	2088	3847	2091	2179		17
KOPPARBERGSLAGEN	435	497	588	6416	1667	3758		30
ÖVRE BERGSLAGEN	832	848	1030	6190	1725	2717		7
NEDRE BERGSLAGEN		363	417	3716	903	1889		193
VÄSTRA BERGSLAGEN		386	391	3521	1084	1045		131
NORA & LINDES BERGSLAG	514	551	485	5046	1448	487	541	53
VÄSTMANLAND	2468		2778	30686	7441	9947	3121	3182
Åkerbo	701	710	747	8249	2018	1558	1245	1215
Tuhundra	337		375	4020	890	1686	441	331
Snävings	320		296	1727	513	228	322	296
Norbo	378	386	486	6458	1315	1487	302	530
Siende	292	276	355	3149	861	1809	451	293
Tjurbo	440	425	519	7083	1844	3179	360	517
VÄRMLAND	1520	1763						
Visnum								
Väse	180	229						
Värmlandsberg	77	89						
Kil	129	161						
Grums	114	135						
Näs	219	271						
Gilberg	197	197						
Jösse	163	188						
Nordmark	235	270						
Fryksdalen	110	118						
Älvdalen	96	105						
DALSLAND		1136	1330	3080	900	170	720	530
<i>Sundals härad:</i>								
Frändefors sn	43	60	58	75	30		33	28
Sundals-Ryrs sn	21	19	28	59	23		16	18
Brälanda sn	35	46	70	210	53	20	36	16
<i>Tössbo härad:</i>								
Fröskogs sn			18	19	39		16	2
Åmåls sn			21	65	26		14	5
<i>Vedbo härad:</i>								
Laxarby sn			24	251	50		18	4

Kor	Nöt, 3-4 år	Nöt, 1-2 år	Får	Getter	Svin	Korn, skörd 1571	Råg, skörd 1571	Vete, Havre & Ärtor skörd 1571
15169	959	4228	10597	6891	1461	28740	60	0
12127	309	1911	14837	6823	2210	68070	3030	0
3526	43	229	944	441	235	10320	0	0
16735	317	918	5577	6864	1533	46395	3420	1035
1845	192	524	1553	1818	175	5310	0	0
8744	893	2214	7006	7984	1283	25290	30	45
1931	341	1024	1565	3489	717	4935	495	60
4752	176	1383	2772	2861	1565	13140	780	0
2056	329	1018	1659	2193	739	4590	1545	15
2087	299	995	677	2688	325	1530	45	0
1881	225	686	285	513	316			

9034	2124	5505	14708	2574	8674	22455	7320	2280
2731	579	1549	4933	456	2781	4395	1995	1440
1153	130	605	2162	125	1322	2925	1065	105
856	145	495	1616	358	911	6075	1260	540
1630	684	1265	2338	978	1462	4035	735	75
989	137	657	1785	47	1095	1785	1035	75
1675	449	934	1874	610	1103	3240	1230	45
						12555	630	3900

5500	1130	580	4380	170	380
230	40	29	239	12	28
115	26	8	52	8	4
298	67	31	224		10
76	31	44	50	43	4
70	54	32	30	32	2
102	55	64	121	15	16

	Mantal 1571	Taxerade 1571	Silver (pund)	Koppar etc (lispund)	Penningar (mark)	Hästar	Oxar
VÄSTERGÖTLAND	12292	13991	123220	27771	17365	16866	15145
Vartofta	1214	1095	8639	2110	734	1558	1260
Gudhem	509	506	4361	1199	80	1031	512
Kåkind	359	298	3710	930		520	380
Valle	283	265	3485	753	435	554	347
Vadsbo	1083	1357	17218	4029	4981	1640	1888
Kinne	468	489	3362	1313		478	643
Källand	407	570	32624	1725	279	601	834
Viste	203	349	3347	785	9	486	535
Åse	220	339	3087	656	3	340	456
Barne	256	299	2486	650		363	459
Laske	245	201	2165	370	75	395	380
Skåning och Al	557	567	4150	1020	275	510	790
Vilske	315	310	3118	767	917	538	366
Frökind	153	150	1560	380	460	270	175
Redväg	580	600	1600	1000	1200	650	550
Kind	1148	1202	4286	2098	2566	1363	1100
Mark	992	1165	5930	2712	1550	1350	870
Bollebygd	154	224	1057	418	199	107	150
Veden	244	338	1307	575	60	422	277
Ås	452	614	3424	1284	1125	1251	715
Gäsene	532	654	4994	1118	1681	704	725
Kulling	550	780	4075	1119	488	722	605
Bjärke	78	86	552	118		115	129
Väne	224	260	400	60		160	200
Flundre	108	130	220	33		83	107
Ale	322	362	1135	234	180	260	327
Vättle	247	342	838	215	68	170	195
Sävedal med Hisingen	198	223	90	100		100	70
Askim	191	216				125	100
STÄDER		244	8473	858	9799	383	142
SMÅLAND	14523	15662	103424	27611	47860	22586	21973
Mo	195	161	1332	394	435	128	251
Tveta	584	561	4612	1852	927	622	991
Vista	400	399	2330	699	453	543	583
N.Vedbo	706	744	4870	1649	1486	850	1150
S.Vedbo	602	654	6573	1700	5598	816	994
Östra	876	950	7300	1800	6100	890	1100
Västra	755	850	6500	1600	5500	800	1000
Östbo	624	718	4500	1100	1600	1100	800
Västbo	1032	1100	6000	1500	2200	1400	1100

Kor	Nöt, 3-4 år	Nöt, 1-2 år	Får	Getter	Svin	Korn Skörd 1571	Råg Skörd 1571	Vete, Havre & Ärtor Skörd 1571
60816	20582	32804	73470	21572	37671	46215	18075	1065
4582	1095	2442	4567	2056	3078	3975	1875	165
1737	443	1082	2798	567	1512	2985	795	60
1570	430	615	1350	190	890	1200	315	15
882	502	814	2037	169	1164	1905	570	105
5082	2383	3466	6638	1491	4533	6645	1200	390
1522	595	609	1909	505	1235	2115	435	
1956	315	810	3328	382	1328	1395	90	150
1526	516	980	2797	376	1019	450	120	
1256	379	659	1578	251	797	540	30	30
1249	273	708	2084	134	701	540	255	
1160	180	620	1630	145	810			
1930	590	1340	2930	585	1820	1635	585	30
1197	570	803	1493	357	906	2100	945	
600	280	400	750	170	450	1155	390	
3200	1200	1750	3100	2600	1600	2280	1575	
6599	2455	3597	6206	5221	3265	3705	2895	60
6320	2410	3030	4950	3080	3630	1890	660	60
992	363	449	498	307	290	300	255	
1675	539	1089	2784	45	1051	1260	855	
3354	989	2256	6411	44	1846	2730	1560	
2860	1025	1685	4860	508	1487	2385	1620	
2757	1208	1866	3952	1138	1813	2850	1050	
480	90	63	574	0	214	315		
1100	325	323	701	206	370	285		
572	147	168	363	107	192			
1752	500	525	1139	336	600	885		
1139	330	343	745	219	393	690		
857	200	70	772	228	400			
910	250	242	526	155	277			
549	166	164	384	188	858			
74238	24988	30182	78545	36788	62325	75930	47055	0
970	347	481	2218	195	471	795	675	
3432	1518	1754	5002	210	1516	3015	1275	
1479	654	979	2226	37	1473			
3310	1045	1719	4353	698	2503	5535	1290	
3218	1334	1417	4020	843	2519	4395	2655	
3600	1450	1560	4500	1100	2800	6870	3435	
3200	1300	1400	4000	1000	2500	5040	3165	
4000	1300	1200	5000	2000	3000	3090	2595	
5500	1800	1600	6000	3000	4000	3015	2955	

	Mantal 1571	Taxerade 1571	Silver (pund)	Koppar etc (lispund)	Penningar (mark)	Hästar	Oxar
Sunnerbo	1120	1400	9084	2263	3373	2185	1621
Albo	777	900	6400	1600	2400	1550	1150
Norrvidinge	297	298	2269	775	687	307	516
Kinnevalds	483	570	3650	900	650	680	1200
Upvidinge	725	807	4851	1060	986	761	1388
Konga	777	921	5852	1456	1047	1111	1945
N.Möre	429	409	2811	510	1405	980	946
S.Möre	783	875	3362	639	725	1695	1849
Ambörds	377	363	1510	285	1510	550	530
Stranda	378	322	1760	285	790	550	530
Sevede	333	311	3276	854	823	1142	460
Asboland	378	369	2599	658	1112	1224	484
Tjust	845	822	5143	1789	4938	1172	433
Tuna län	198	214	1130	340	136	264	218
Ydre	389	461	3476	979	991	500	552
Kind	460	483	2234	924	1988	766	182
ÖLAND	1485	1319	5792	1012	5074	3054	1787
Södra motet	757	562	2207	350	769	1323	666
Norra motet	728	757	3585	662	4305	1731	1121
ÖSTERGÖTLAND	6189	5908	37327	10208	10202	9719	2353
Bankekind	405	341	2664	582	400	562	84
Hanekind	308	239	861	501	150	392	17
Valkebo	323	200	1138	322		427	65
Vifolka	382	360	1451	519		593	163
Göstring	444	416	1783	522	64	562	310
Lystring	400	416	1542	575	356	209	490
Dal	162	153	1216	207	6	224	193
Aska	445	367	1995	580	1040	658	236
Broberg	383	335	1605	348	200	564	108
Gulberg	255	278	1380	453	451	429	60
Åkerbo	219	200	1057	456	85	486	11
Skärkind	218	208	844	319	269	416	23
Hammarkind	558	562	3758	939	1781	992	101
Björkekind	309	337	3464	751	1322	828	58
Östkind	348	406	3904	1035	1976	799	80
Lösing	241	255	3352	583	286	609	66
Memming	136	168	951	272	25	98	36
Bråbo	366	393	2661	717	1708	527	157
Hellesta & Vånga bergslag	217	199	1251	377	83	244	70
Godegårds bergslag	70	75	450	150		100	25

Kor	Nöt, 3-4 år	Nöt, 1-2 år	Får	Getter	Svin	Korn Skörd 1571	Råg Skörd 1571	Vete, Havre & Ärtor Skörd 1571
8177	2720	2485	8000	4000	8000	3915	3930	
5800	1900	1750	5700	2850	5700	7035	3615	
1526	816	776	1427	589	1754	3420	1980	
3100	670	1350	2480	1420	3680	3720	1995	
3614	1102	1785	3081	1209	2489	5760	4005	
5039	1158	2328	4013	2294	5946	4650	3270	
1918	462	746	1383	439	1540	1275	885	
3741	950	1582	2766	10006	3910	2355	1680	
1075	270	420	775	245	860	1455	960	
1075	270	420	775	245	860	900	450	
1414	615	693	1448	1034	1038	1935	1245	
1459	653	685	1161	1074	1292			
3147	889	992	3300	614	1509	2400	1605	
938	415	318	772	581	256	555	315	
1892	766	937	2494	667	1428	1905	1440	
1614	584	805	1651	438	1281	2895	1635	
5259	1948	1246	12721	331	2437	4455	1350	0
2068	848	469	4678	151	1242	2085	465	
3191	1100	777	8043	180	1195	2370	885	
17388	3419	7331	25045	2529	15098			
762	194	360	1480	73	693			
520	74	358	1045	90	616			
531	126	374	1059	64	682			
820	87	334	1488	133	1016			
1067	105	231	1571	202	1224			
1242	285	654	1877	80	1267			
463	155	253	964	12	524			
1015	130	493	1259	170	903			
976	94	320	872	119	609			
847	68	188	718	139	467			
565	209	315	1127	23	822			
540	69	131	658	79	470			
2081	543	859	2541	274	1219			
1006	407	591	1781	20	900			
1300	311	630	2236	160	899			
885	108	334	1511	53	874			
426	64	181	581	44	394			
1232	255	415	1407	504	869			
810	100	230	620	210	450			
300	35	80	250	80	200			

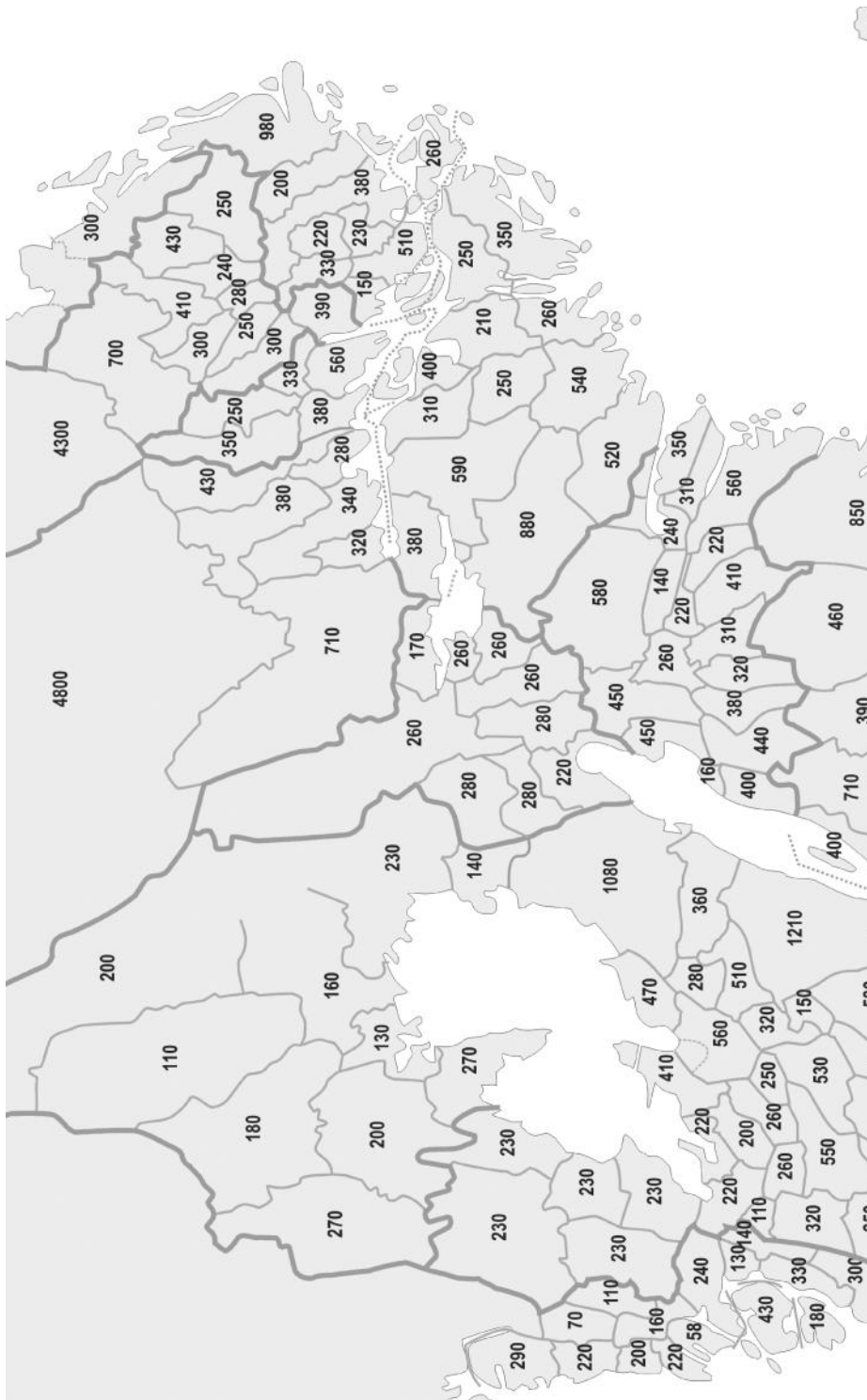
	Mantal c:a 1557	Mantal 1571	Taxerade 1571	Silver (pund)	Koppar etc (flispund)	Penningar (mark)	Hästar	Oxar
NÄRKE		2102	2533	16279	7802	14300	3896	4123
Sundbo		217						
Kumla								
Hardemo								
Grimsten								
Edsberg								
Lekebergslag								
Vester Närke		830						
Örebro								
Skyllersta								
Asker								
Öster Närke		1055	2350	15000	7200	13200	3600	3800
Glanshammar			183	1279	602	1100	296	323
SÖDERMANLAND	4946	5456	40945	12938	31480	10284	3038	
Vesterrekarne	96	80	577	243	90	164	68	
dito, i Nyköpings län	283	270	2400	780	1170	510	140	
Österrekarne	443							
Åker	313							
Selebo	397	1250	9600	3150	4700	2050	560	
Vilottingen	154	165	1470	390	750	300	110	
Oppunda	882	960	8600	2300	4400	1800	650	
Jönåker	521	551	3020	1275	2470	960	170	
Rönö	536	630	4428	1400	5200	1300	380	
Hölebo	261							
Daga	245	600	4200	1300	4900	1200	360	
Öknebo	211							
Sotholm (Yttra Tör)	353							
Svartlösa (Övra Tör)	251	950	6650	2100	7800	2000	600	
UPPLAND	8994	9618	63121	16104	24455	20853	2694	
Färentuna	330							
Sollentuna	233	720	6000	1200	1300	1850		
Vallentuna	228	300	2500	500	540	770		
Semingshundra	223	310	1260	600	50	1060		
Långhundra	375	405	1400	430	70	1000		
Sjuhundra	200	256	530	190	65	540		
Lyhundra	268	298	1530	590	890	820		
Närdinghundra	251	276	1350	520	780	720		
Danderyds, Ryd, Åker skpl	288							
Värmdö socken	264							
Frötuna skpl	300							
Bro skpl	234							
Väddö och Valö socknar	178	1370	3600	1200	1950	2200		

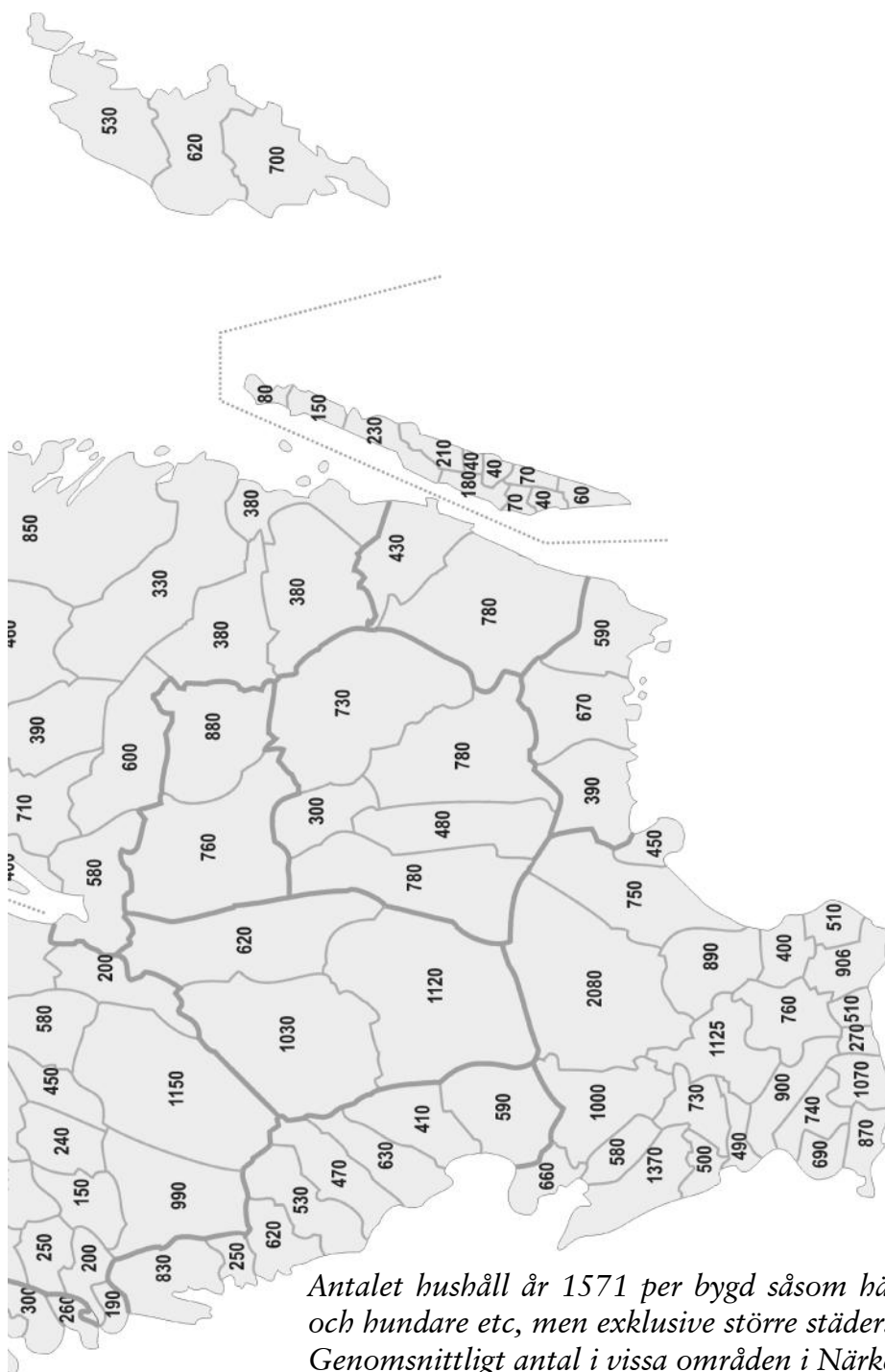
Kor	Nöt, 3-4 år	Nöt, 1-2 år	Får	Getter	Svin	Korn Skörd 1571	Råg Skörd 1571	Vete, Havre & Ärtor Skörd 1571
10725	1304	8234	19070	48	11901	9015	13350	4200
						5475	5640	1680
9900	1200	7600	17600		11000	3540	7710	2520
825	104	634	1470	48	901			
19506	4533	9652	33079	8403	14901	32625	50430	2970
316	43	162	499	28	296	300	480	150
890	140	370	1760	650	780	1995	2130	375
						5385	4800	390
						2415	4185	75
3600	560	1500	7100	2600	3150	2205	3975	90
500	170	210	950	290	400	975	1455	30
3400	1000	1250	5550	1675	2425	6945	12075	990
2070	460	900	2900	400	1430	4350	5445	270
2530	620	1520	4140	800	1860	3660	6165	405
						1080	3015	75
2400	590	1440	3930	760	1760	1485	3180	30
						930	2130	90
						360	795	
3800	950	2300	6250	1200	2800	540	600	
32319	6531	14538	61180	8838	22434	84030	83385	4335
						2130	3375	165
2400	600	1250	4300		1900	1335	2550	270
1000	250	530	1800		800	960	2490	210
970	320	650	1900		750	2580	2880	195
1150	220	375	2240	100	920	1920	3285	225
650	110	340	1220	150	540	795	2550	45
1110	250	390	2240	160	430	1425	1965	30
975	220	340	1970	140	380	1890	2595	60
						525	2010	90
						330	2070	
						165	1200	
5200	1250	1900	8300	1350	780			

	Mantal 1571	Taxerade 1571	Silver (pund)	Koppar etc (lispund)	Penningar (mark)	Hästar	Oxar
Norra Roden	296	360	3350	750	3500		230
Norunda	406	450	3700	750	1050	850	
Tierp	258	280	3700	770	2400	700	380
Vendel	221						
Oland	428						
Rasbo	242	960	12800	2700	8300	2400	1300
Vaksala	279	267	1060	470		760	
Bälinge	299						
Ulleråker	251						
Hagunda	304						
Håbo	390	1350	4800	2100		3400	
Lagunda	331	340	970	540	230	750	
Bro	154	200	1080	350		380	
Trögd	562	478	3900	850	672	1100	45
Åsunda	383	282	3002	572	664	364	195
Torstuna	251	246	2547	413	449	438	214
Simtuna	349	251	2583	403	869	434	305
Våla	218	219	1459	206	676	317	25

Kor	Nöt, 3-4 år	Nöt, 1-2 år	Får	Getter	Svin	Korn Skörd 1571	Råg Skörd 1571	Vete, Havre & Ärtor Skörd 1571
1300	230	300	1170	1100	270	2370	2025	
1000	100	350	3050	700	1450	5685	6075	300
1020	180	280	1320	670	550	5355	3495	45
						3795	2985	180
						4110	3915	30
3500	600	950	4550	2300	1900	1875	2055	90
930	190	540	2500	100	980	4200	3225	285
						5760	5520	390
						4245	2910	480
						4185	3315	180
4200	850	2450	11250	450	4400	4350	3690	105
1040	90	640	2390		1160	5490	3675	225
500	65	220	1040	30	525	1500	1545	90
1450	260	865	3870	3	1650	6705	5115	225
1033	188	741	2163	210	1174	3810	3360	255
946	257	538	1605	343	780	2070	1245	105
1002	192	633	1269	318	647	2520	870	30
943	109	256	1033	714	448	1950	1395	30

Antalet hushåll år 1571 per bygd såsom härad och hundare etc, men exklusive större städer. Genomsnittligt antal i vissa områden i Närke och Dalsland.

MANTAL OCH JORDÄGARE I VÄSTERGÖTLAND PÅ 1500-TALET

Härader och socknar

Ägandet av jord var skattemässigt sett bland annat uppdelat på skattehemman, frälsehemman, kyrkohemman, klosterhemman, biskopshemman, prebendehemman och kronohemman, vilka används nedan. Därtill kommer ett mindre antal prästhemman, domkyrkohemman och hospitalhemman som förts till gruppen kyrkohemman. Ägandeförhållandena, så som de var fördelade mellan olika grupper i samhället i slutet av medeltiden och i början av 1500-talet, angavs under lång tid i 1500-talets skattelängder.

Nedan återges namnen på alla socknar och med uppgifter om deras byars och ensamliggande gårdars mantal, dels i mitten av 1500-talet och dels år 1900, men enligt de medeltida sockengränserna och häradsgränserna eller med uppgift om skillnader som inte tabellen tagit hänsyn till. Därtill innehåller tabellerna nedan ett indextal som jämför mantalet år 1900 gentemot år 1550.

Nyodlade gårdar eller återupptagna ödegårdar, som började skrivas in i skatteböckerna efter år 1564 och som från början ofta hade skattefrihet och dessutom i regel var på 1/2 eller 1/4 mantal, har ej medtagits. Av det skälet avviker summan för häraderna med den summa som erhålls från Älvsborgs lösen 1571 där allting är medräknat.

Skaraborgs län - nu i landskapet Värmland

VISNUMS härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1990	mantals-index
Råda, Södra	13,8	5,25	2	0	0	0	0	21	19,4	1,1
	65,7%	25,0%	9,5%	0%	0%	0%	0%			

Skaraborgs län - nu i landskapet Västergötland

VADSBO härad - norra delen

Socken	Skatte	Fräise	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals- index
Amnehärad	18	3,5	2	3	3	0	0	29,5	23,5	1,3
Berga	1	11	1	1	0	0	0	14	14,75	0,9
Björkäng	11	1	1	0	0	0	0,5	13,5	14,74	0,9
Björsäter	4	2	6	1	5	7	0	25	23,87	1,0
Bäck	7	1	4	0	0	0	1	13	12,75	1,0
Ek	3	1	3	0	0	0	0	7	10	0,7
Ekby	15	2	1	1	0	0	0	19	20,92	0,9
Enåsa	1	7	2	0	0	1	0	11	8	1,4
Finnerödja	1	0	0	1	0	4	0	6	6	1,0
Fredsberg	31	7	5	0	0	1	0	44	40,11	1,1
Färed	4	2	1	1	0	0	0	8	6,37	1,3
Hassle	11	8	4	1	0	0	0	24	28,5	0,8
Hova	43	9	2	1	0	0	0	55	45,75	1,2
Leksberg	12	4	3	0	0	2	2	23	17,25	1,3
Lyrestad	34	5	2	0	0	0	0	41	35,42	1,2
Torsö	0	2	3	0	11,5	26,5	0	43	28,37	1,5
Ullervad	16	0	0	0	0	0	0	16	21	0,8
Utby	6	2	1	0	9	0	0	18	15,58	1,2
Älgarås	9	0	1	1	0	5	0	16	14,75	1,1
	227	67,5	42	11	28,5	46,5	3,5	426	387,6	1,1
	53,3%	15,8%	9,9%	2,6%	6,7%	10,9%	0,8%			

VADSBO härad - södra delen

Socken	Skatte	Fräise	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals- index
Berg	6	11	6	5,5	4	5	1	38,5	26,4	1,5
Binneberg	3	0	2	1	0	0	0	6	5,5	1,1
Bällefors	10	3	6	0	0,5	0	0	19,5	15,75	1,2
Böja	7	0,5	1	0	0	0	0	8,5	8,5	1,0
Ekeskog	5	4	5	2	0	0	6	22	17,1	1,3
Flistad	6	2	2	0	0	3	5	18	17,75	1,0
Frösve	8	0	5	0	0	0	0,5	13,5	12	1,1
Fägre	16	2	2	1	0	7	7	35	29,85	1,2
Götlunda	13	3,25	4	2	0	0	1	23,25	22,25	1,0
Halna	3	0	1	1	0	0	4	9	6,5	1,4
Hjälstad	5	3,5	5	0	0	1	1	15,5	15,25	1,0
Horn	8,5	4,5	1	0	0	0,5	4	18,5	18,25	1,0

Hunnekulla	2	2	2	2	0	0	0,5	8,5	7	1,2
Lerdala	4,5	2	2	2	0	0	4	14,5	11,75	1,2
Locketorp	5	3	3	1	0	0	0,5	12,5	12,5	1,0
Låstad	9	0	1	0	0	0	1	11	11	1,0
Mo	3	2,5	3	1	0	1	0,5	11	10,75	1,0
Mölltorp	0	6	2	17	0	0	1	26	14,95	1,7
Odensåker	6	10,5	4	0	6	2,5	0	29	23,5	1,2
Ransberg	0	5	10	4	3	0	9	31	25,1	1,2
Sveneby	0	7	2	0	0	0	2	11	8	1,4
Säter	1,5	10	3,5	2,5	0	0	2	19,5	17,85	1,1
Tidavad	6	2	6	0	0	1	0	15	12	1,3
Timmersdala	6	1	2	1	0	0	0	10	8,5	1,2
Tived	0	0	0	1	1	0	2	4	2,5	1,6
Trästena	3	2	2	0	6	0	1	14	12	1,2
Undenäs	5	10	5	3	0	1	8,5	32,5	25	1,3
Vad	8	5	2	0	0	0	0	15	13	1,2
Väring	7	10	3	2	0	2	1	25	22,25	1,1
	156,5	111,8	92,5	49	20,5	24	62,5	516,75	432,8	1,2
	30,3%	21,6%	17,9%	9,5%	4,0%	4,6%	12,1%			

VALLE härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Bolum	10	3	3	13	0	7	2	38	32,06	1,2
Eggby	5	3	4,5	2,5	0	7	0	22	21,05	1,0
Häggum	14,5	6	4	2	0	3	0	29,5	16,25	1,8
Istrum	2	1	2	0,5	0	3	2	10,5	7,5	1,4
Lundby, N.	2,5	5	1	28	0	1	0	37,5	26	1,4
Skarke	0	6	0	14	0	0	4	24	21	1,1
Skärv	8	1	1	9	0	4	2	25	15,56	1,6
Stenum	5	1	1	1	0	14	4	26	15,6	1,7
Ving, Norra	3	1	1	1	0	5	5	16	10	1,6
Öglunda	5	1	1	5	0	2	0	14	11,75	1,2
	55,0	28,0	18,5	76,0	0,0	46,0	19,0	242,5	176,8	1,4
	22,7%	11,5%	7,6%	31,3%	0,0%	19,0%	7,8%			

GUDHEMS härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Bjärka	6,5	1	4	1	0	1	0	13,5	15,75	0,9
Borgunda	4	27	5	3	2	0	0,5	41,5	32	1,3
Broddetorp	0	2	3	0	7	0	0	12	8	1,5

Brunnhem	7,5	4	9	0	0	0	0	20,5	13,5	1,5
Dala	5	20	7	2	0	0	0	34	22,25	1,5
Edåsa	2	3	2	0	0	0	0	7	5,35	1,3
Friggeråker	1	17	5	11	2	0	0	36	23,62	1,5
Gudhem	1	0	2	21	0	0	1	25	16,75	1,5
Hornborga	5	0,5	6	0	1	2	0	14,5	13,75	1,1
Håkantorps	4	0	4	2	0	0	0	10	6,25	1,6
Hånger	1	2,5	1	2,5	0	0	0	7	6,75	1,0
Högstena	7,5	3	5	4	2	0	0	21,5	14,6	1,5
Kyrketorp, S.	4	0	5	4	0	1	0	14	10,1	1,4
Ljunghem	0	4	1	4	0	2	0	11	8,8	1,3
Mårby	0	10	1	0	0	0	0	11	5,75	1,9
Rådene	3	12,5	4,25	0	0	1,5	0	21,25	16,6	1,3
Segerstad	16	2	4	0	2	0	0	24	18,6	1,3
Sjogerstad	0,5	14	5	1	5,5	0	0	26	19,85	1,3
Stenstorp	7	6,5	4	1	0	0	0	18,5	15,5	1,2
Sätuna	1	6,5	4	5	0	0	0	16,5	11,9	1,4
Torbjörntorp	5	1	4	4	1	0	0	15	8,5	1,8
Tunhem, Ö.	0,5	4	2	10	0	0	0	16,5	12	1,4
Ugglum	4,5	4	2	5,5	0	0	0	16	15,3	1,0
Valtorps	1	10	5	1	0	2	0	19	14,35	1,3
	87	154,5	94,25	82	22,5	9,5	1,5	451,25	335,8	1,3
	19,3%	34,2%	20,9%	18,2%	5,0%	2,1%	0,3%			

KÅKINDS härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals- index
Bredvik	7,25	8,12	0	0	0	0	1,25	16,62	16,62	1,0
Forsby	7,25	2,5	0	0	0	0	0	9,75	10,75	0,9
Grevbäck	2	10	0	13	0	0,25	2	27,25	21,37	1,3
Hagelberg	1	1	1	0	0	0	0,25	3,25	2,75	1,2
Hjo	6,5	0	2	6	0	0	6,75	21,25	19,23	1,1
Kyrkefalla	3	3	14	1,5	0	6,5	7,5	35,5	38,98	0,9
Kyrketorp, N.	1	2	5	5	0	6,5	0	19,5	14,12	1,4
Mofalla	0	0	0	0	0	4,5	1	5,5	8,87	0,6
Ryd	5	2,25	3,5	0	0	0	0	10,75	8,37	1,3
Skövde	7	4,5	7,5	3	4	8	0	34	24,37	1,4
Sventorps	3	2	7,5	3,5	0	0	2,5	18,5	22,5	0,8
Varola	6	2	4,5	1	0	0	0	13,5	14,75	0,9
Våmb	1	5	0	0,5	6,5	1	0	14	12	1,2
Värsås	4	4,5	5,5	5	0	0	3	22	23,25	0,9
Öm	4	1	1	0	0	0	0	6	6	1,0
	58,0	47,9	51,5	38,5	10,5	26,8	24,3	257,4	243,9	1,1
	22,5%	18,6%	20,0%	15,0%	4,1%	10,4%	9,4%			

VARTOFTA härad

fjärd	Socken	Skatte	Fräise	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
2	Acklinga	6	4,5	6	1	0	0	0	17,5	13,62	1,3
2	Agnetorp	2	10	5,5	4	0	0	1	22,5	16,84	1,3
3	Baltak	2	12	4,5	1	0	1	0	20,5	11,37	1,8
4	Bjurbäck	0	14,25	0	1	0	0	2,25	17,5	14,37	1,2
3	Brandstorp	0	13	0	9	0	0	0	22	13,36	1,6
3	Daretorp	2	9,5	6	4,5	0	0	0	22	12,72	1,7
2	Dimbo	3	22	3,5	5	11	2	0	46,5	25,24	1,8
1	Falköping stad	0	0	1	1	7	0	0,5	9,5	12,75	0,7
1	Falköping Ö.	6	5	4	2	0	0	0,5	17,5	16,25	1,1
2	Fridene	2	2	6	0	0	6	0	16	11,5	1,4
2	Fröjered	5,75	0	8,5	3	0	0	1,5	18,75	16	1,2
2	Fågelås, Norra	3	13,5	3	19,5	0	0	5,25	44,25	37,35	1,2
2	Fågelås, Södra	0,5	6	0	37	1	0	2,75	47,25	33,15	1,4
3	Gerum,Ö.	5	2	6	2	0	0	0	15	9,75	1,5
4	Gustav Adolf	7,5	11	0	0	0	0	10,5	29	21,62	1,3
4	Habo	13,5	12	3,5	1	1	5	14	50	42,44	1,2
3	Hångsdala	4	5	6	5	0	0	0	20	6	3,3
3	Härja	3	5	5	0	0	0	1	14	8,5	1,6
2	Hömb	2	2	4,5	0	0	0	0,5	9	7,87	1,1
1	Karleby	13	7	11	4	1	2	2	40	27,25	1,5
2	Korsberga	2,5	3	4	4	0	1	3	17,5	18,75	0,9
2	Kungslena	0	2	0	0	0	1	28,5	31,5	27,5	1,1
4	Kymbo	5	7	6	3	0	0	0	21	12,75	1,6
4	Kälvene	1,5	2	5	6	0	0	0	14,5	9,75	1,5
4	Kölingared	0	4	0	0	0	0	0	4	2,87	1,4
1	Luttra	7	9	10	2	0	7	0	35	21,57	1,6
2	Mularp	1	9	6	2	0	0	1	19	11,5	1,7
4	Nykyrka	1	10	0,5	1	0	0	2,75	15,25	9,5	1,6
4	Näs	2	10	3	4	0	1	0	20	10,75	1,9
2	Ottravad	1	9	3	0	0	0	0,5	13,5	8,75	1,5
4	Sandhem	13	12	13	1	0	1	2,5	42,5	36,25	1,2
3	Skörstorp	3,5	2	8	0	0	0	0	13,5	9,75	1,4
1	Slöta	6	17	8	4	2	1	8	46	41,61	1,1
3	Suntak	2,5	4	7,5	2	0	0	0	16	7,75	2,1
2	Tiarp	8	5	4	1	1	0	0	19	16,25	1,2
3	Utvängstorp	0	5	3	0	0	0	0,5	8,5	5,49	1,5
3	Valstad	4,5	13	10	6	0	1	0	34,5	25,75	1,3
4	Vartofta-Åsaka	0,5	11	3	21	0	0	2,5	38	27,37	1,4
2	Varv	6	7	1,5	2	0	1	0	17,5	11,75	1,5
3	Velinga	10	10	5	0	0	0	1,5	26,5	16,49	1,6
4	Vistorp	1	6,5	2	2,5	0	0	2	14	11,25	1,2
3	Vättak	0	8,25	1	0	0	0	0	9,25	7,75	1,2
4	Yllestad	5	9	10,25	0	0	0	2,25	26,5	20,54	1,3
2	Åsle	11,5	14	1	0	2	0	0	28,5	24,37	1,2
		172,8	344,5	198,8	161,5	26,0	30,0	96,8	1030,3	754,0	1,4
		16,8%	33,4%	19,3%	15,7%	2,5%	2,9%	9,4%			

FJÄRDINGARNA i Vartofta härad

fjärd. Fjärding	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals- index
1 ALEVIK	32,0	38,0	34,0	13,0	10,0	10,0	11,0	148,0	119,4	1,2
	21,6%	25,7%	23,0%	8,8%	6,8%	6,8%	7,4%			
2 NORDESTA	54,3	109,0	56,5	78,5	15,0	11,0	44,0	368,3	280,4	1,3
	14,7%	29,6%	15,3%	21,3%	4,1%	3,0%	11,9%			
3 MELLERSTA	36,5	88,8	62,0	29,5	0,0	2,0	3,0	221,8	134,7	1,6
	16,5%	40,0%	28,0%	13,3%	0,0%	0,9%	1,4%			
4 SUNNERSTA	50,0	108,8	46,3	40,5	1,0	7,0	38,8	292,3	219,5	1,3
	17,1%	37,2%	15,8%	13,9%	0,3%	2,4%	13,3%			

VILSKE härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals- index
Floby	23	13	8	1	0	0	2	47	27,8	1,7
Gökhem	8	28,5	6	11	0	0	0,5	54	34,9	1,5
Göteve	6	8	6	3	0	0	1	24	16,1	1,5
Marka	5	9	5	6	0	1	0	26	18,3	1,4
Sörby	9	6	3	1	0	1	0	20	15,85	1,3
Trävattna	6,5	13	1,5	0	0	0	0,5	21,5	14,3	1,5
Ullene	2	5,5	4	2	0	0	1,5	15	12,1	1,2
Vilske-Kleva	9	22	3,5	1	0	1	0,5	37	24,65	1,5
	68,50	105,00	37,00	25,00	0,00	3,00	6,00	244,50	164,0	1,5
	28,0%	42,9%	15,1%	10,2%	0,0%	1,2%	2,5%			

FRÖKINDS härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals- index
Brismene	5	10	3	0	0	0	0	18	10,25	1,8
Börstig	12,5	6,5	4,5	1	0	0	0	24,5	20,65	1,2
Grolanda	6,5	24,5	2,5	0	0	0	0	33,5	21,95	1,5
Jäla	8	12	8,5	1	0	0	0	29,5	16,6	1,8
Kinneved	16	17	5,5	1	0	1	0	40,5	30,25	1,3
Vårkumla	6	10,5	5	1	0	1	0	23,5	17,5	1,3
	54,0	80,5	29,0	4,0	0,0	2,0	0,0	169,5	117,2	1,4
	31,9%	47,5%	17,1%	2,4%	0,0%	1,2%	0,0%			

BARNE härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Barne-Åsaka	7	5,5	4	0	0	0	0	16,5	13,75	1,2
Eling	6,5	6	2	0	0	0	0,5	15	9,75	1,5
Essunga	7,5	14,75	8	0	0	0,5	1,5	32,25	20,84	1,5
Fåglum	3	6,5	2	1	0	0	0	12,5	9,87	1,3
Hällum	2	2,5	4,5	0	0	0	0	9	6,62	1,4
Kyrkås	1,5	1,5	0	0	0	0	1	4	3,99	1,0
Lekåsa	3	8	0	0	0	0	0	11	12,37	0,9
Long	4	10,5	2	0	0	0,5	0	17	15,87	1,1
Naum	4	5	5	0	0	0	0	14	10,5	1,3
Ryda	8,5	12,5	9	0	0	0	0	30	24,87	1,2
Kedum, Södra	3	8,5	4	0	0	0	0	15,5	11,5	1,3
Skarstad	11	5,5	5	0	0	0	0	21,5	18,12	1,2
Vara	9,5	4	3	4	0	0	0	20,5	10,75	1,9
Önum	3	6,5	6,5	0	0	0	0	16	10,25	1,6
	73,5	97,3	55,0	5,0	0,0	1,0	3,0	234,8	179,1	1,3
	31,3%	41,4%	23,4%	2,1%	0,0%	0,4%	1,3%			

LASKE härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Larv	24	20	19,5	0	0	0	3,5	67	45,61	1,5
Längjum	17,5	5	4	0	0	0	0	26,5	24,25	1,1
Lundby, S.	4	5	7	0	0	0	0,5	16,5	15	1,1
Tråvad	4	6,5	2	0	0	0	0	12,5	16,25	0,8
Vedum	11	1	10,5	3	0	0,5	1,5	27,5	20,37	1,4
Västerbitterna	9,5	9,5	3	0	0	0	0	22	15,5	1,4
Österbitterna	3,5	6	5	0	0	0	1,5	16	15,87	1,0
	73,5	53,0	51,0	3,0	0,0	0,5	7,0	188,0	152,9	1,2
	39,1%	28,2%	27,1%	1,6%	0,0%	0,3%	3,7%			

VISTE härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Bjärby	0,5	3,5	3	0	0	5	0	12	9,25	1,3
Bäreberg	10,5	0	2	0	0	0	0	12,5	11,87	1,1
Flakeberg	5,5	5,5	5,5	0	0	1	0	17,5	15	1,2
Främmestad	4,5	8	1	0	0	0	0	13,5	16,12	0,8

Hyringa	3	5,25	6,5	0	0	0	0	14,75	15,25	1,0
Levene	8	6	1	0	0	8	0	23	23	1,0
Längnum	1	7	1	0	0	0	0	9	7,25	1,2
Malma	2,5	12,5	1	0	0	0	0	16	13,37	1,2
Slädene	0	7	0,5	0	0	0	0	7,5	7,5	1,0
Sparlösa	8,5	8,75	2,5	0	0	0	0	19,75	20	1,0
Tengene	12	2	1,5	0	0	0	0	15,5	15	1,0
Trökörna	5,25	11,5	1	0	0	0	0	17,75	17,8	1,0
	61,3	77,0	26,5	0,0	0,0	14,0	0,0	178,8	171,4	1,0
	34,3%	43,1%	14,8%	0,0%	0,0%	7,8%	0,0%			

ÅSE härad

Socken	Skatte	Fräise	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Flo	3,75	21,5	5	4	0	2	0	36,25	31	1,2
Friel	4	9,5	3	1,5	0	0	0	18	11	1,6
Håle	9	2	3	0	0	0	0	14	12,5	1,1
Karaby	8	5,5	3,5	0	0	0	0	17	9	1,9
Sal	5	5	2,75	0,5	0	1	0	14,25	10	1,4
Särestad	14,5	3,5	2,5	0	0	0	0	20,5	17,5	1,2
Tun	0	35	0	0	0	0	0	35	21,12	1,7
Täng	4,5	3	2	0	0	0	0	9,5	9,75	1,0
Vänernäs	6	15,25	2	0	0	0	0	23,25	21,25	1,1
Ås	8,25	8	4	0	0	0	0	20,25	17,5	1,2
	63,0	108,3	27,8	6,0	0,0	3,0	0,0	208,0	160,6	1,3
	30,3%	52,0%	13,3%	2,9%	0,0%	1,4%	0,0%			

KÅLLANDS härad

Socken	Skatte	Fräise	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Gillstad	6	4	1,25	0	0	0	0	11,25	7,5	1,1
Gösslunda	6,5	14,5	5	0	0	0	0	26	21,25	0,8
Häggesled	1,5	9	1	0	0	0	0	11,5	9,25	1,3
Järpås	10	16	3,5	0	0	2	0	31,5	26,25	1,2
K-Åsaka	5	9,5	4,25	0	0	0	0	18,75	16,5	1,0
Lavad	3	6	0	0	0	0	0	9	8,5	1,1
Mellby	10	7	2	0	0	2	0	21	14,25	2,2
N.Kedum	2,25	10,5	0,25	0	0	0	0	13	10,5	1,5
Otterstad	3	8,5	1	0	0	9,25	6,5	28,25	25,5	1,2
Rackeby	6	14	2	1	0	0	0	23	21,25	0,4
Råda	8	13,5	5	0	0	0	0	26,5	19,4	1,5
Skalunda	1	8	3	0	0	0,5	0	12,5	10,62	1,2

Strö	0	15	2	0	0	0	0	17	9,5	2,2
Sunnersberg	7	10,5	8,5	0	0	5	0	31	27,62	1,6
Söne	6	11	2	0	0	1	0	20	13,25	1,9
Tranum	5,5	5,5	1	0	0	0	0	12	14	0,8
Tädene	1	8,5	1,5	0	0	0	0	11	9,12	1,1
Uvered	10	5,5	3	1,5	0	0	0	20	16,75	1,2
Väla	2	7,5	2	0	0	0	0	11,5	8,25	1,4
Örslösa	10	8,5	3,5	0	0	2	0	24	19,5	1,3
	103,8	192,5	51,8	2,5	0,0	21,8	6,5	378,8	308,8	1,2
	27,4%	50,8%	13,7%	0,7%	0,0%	5,7%	1,7%			

ALS härad

Socken	Skatte	Fräise	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Härjevad	3	1	3,5	0	0	0	0	7,5	7,75	1,0
Saleby	13,5	10	14	1	0	0,5	0	39	34,25	1,1
Trässberg	3	10	6,5	0	0	0	0	19,5	17,24	1,1
	19,5	21	24	1	0	0,5	0	66	59,2	1,1
	29,5%	31,8%	36,4%	1,5%	0,0%	0,8%	0,0%			

KINNE härad (inkl. Kinnefjärdings härad)

Socken	Skatte	Fräise	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Bredsäter	0	6	6	0	0	0	0	12	7,25	1,7
Forshem	4	5,5	4	0	0	4	0	17,5	11,66	1,5
Fullösa	3	7,5	5	0	0	4	0	19,5	16,12	1,2
Götene	4	0,5	0,5	0	0	1	0	6	6	1,0
Holmestad	10	2	2	0	0	0	0	14	9,87	1,4
Kestad	4	2,5	3	0	0	0	0,5	10	8,5	1,2
Kinne-Vedum	11	11,5	8	0	0	1,5	0	32	22,5	1,4
Ledsjö	10	3,25	3	0	0	1,25	0	17,5	14	1,3
Lugnås	4,5	2	2	1	0	1	0	10,5	8,5	1,2
Medelplana	1	18	1,5	0	0	1	0	21,5	15,84	1,4
Sil	6	0,75	1,5	1	0	0	0	9,25	9	1,0
Västerplana	2	8	6			2		18	10,5	1,7
Vättilösa	6	2	1,5	1	0	1,75	0	12,25	11,82	1,0
Österplana	3	14,5	2,5	0	0	0	0	20	17,12	1,2

KINNEFJÄRDING:

Broby	3	4	1,25	0	0	1,5	0	9,75	6,5	1,5
Hangelösa	2,75	7,5	5	0	0	3	0	18,25	14,5	1,3
Hasslösa	5,5	3	2,5	0	0	4	0	15	12	1,3
Hovby	2,5	8,75	8	0	0	0	0	19,25	12,75	1,5

Husaby	7	14	2	0	0	12	0	35	22,5	1,6
Källby	3	11	1,5	2	0	2,5	0	20	13	1,5
Lindärva	2	3	5	0	0	1	0	11	6,5	1,7
N.Härene	6	14	10	1	0	2	0	33	26,5	1,2
Ova	1,5	2,75	1	0	0	1	0	6,25	4,87	1,3
Skeby	2	6,25	3,5	0	0	1	0	12,75	7,62	1,7
Skälvum	6,5	3,5	1	0	0	5,25	0	16,25	10,5	1,5
Sävare	5	6	6	0	0	4	0	21	16,87	1,2
	115,25	167,75	93,25	6,00	0,00	54,75	0,50	437,50	322,79	1,4
	26,3%	38,3%	21,3%	1,4%	0,0%	12,5%	0,1%			

SKÅNINGSS härad

Socken	Skatte	Fräise	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals- index
Edsvära	3	17	7	1,5	0	4	0	32,5	27,45	1,2
Fyrunga	6	2	5	0	0	0	0	13	9,75	1,3
Hasslösa	5,5	3	2,5	0	0	4	0	15	12	1,3
Händene	2,5	0,5	3	0	0	7	0	13	11,25	1,2
Härlunda	4	6	1,5	3,5	0	2	0	17	16	1,1
Jung	2,5	7	6,5	0	0	5	0	21	16,74	1,3
Kvänum	3	2	10,5	3	0	1	1,5	21	19,87	1,1
Lindärva	2	3	5	0	0	1	0	11	6,5	1,7
Marum	6	3	4	5	0	6	0	24	9,62	2,5
N.Vånga	13,5	15	18	0	0	8	3	57,5	50,62	1,1
Skallmeja	4	9	3,5	0	0	1,5	0	18	17	1,1
Skara	0	3	2	0	0	3	2	10	9,5	1,1
Synnerby	8	4	7	1	0	1	0	21	18	1,2
S-Åsaka	1,5	6	2	3	1	12	0	25,5	22,37	1,1
V.Gerum	1	4	0	1	0	7	0	13	12,25	1,1
Vinköl	3,5	8	9	1	0	1	0	22,5	20,36	1,1
Öttum	3	5	10	0	0	2	0	20	13,87	1,4
	69,00	97,50	96,50	19,00	1,00	65,50	6,50	355,00	293,2	1,2
	19,4%	27,5%	27,2%	5,4%	0,3%	18,5%	1,8%			

Älvsborgs län - nu i landskapet Västergötland

Ingen egen kolumn för biskopshemman. De som eventuellt förekommer är placerade under kyrkohemman.

REDVÄGS härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Blidsberg	10	13	5,25	0	1	0	29,25	18,5	1,6
Brunn	4	10,5	11,25	0	0	2,25	28,00	14,43	1,9
Böne	8	7,75	5	0	0	0,5	21,25	13,75	1,5
Dalum	15,5	5,5	6	1	0	0	28,00	20,25	1,4
Fivlered	0	10	6	1,5	0	1,25	18,75	9,88	1,9
Gullered	7	8	3	0	0	1	19,00	10,13	1,9
Humla	7	4	5	0	0	0,75	16,75	7,13	2,4
Hössna	20,5	3	9	0	0	4	36,50	19,5	1,9
Knätte	5,5	11,5	5	0	0	1,25	23,25	14,38	1,6
Kölabý	6	13	10	0	1	2,5	32,50	23,24	1,4
Kölingared	2	23,5	3	0	0	1,25	29,75	18,63	1,6
Liared	8,5	11	5	0	0	1,75	26,25	13,06	2,0
Smula	3	11,5	2	0	0	0	16,50	10,43	1,6
Solberga	3	4	6,75	0	0	0,25	14,00	7,56	1,9
Strängsered	0,5	9	1	0	0	0	10,50	6,63	1,6
Timmele	26,5	9	20	1	0	1,5	58,00	35,69	1,6
Vist	6	2	6	0	0	1,5	15,50	6,625	2,3
Åsarp, Norra	12,5	14,75	6	2	1	0,5	36,75	23,19	1,6
Ulricehamn								5,25	
	145,5	171	115,25	5,5	3	20,25	445,88	275,6	1,6
	32,6%	38,4%	25,8%	1,2%	0,7%	4,5%			

KINDS härad – norra delen

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Dalstorp	13,25	12,75	4,5	3	0	1	34,5	21,31	1,6
Dannike	4	8,12	1	0	1	1	15,12	7,88	1,9
Finnekumla	6	6,25	2	0	0	0	14,25	8,31	1,7
Grönahög	6	5	4	2,25	1	2,5	20,75	12,13	1,7
Gällstad	15,5	18	11,5	0	0,25	0	45,25	24,2	1,9
Hillared	8,5	5,5	6	0	0	3,5	23,5	9,81	2,4
Hulared	3	4	2	0	0	0,25	9,25	6,25	1,5
Ljungsarp	6,25	10,5	3,5	0	0	1,5	21,75	11,63	1,9
Ljushult	0	17	5	0	0	8,75	30,75	14	2,2
Långhem	15	17	7	1	0	3	43	24,24	1,8
Marbäck	5	9,5	4,5	0	0	3,25	22,25	13,14	1,7
Månstad	15	3	5	1	0		24	13,59	1,8
Nittorp	13,5	7	9	0	0	2	31,5	14,5	2,2
Roasjö	5	3	5	0	0	0,5	13,5	6,56	2,1

Sexdrega	12,87	20,25	2,75	0	0,5	1	37,37	16,78	2,2
Säm, Södra	5,5	6	12	0	0,5	1	25	13,25	1,9
Tvärred	15	16,5	5	5,5	0	3,5	45,5	25,06	1,8
Åsarp, Södra	3	2	1	0	0	1	7	5,38	1,3
Ölsremma	1	7	2,5	0	0	1	11,5	6,25	1,8
	153,37	178,37	93,25	12,75	3,25	35	475,99	254,2	1,9
	32,2%	37,5%	19,6%	2,7%	0,7%	7,4%			

KINDS härad – södra delen

Socken	Skatte	Fräise	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Ambjörnarp	2	18,25	2,5	0	0	0	22,75	13,13	1,7
Frölunda, Ö	8,5	17	12	0	0	8,25	45,75	18,05	2,5
Holsljunga	13,25	9	9,5	0	0	6,75	38,5	11,50	3,3
Häcksvik	4	28	5	1	0	2,5	40,5	16,74	2,4
Kalv	5	37,75	2,25	0	0	1	46	28,88	1,6
Mjöbäck	6	17	2,25	0	0	2,75	28	9,82	2,9
Mossebo	2	19,5	4,5	0	0	0,5	26,5	12,63	2,1
Mårdaklev	5	27,5	7	0	0	3,25	42,75	17,68	2,4
Redslared	12,5	6	4	0	0	1	23,5	7,63	3,1
Revesjö	8	9	4	0	0	0	21	9,63	2,2
Sjötofta	4	23,5	5	0	0	0	32,5	12,63	2,6
Svenljunga	4	10,5	1	0	0	2	17,5	9,13	1,9
Tranemo	13	26,5	7,25	0	0	6,5	53,25	29,19	1,8
Ullasjö	11,5	23,5	3	1	0	0,5	39,5	16,5	2,4
Älvsered	2	13,5	5	0	0	3	23,5	9,99	2,4
Örsås	14	21,5	4	1	0	3	43,5	16,13	2,7
	114,75	308	78,25	3	0	41	545	239,2	2,3
	21,1%	56,5%	14,4%	0,6%	0,0%	7,5%			

ÅS härad

Socken	Skatte	Fräise	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Brämhult	3	1	4,5	0	0	2,75	11,25	7,25	1,6
Fänneslunda	2	6,5	7,5	0	0	0	16	7,285	2,2
Gingri	6,5	4	5	5	0	4	24,5	14,25	1,7
Grovare	2	7,5	2,5	0	0	0	12	5,625	2,1
Hällstad	6	16	8	0	6	1,5	37,5	25,25	1,5
Härna	9,5	3	6	1	0	0,5	20	13,06	1,5
Kärråkra	7,75	1,5	5	0	0	0,25	14,5	11	1,3
Murum	6	10	3,5	3	1	0,25	23,75	16	1,5
Möne	8	10,5	3	0	1	0	22,5	14,25	1,6

Rångedala	18,75	13,5	3,5	0	0	0	35,75	23,61	1,5
Toarp	20	11	6,5	0	0	12,75	50,25	30,92	1,6
Tärby	7	4	2,5	0	1	0	14,5	8,805	1,6
Varnum	7	6,25	4	0	1	0	18,25	13,13	1,4
Ving, Södra	9,5	28,5	12	11,25	2	0,5	63,75	43,38	1,5
Vånga, Södra	1	7,5	1	0	1	0	10,5	5,875	1,8
Åspered	6	9,5	2	0	1	0	18,5	11,38	1,6
	120	140,25	76,5	20,25	14	22,5	393,5	251,1	1,6
	30,5%	35,6%	19,4%	5,1%	3,6%	5,7%			

GÄSENE härad

Socken	Skatte	Fräise	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Alboga	3,5	12	3,5	0	1	0	20	11,2	1,8
Asklanda	6,5	3	2	1	0	1	13,5	8,62	1,6
Björke, Södra	5,5	1	2,5	0	0	0,25	9,25	7,24	1,3
Broddarp	6	4,5	2	2	0	0	14,5	9,24	1,6
Eriksberg	6,5	6	13	2	1	0,5	29	16,4	1,8
Grude	3,25	8	5,5	0	2	0,25	19	9,32	2,0
Hov	3,5	16,5	2,5	4,5	0	1	28	16,1	1,7
Hudene	15,5	7	7	0	0	6,25	35,75	25,2	1,4
Hällestad	4,75	10	1	1	0	1	17,75	11,7	1,5
Jällby	6	0	2,5	0	0	0,5	9	3,61	2,5
Kvinnestad	9,15	4	3,5	0	0	0,25	16,9	10,1	1,7
Källunga	4,5	3	1	0	0	2,5	11	9,12	1,2
Ljur	5,5	5,5	4	0	0	0,75	15,75	9,79	1,6
Mjäldrunga	9	0,5	4,5	1	0	1	16	11	1,5
Molla	11	4	13,5	2	0	0	30,5	14,9	2,1
Nårunga	9,75	4	3,5	0	0	0,5	17,75	8,6	2,1
Od	22,25	6,5	12	1	0	0	41,75	25,1	1,7
Ornunga	8,5	8,25	3	0	0	0,5	20,25	11,9	1,7
Skölvne	10	3,5	5	2	0	0,5	21	14,6	1,4
Säm, Norra	0	10	0	0	0	0	10	8,37	1,2
Vesene	12,25	5,5	5,5	0	0	0,5	23,75	9,08	2,6
Öra	7	3,5	4	0	0	0,25	14,75	10,5	1,4
	169,9	126,3	101,0	16,5	4,0	17,5	435,15	261,6	1,7
	39,0%	29,0%	23,2%	3,8%	0,9%	4,0%			

VEDENS härad

Socken	Skatte	Fräise	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Borgstena	20,25	4,25	6	1	0	0	31,5	21,13	1,5

Bredared	8	9	8,5	0	0	0	25,5	19,63	1,3
Fristad	10,5	17,75	11	0	0	0	39,25	24,63	1,6
Sandhult	12	7,5	4	0	5,5	8	37	23,63	1,6
Torpa	21,75	8	4	0,5	0	3,5	37,75	34,38	1,1
Borås stad	5	0	3,5	0	0	0	8,5	8,13	1,0
Tämta	5,75	5,5	3	0	0	0	14,25	8,88	1,6
Vänga	8,25	3,5	3	0	0	0	14,75	9,63	1,5
	91,5	55,5	43	1,5	5,5	11,5	208,5	150	1,4
	43,9%	26,6%	20,6%	0,7%	2,6%	5,5%			

KULLINGS härad

Socken	Skatte	Fräise	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals- index
Algutstorp	8	7	5,5	0	0	0	20,5	10,5	2,0
Alingsås	15	19,5	9	0	0	7,75	51,25	28	1,8
Bergstena	1	10,5	3	0	0	0	14,5	8,25	1,8
Brättensby	3	6,25	1	0	0	0	10,25	7,87	1,3
Bälinge	4	6	3	0	0	0	13	10	1,3
Eggvena	2,5	12	4	0	0	0	18,5	10,5	1,8
Fullestad	0	13	1	0	0	0	14	9,75	1,4
Fölene	7	7,5	3	1	0	0	18,5	12	1,5
Hemsjö	21	6,5	2,5	0	0	2	32	17,12	1,9
Herrljunga	7	1	3,5	0	0	0	11,5	6,75	1,7
Hol	16	4	8	0	0	0	28	16,12	1,7
Horla	9	3	3	0	0	0,25	15,25	6,7	2,3
Härene, Södra	7,5	8,5	3	0	0	0	19	12,75	1,5
Kullings- Skövde	6	15	4	0	0	0	25	14,5	1,7
Landa	1	3,5	0	0	0	0	4,5	2,75	1,6
Lena	2	19	6,5	0	0	3,5	31	16,62	1,9
Långared	3	23,5	3	0	0	8,5	38	27,62	1,4
Remmene	2	10,5	3	0	0	0	15,5	8,66	1,8
Rödene	3,5	3	2	0	0	1,25	9,75	5,87	1,7
Siene	8,5	12	5	0	0	1,5	27	12,11	2,2
Skogsbygden	3	0	18	0	0	0	21	6,85	3,1
Tarsled	7	6,75	5,5	0	0	0	19,25	11,62	1,7
Tumberg	3,5	8	2	0	0	0	13,5	8,17	1,7
Ödenäs	3	2,5	0,5	0	0	0	6,0	5	1,2
	143,5	208,5	99	1	0	24,75	476,8	276,1	1,7
	30,1%	43,7%	20,8%	0,2%	0,0%	5,2%			

BJÄRKE härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Erska	6	10	2	0	0	0	18	13,04	1,4
Lagmansered	0	8	1	0	0	0	9	5,5	1,6
Magra	12,5	3,5	4	0	0	0	20	16,54	1,2
Mellby, Stora	15,5	5	4,5	1,5	0	0	26,5	23,12	1,1
	34	26,5	11,5	1,5	0	0	73,5	58,2	1,3
	46,3%	36,1%	15,6%	2,0%	0,0%	0,0%			

VÄNE härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Björke, norra	9,5	1,5	1	0	0	1,12	13,12	10,9	1,2
Gårdhem	15,5	17,75	4	0	1	1	39,25	31,7	1,2
Trollhättan	2	1	0	0	0	0	3	2,5	1,2
Tunhem, V.	15,75	19,5	5,25	0	3	0,5	44	37,4	1,2
Vassända-Naglum	15	7,5	3,62	0	2,25	1,5	29,87	26,1	1,1
Väne-Ryr	5	2,5	0	0	0	0	7,5	5,37	1,4
Väne-Åsaka	19,5	11	5,25	0	0	0	35,75	30,5	1,2
Vänersborg	0	3	2	0	0	0	5	5,5	0,9
	82,3	63,8	21,1	0,0	6,3	4,1	177,49	149,9	1,2
	46,3%	35,9%	11,9%	0,0%	3,5%	2,3%			

FLUNDRE härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Fors	7	23	1,5	0	0	0	31,5	28,9	1,1
Fuxerna	6	7	1	0	3,25	0	17,25	14,6	1,2
Rommele	2,5	9	6	1	0	0,5	19	16,8	1,1
Upphärad	9,5	5,75	2	0	1	0,5	18,75	16,8	1,1
Åsbräcka	1,5	8	1	0	0	0	10,5	10	1,1
	26,5	52,75	11,5	1	4,25	1	97	87	1,1
	27,3%	54,4%	11,9%	1,0%	4,4%	1,0%			

ALE härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Ale-skövde	5,5	16,5	4	0	2	0,5	28,5	25	1,1
Hålanda	13	6,5	3,75	0	1	2,5	26,75	19,9	1,3
Kilanda	4	11,5	0	0	2	4,5	22	14,9	1,5
Nödinge	11	4	2,5	0	0	2,5	20	18,8	1,1
Sankt Peder	1,5	3	1	1,5	0	7,5	14,5	12,5	1,2
Skepplanda	23,5	18,5	4,5	1	4	15,5	67	55,8	1,2
Starrkärr	37	6	7	1	0	0,5	51,5	47,9	1,1
Tunge	4	4	2	1	4	3	18	13,1	1,4
Östad	8	20	1,5	0	0	5,25	34,75	23,1	1,5
	107,5	90	26,25	4,5	13	41,75	283	231	1,2
	38,0%	31,8%	9,3%	1,6%	4,6%	14,8%			

VÄTTLE härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Angered	22,75	11	1,5	0	0	2	37,25	31,37	1,2
Bergum	19	10,5	3,5	0	0	0,75	33,75	23,73	1,4
Lerum	11,5	15	6	1	0	11,25	44,75	28,1	1,6
Lundby, Stora	7	23	8	0	0	16,5	54,5	36,74	1,5
Skallsjö	14,5	15	6,5	2	3	3	44	30,74	1,4
	74,75	74,5	25,5	3	3	33,5	214,25	150,7	1,4
	34,9%	34,8%	11,9%	1,4%	1,4%	15,6%			

SÄVEDALS härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Härryda	19,25	1	0,5	0	0	3	23,75	15,49	1,5
Landvetter	21,5	1	3	0	0	10,75	36,25	24,74	1,5
Partille	30,75	8	4	1	0	7	50,75	38,7	1,3
Örgryte	11	10	2	0	0	0	23	17,63	1,3
	82,5	20	9,5	1	0	20,75	133,75	96,6	1,4
	61,7%	15,0%	7,1%	0,7%	0,0%	15,5%			
övrigt i Göteborg	?	?	?	?	?	?	13	13	
							146,75	109,6	

ÖSTRA HISINGS härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Lundby	4	10	1,5	0	1	0	9	25,5	21,825	1,2
Tuve	19,5	0	0,75	0	0	0	0	20,25	19	1,1
f.d. Tuve				8				8	8	
	23,5	10	2,25	8	1	0	9	53,75	48,8	1,1
	43,7%	18,6%	4,2%	14,9%	1,9%	0,0%	16,7%			

ASKIMS härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Askim	23	5	6	0	0	5	39	32,74	1,2
Frölunda	31,5	8	1	0	0	4	44,5	36,75	1,2
Fässberg	34,5	2	5	0	0	12	53,5	46,91	1,1
Kålleröd	9	4	1	0	0	7	21	17,24	1,2
Råda	6	1	1,5	0	0	0,5	9	7,12	1,3
Styrsö	14	0	0	0	0	0	14	12	1,2
	118	20	14,5	0	0	28,5	181	152,8	1,2
	65,2%	11,0%	8,0%	0,0%	0,0%	15,7%			

BOLLEBYGDS härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Björketorp	23	11,5	3,75	0	1	0	39,25	27,50	1,4
Bollebygd	32	19,5	6	0	2	2,25	61,75	35,03	1,8
Töllsjö	16,75	4	2,5	0	0	2	25,25	15,75	1,6
	71,75	35	12,25	0	3	4,25	126,25	78,3	1,6
	56,8%	27,7%	9,7%	0,0%	2,4%	3,4%			

MARKS härad – norra delen

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Berghem	5	19	12,75	0	0	4	40,75	21,89	1,9
Fritsla	4	14	2	0	0	3,5	23,5	13,75	1,7
Hajom	12	16	3	0	0	4	35	20,29	1,7
Hyssna	16	8	4	0	0	19	47	25,87	1,8
Kinna	5	23,5	4	0	0	4	36,5	17,23	2,1

Kinnarumma	7	15,5	7	2	0	17,25	48,75	17,06	2,9
Seglora	0	4	18,75	0	0	19,5	42,25	20,535	2,1
Skephult	5	4	3	0	0	6,5	18,5	8,16	2,3
Sätilla	16	19	15	0	0	20	70	40,69	1,7
Örby	4	44	18	25,5	0	15	106,5	54,105	2,0
	74	167	87,5	27,5	0	112,75	468,75	239,6	2,0
	15,8%	35,6%	18,7%	5,9%	0,0%	24,1%			

MARKS härad – södra delen

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals- index
Fotskäl	12	23	7,5	0	0	2	44,5	30,63	1,5
Grimmared	0	15	5	0	0	8	28	13,5	2,1
Gunnarsjö	1	12,25	9	0	0	4,75	27	10,38	2,6
Horred	6	19,25	3	0	0	3,5	31,75	22,88	1,4
Istorp	7	21	7,25	0	0	7	42,25	36,13	1,2
Karl gustav	5	15	8	0	0	6	34	14,25	2,4
Kattunga	1	10	3	0	0	2	16	8,93	1,8
Kungsäter	9	9	3	1	0	3,5	25,5	15,25	1,7
Surteby	10	9	3	6	0	4,25	32,25	21,63	1,5
Torestorp	1	24,5	10,5	2,5	0	4	42,5	15,88	2,7
Tostared	2	10	3	0	0	2	17	9,13	1,9
Öxabäck	4,5	28	5	1	1	8	47,5	16,97	2,8
Öxnevalla	4	25,5	4	0	0	7	40,5	26	1,6
	62,5	236,5	77,25	10,5	1	68,5	456,25	251,5	1,8
	13,7%	51,8%	16,9%	2,3%	0,2%	15,0%			

Älvsborgs län - nu i landskapet Dalsland

Allt kyrkligt ägande utom klosterhemman är sammanförda under kyrkohemman.

NORDALS härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals- index
Dalskog	13,25	1	1,62	0	0	15,87	13,74	1,2
Gunnarsnäs	7,5	2	1,5	0	0	11	10,5	1,0
Holm	13,75	4,37	4,25	1	0	23,37	23,87	1,0
Järn	6,25	0	1,87	0	0,25	8,37	8,37	1,0
Skållerud	7	4,5	2,25	0	0	13,75	12,25	1,1
Ör	31,5	5,5	5	0	1	43	42,72	1,0
	79,25	17,37	16,49	1	1,25	115,36	111,5	1,0
	68,7%	15,1%	14,3%	0,9%	1,1%			

SUNDALS härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals- index
Bolstad	22,75	8	12,5	0	1,25	44,5	40,24	1,1
Brålanda	30,12	6	6	0	0	42,1	39,5	1,1
Erikstad	10	2,25	3,25	0	0	15,5	15,5	1,0
Frändefors	36,75	3,25	5,37	0	3,5	48,87	45,5	1,1
Gestad	19,75	3,5	6,5	0	0	29,75	27,12	1,1
Grinstad	16	5,5	2,75	0	0	24,25	24,49	1,0
Sundals-Ryr	14,75	0	3,24	0	0	17,99	18,12	1,0
	150,12	28,5	39,61	0	4,75	222,98	210,5	1,1
	67,3%	12,8%	17,8%	0,0%	2,1%			

VALBO härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals- index
Färgelanda	18,5	15	10,37	0	0	43,87	40,11	1,1
Högsäter	32,49	3	5,25	0	0	40,74	38,86	1,0
Järbo	18,5	1,25	1	0	0	20,75	18,36	1,1
Lerdal	16	1	3,12	0	0	20,12	18,99	1,1
Råggård	10,5	1	2	0	0	13,5	12,5	1,1
Rännelanda	15,25	2	1,62	0	0	18,87	18,62	1,0
Torp	7,5	7	3,37	0	0	17,87	15,74	1,1
Valbo-Ryr	4	13	3,12	0	0	20,12	17,48	1,2
Ödeborg	5	11	3,75	0	0	19,75	14,48	1,4
	127,74	54,25	33,6	0	0	215,59	195,1	1,1
	59,3%	25,2%	15,6%	0,0%	0,0%			

TÖSSBO härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals- index
Edsleskog	3,62	0	7,87	0	0	11,49	10,49	1,1
Fröskog	10,12	0	3,99	0	0	14,11	13,67	1,0
Mo	12,37	0	1	0	0	13,37	12,86	1,0
Tydje	9,5	1	2,75	0	0	13,25	11,75	1,1
Tösse	8,25	4	7	0	0	19,25	19	1,0
Åmål	18,62	0,5	1,25	0	0	20,37	20,11	1,0
Åmål stad	2	1	3	0	0	6	5,5	1,1
Ånimskog	19,75	13	5,5	0	1,25	39,5	35,61	1,1
	84,23	19,5	32,36	0	1,25	137,34	129,0	1,1
	61,3%	14,2%	23,6%	0,0%	0,9%			

VEDBO härad

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Bäcke	3	1	0,62	0	0	4,62	4,62	1,0
Dals-Ed	21,5	8	7,5	0	0,25	37,25	31,98	1,2
Gesäter	8,75	1	2	0	0	11,75	10,99	1,1
Håbol	20,25	1	4,49	0	0	25,74	23,61	1,1
Laxarby	15,25	1	2	0	0,5	18,75	18,87	1,0
Nössemark	10,5	3	2,37	0	0	15,87	14,37	1,1
Rölönda	23,75	1,25	3,87	0	0	28,87	25,74	1,1
Steneby	12,5	8	4,5	0	0	25	22,99	1,1
Tisselskog	7	0	0,75	0	0	7,75	7,75	1,0
Torrskog	8	1	1,25	0	0	10,25	10,25	1,0
Töftedal	14,5	0	2	0	0	16,5	15,73	1,0
Vårvik	9	0	3,12	0	0	12,12	11,62	1,0
Ärtemark	20,75	3	2,75	0	0	26,5	25,37	1,0
Ödskölt	11,5	2	1,37	0	0	14,87	13,62	1,1
	186,25	30,25	38,59	0	0,75	255,84	237,5	1,1
	72,8%	11,8%	15,1%	0,0%	0,3%			

DALSLAND	627,59	149,87	160,65	1	8	947,11	883,6	1,1
	66,3%	15,8%	17,0%	0,1%	0,8%			

Övriga delar av medeltidens Västergötland - nu i landskapen Värmland och Småland

Nordmarks härad ingick i den del som benämndes Markerna.

NORDMARKS härad i Värmland

Ursprungligen ingick inte Silleruds, Skillingmarks och Järnskögs socknar

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Biskop	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1900	mantals-index
Blomskog	15,5	0	5	0	0	0	0	20,5	20	1,0
Fågelvik, V	12	0	1	0	0	0	0	13	13,08	1,0
Holmedal	20,5	0	1	0	0	0	0	21,5	21,33	1,0
Karlönda	17	0	1	0	0	0	0	18	19,34	0,9
Silbodal	23	0	1	0	0	0	0	24	24,34	1,0
Trankil	7,5	0	1	0	0	0	0	8,5	8	1,1
Töcksmark	14,5	0	1,5	0	0	0	0	16	16	1,0
Östervallskog	7	0	1	0	0	0	0	8	8,67	0,9
	117	0	12,5	0	0	0	0	129,5	130,7	1,0
	90,3%	0,0%	9,7%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%			

MO härad i Småland

Ursprungligen ingick inte socknarna Bondtorp, Källeryd och Åsenhöga, vilka låg i Västbo och Östbo härad. Några enstaka av mantalen nedan låg tidigare i Redvägs, Östbo och Kinds härad.

Socken	Skatte	Frälse	Kyrko	Kloster	Preb	Krono	mantal 1550	mantal 1990	mantals- index
Angerdshestra	9,25	4,5	2,5	0	0	2,75	19	14,19	1,3
Bottnaryd	7,5	20	9	1	0	6,25	43,75	31,38	1,4
Hestra, Norra	6,75	3,5	5	0	0	1,5	16,75	9,13	1,8
Mulseryd	8	1	6,5	0	2	1,5	19	16,13	1,2
Stengårdshult	8,5	8	1,5	0	0	2,75	20,75	12,38	1,7
Unnaryd, Norra	8	9,5	12	0	0	4,25	33,75	20,75	1,6
Öreryd	3	4	5	0	0	0	12	9,5	1,3
	51	50,5	41,5	1	2	19	165	113,4	1,5
	30,9%	30,6%	25,2%	0,6%	1,2%	11,5%			

Ändringar av häradsgänser i Västergötland

Hur gränserna gick mellan häraderna i Västergötland är bara delvis känt. De ändringar som har skett från mitten av medeltiden och fram till modern tid är följande.

VISNUM (Värmland) – VADSBO: Södra Råda socken tillhörde tidigare Vadsbo härad men därefter Visnums härad i Värmland.

VADSBO – KINNE: De två gårdarna Gullsäter och Kärr om 6 mantal (på 1500-talet) tillhörde Lugnås socken i Kinne härad fram till 1875 men därefter Björsätters socken i Vadsbo härad.

KÅKIND – VARTOFTA: Norra Fågelås och Södra Fågelås socknar tillhörde tidigare Vartofta härad men därefter Kåkinds härad.

VISTE – KÅLLAND: Slädene socken tillhörde tidigare Viste härad men därefter Kållands härad. Smedstofa by (6 mtl på 1550-talet) tillhörde Slädene socken före år 1889 men därefter Levene socken, därmed först Viste härad och sedan Kållands härad.

FRÖKIND – ÅS – FRÖKIND: Före detta Döve socken, som numera ingår i Börstigs socken och Frökinds härad, tillhörde tidigare Ås härad men dessförinnan Frökinds härad dit det också senare kom.

VILSKE – FRÖKIND: Grolanda socken och sannolikt även Jäla socken tillhörde tidigare Frökinds härad men därefter Vilske härad.

REDVÄG – FRÖKIND: Mindre delar av Smula och Norra Åsarps socknar tillhörde tidigare Frökinds härad men därefter Redvägs härad.

REDVÄG – ÅS: Till Ås härad har överflyttats såväl en del av Hällstads socken som en mindre del av Timmele socken i Redvägs härad.

ÅS – KIND: Enstaka gårdar har förts från Ås härad till Tvärreds socken i Kinds härad.

VARTOFTA – REDVÄG: Enstaka gårdar har förts från Redvägs härad till Bjurbäcks och Vartofta socknar i Vartofta härad.

JÖNKÖPINGS LÄN – REDVÄG: En del av Bottnaryds socken i Jönköpings län låg tidigare i Redvägs härad.

KINNEFJÄRDING – KINNE – SKÅNING: Det mesta av Kinnefjärdings härad ingick tidigare i Kinne härad, dock inte socknarna Hasslösa och Lindärva samt under en period Säware vilka tillhörde Skånings härad. Säware socken tillhörde Kinne härad år 1371 men Skånings härad i slutet av 1400-talet.

SKÅNING – AL: De tre socknarna Härjevad, Saleby och Trässberg utgjorde det egna häradet Al, som numera har upphört att existera, men tillhör numera Skånings härad. I Als härad ingick även de tidigare socknarna Friggeråker, Lanna, Rycka, Tjustorp, vilka var och en har en ödekyrka eller en plats för en övergiven kyrka.

MO – FINNVEDEN: De tre socknarna Bondtorp, Källeryd och Åsenhöga i nuvarande Mo härad ingick inte i detta härad när Mo härad i övrigt ingick i Västergötland. Numera ligger hela Mo härad i Finnveden eller Jönköpings län. Utöver dessa tre socknar låg två av byarna i Mo härad tidigare i Östbo härad i Finnveden, vilka omfattade 1,5 mantal på 1900-talet och på 1500-talet 1 skatte-, 2 frälse- och 0,5 kyrkohemman.

MO – REDVÄG och KIND: Två egendomar som nu tillhör Mo härad låg tidigare i Redvägs härad, vilka på 1900-talet omfattade 1,25 mantal och på 1500-talet bestod av 1 klosterhemman och 1 kronohemman. Ytterligare en egendom i Mo härad tillhörde tidigare Kinds härad och omfattade 0,75 mantal på 1900-talet och var 1,5 frälsehemman vid 1500-talets mitt.

GÖTEBORG – SÄVEDAL och ÖSTRA HISING: I och med bildandet av staden Nya Lödöse och därefter Göteborg övergick kringliggande områden till staden, vilka tidigare främst hade tillhört Sävedals härad men också Östra Hisings härad. Ungefär 13 mantal i den ursprungliga staden kan inte bestämmas vad gäller tidigare ägartyp i slutet av medeltiden och början av 1500-talet (vilket medför att det i tabellen uppstår en skillnad mellan summorna på de olika ägartyperna och totalsumman för mantal år 1550).

NORDMARK – GILLBERG och NORGE: Silleruds socken i Nordmarks härad tillhörde under en tidigare del av medeltiden Gillbergs härad. Järnskogs och Skillingmarks socknar i Nordmarks härad var under tidig medeltid en del av Norge innan det vid okänd tidpunkt övergick till Sverige.

SOCIALA SKIKT ENLIGT RIGSTULA

Sången om Rig (Rigstula) berättar om den sociala skiktningen i Norden samt vilka sysslor de kunde ägna sig åt. Ungefär så såg samhället ut under järnålderns slut och medeltidens början, men skiktningen bör ha haft ett ursprung långt tidigare. Tyvärr är den inte komplett.

Det var då åldrige asen vandrade,
rask och kraftfull, kunnig och vis
kom Rig gående på gröna stigar,
.....

Emellertid gick han mitt på vägen
där stod ett hus, dörren var vidöppen,
han gick in i huset, eld brann på golvet,
vid ärlin sutto åldersgrå hjon.

Ae och Edda med urmodig hätta
.....
.....
.....

Rig han hade råd att ge dem,
satte sig mellan dem mitt på bänken,
de äkta makarna på ömse sidor.

Edda hon tog tätbakad bröddlev,
som var fast och tung, full utav sådor,
mitt på brickan bar hon brödet.
På bordet ställde hon en bunke med spad.

Rig han hade råd att ge dem,
så reste han sig, redde sig att somna,
mitt i sängen sov han sedan,
de äkta makarna på ömse sidor.

Där var han nu tre nätter hos dem,
sen gick han vidare längs vägens mitt,
så gingo nu nio månader.

Edda fick ett svenbarn, svart att skåda,
vattenöst vart han och vidkänd namnet Träl.

Huden på barnets händer var rynkig,
knogarna krumpna ...
tjocka fingrar, tjurig uppsyn,
lutande rygg, långa hälar.

Han växte till karl och kom sig till krafter,
snart fick han också öva sin idrott,
bast band han, bördor gjorde han,
ris bar han hem hela dagen.

Till gårds kom en gänglig hjulbent flicka,
.....
gyttja på sulorna, solbrynta armar,
hopkrökt näsa, hon hette Tir.

Hon satte sig emellertid mitt på bänken,
hos henne satte sig sonen i huset,
de talte och rådslogo, redde sig sovplats,
Träl och Tir, i tungsamma dygn.

Barn fingo de, bodde och trivdes,
jag tror att de hette Hreim och Fjosne,
Klur och Kegge, Kefse, Fulne,
Drumb, Digralde, Drött och Hösve,
Lut, Leggalde - de lade gårdsel,
gödslade åkrarna, ansade svinen,
vallade getter och vände torv.

Döttrarna voro Drumba och Kumba,
Ökkvinkalfa och Arinnefja,
Ysja och Ambatt, Eikintjasna,
Tötrughypja, Tranubeina,
trälarnas ätt har sitt upphov av dem.

Rig gick sedan räta vägen,
där stod ett hus, dörren var på glänt,
han gick in i huset, eld brann på golvet,
dä sutto två hjon och sysslade med slöjd.

Mannen täljde ett trä till en vävbom,
skägget var putsat, pannan dold av luggen,
skjortan var trång, ett träskrin stod på golvet.

Kvinnan satt där, snodde sin slända,

bredd ut armarna, ordnade för väven,
buktig hätta och barmkläde hade hon,
duk om halsen, dvärgnål på skuldran.

Afe och Amma ägde det huset.
Rig han hade råd att ge dem,

.....
.....

... (Rig han hade råd att ge dem,)
reste sig från bordet, redde sig att sova,
mitt i sängen sov han sedan,
de äkta makar på ömse sidor.

Där var han nu tre nätter hos dem,
så gingo nu nio månader.

Amma fick ett barn, som östes med vatten,
Karl kallades lillen, han lindades i lärft,
.....
rödhårig, rödlett, med rappa ögon.

Han växte till karl och kom sig till krafter,
oxar tamde han, årder gjorde han,
hus fick han timra, hölador bygga,
han gjorde kärror och körde plogen.

Till hemmet kom åkande den hängnyckelprydda
i getskinnskjol, hon giftes med Karl,
Snör hette hon, höljde sig i bruddok,
de bäddade med täcken och bodde tillsammans.

Barn fingo de, de bodde och trivdes,
Hall hette de och Dräng, Höld, Tegn och Smed,
Bed och Bonde, Bundenskägge,
Bue och Bodde, Brattskägge och Segg.

De hette också med andra namn:
Snot, Brud, Svanne, Svarre, Sprakke,
Fljod, Sprud och Viv, Feima, Ristil,
därifrån komma karlars ätter.

Rig gick sedan räta vägar,
kom till ett salhus, åt söder vette porten,
dörren var stängd, den drogs med ring,
han steg in i huset, halmstrött var golvet.

Där satt det ett par, de sågo på varandra,
Fader och Moder, flinka i fingrarna,
husfadern satt och snodde en sträng,
böjde en skjutbåge, skäftade pilar.

Men husmodern stod och stärkte ärmor,
med högstöpt hätta, hänggull på bröstet,
sid var kappan och särken blå,
halsen var vit som vitaste snö.

Rig han hade råd att ge dem,
satte sig mellan dem mitt på bänken,
de äkta makar på ömse sidor.

Då tog Moder en mönstrad duk,
av vitblekt lin och lade på bordet,
sedan tog hon tunna, vita
vetebrödslevar och lade på duken.

Fram bar hon sedan fyllda brickor,
skodda med silver, och satte på bordet,
glänsande fläsk och fågelstek.
Där fanns vin i kanna, kalkar med guldrand,
de drucko och talade, dagen led till ända.

Rig han hade råd att ge dem,
han reste sig, redde sig att sova,
... (mitt i sängen sov han sedan,)
... (de äkta makar på ömse sidor.)

Där var han nu tre nätter hos dem.
Sen gick han vidare längs vägens mitt,
så gingo nio månader.

En sven födde Moder, i siden sveptes han,
vattenöst vart han och vidkänd namnet Jarl,
hans kinder blänkte, blekgult var håret,
ögonen grymma som på ormens yngel.

Jarl växte upp på ättgårdens golvbänk,
svängde lindsköld, snodde strängar,
böjde skjutbågar, skäftade pilar,
slungade kastspjut, svingade lansar,
fäkta med svärd och simma på sjö.

Ur risig skog kom Rig gående,
av Rig fick han lära sig att läsa runor,
han gav honom sitt namn och nämnde sig hans fader,
lät honom äga odalvallarna,
hans goda odal, den gamla bygden.

.....

.....

däriifrån red han genom dunkla skogar,
över frosthöljda fjäll, tills han fann ett hus.

Han slungade kastspjut, svängde lindsköld,
red hästen i fyrsprång och högg med svärdet,
började strida och blodade marken,
fälla fiender och få sig land.

Så ägde han ensam aderton gårdar ,
av det goda han hade gav han åt alla,
smycken och dyrgripar, smäckra hästar,
högg ringar i stycken och strödde omkring sig.

Sändemän foro på fuktiga vägar,
kommo till huset där Herse bodde,
en smalfingrad dejlig dotter hade han,
hon var ljus och fager, hon kallades Erna.

De friade till henne och foro så hem,
hon giftes med Jarl och gick under slöjan,
de bodde samman i bästa sämja,
njöto sina år och ökade ätten.

Bur var den äldste, Barn var den andre,
Jod och Adal, Arve och Mög,
Nid och Nidjung, de njöto och övade,
Son och Sven, simning och tavelspel,
Kund hette en, Kon var den yngste.

Så växte de upp, de unge i jarlsgården,
tamde hästar, tvingade sköldar,
skavde pilskafte, skakade kastspjut.

Men Kon den unge han hade runor,
livräddningsrunor och långlivsrunor,
råd fann han att främja barnsbörd,
döva svärdsegg och dämpa sjögång.

Fåglalåt kan han, kan kväva eld,
söva sinnen och sorger stilla,

.....

har åtta mäns makt och styrka.

Med Rig fick Jarl i runvett tävla,
och nådde längst i list och kunskap,
då fick han odal och aktades värdig,
att kallas Rig, ty han kunde runor.

Ung Kon han red genom risiga skogar,
for med sin kolv omkring efter fågel.
På en kvist satt en kråka, och kråkan kvad:
"Varför skall du, Kon ung, kolvskjuta fåglar?"

Det hövdes dig hellre att hästar rida,

.....

.....

..... och härmän fälla.

Nog ha Dan och Danp dyrbara kungshus,
deras odal är bättre än eder är,
väl förstå de att styra härskepp,
röna svärdsegg och rista sår."

EKON

Du vill, Valfader, att väl jag täljer
forna öden, vad äldst jag minnes.
(Völvans spådom)

Odjäv man tror att han alltid skall leva,
om han tar sig i akt för ofred;
men ålderdomen unnar honom ej någon frid
om han ock blir sparad av spjuten.

En ovis man tror att alla äro vänner
som le mot honom hult;
det blir honom kunnigt då han kommer till tings
att få vilja föra hans sak.

Den må upp i ottan, som har ont om folk,
och se till sysslorna sina;
den som sover om mornarna sinkar mycket,
rask man är halvvägs rik.

Till tings må man rida tvagen och mätt,
om man ock ej är alltför välklädd;
för skor och byxor skall man ej skämmas,
ej heller för sin häst.

En son är bättre fast han sent är född,
när mannen ej längre levde;
sällan står där vid stigen en bautasten,
om ej frände har rest den över frände.

Var icke skosmed och ej skaftsmed heller
annat än endast åt dig själv;
om skon är vanskapt eller skaftet skevt,
då önskar man dig allt ont.
(Havamal)

Vi kommo sedan till Svearike,
där foro vi två framvisa i härnad;
vi tyglade björnar, bröto sköldar,
gingo rätt igenom järnskjortors led.

Vi fällde en furste, främjade en annan,
gåvo den gode Gottorm bistånd;
det var icke fridfullt då vi fällde Knue.

Så höllo vi ut i de år som följde,
man kände oss väl i kämpars skaror;
där skuro vi med skarpa spjut
blödande sår, och svärdet vart rött.
(Grottesången)

Han dröjde ej med att draga i härnad:
femton år fyllda var förstesonen
då han den hårde Hunding fällde,
som rådde länge över land och män.

Kungens söner krävde sedan
att Sigmunds son skulle sona dådet;
skatter och ringar skulle han gälta
för rövat få och faderns död.

Böta vill dock budlungen ej,
ej bot åt den fallnes fränder gälta;
han kvad att de kunde kastspjutens grå
oväder vänta och Odins vrede.

Vigmännen foro till vapenstämman
som lagligen lystes vid Logafjäll;
Frodefred bröts mellan fiendemän,
hungriga gå Vidres hyndor på ön.

Ädlingen satte sig vid Örnesten
sen han övervunnit Eyjolf och Alf,
Hjörvard och Havard, Hundings söner:
av spjut-Mimes ätt fanns ingen kvar.
(Det första kvädet om Helge Hundingsbane)

Kammad och tvagen skall den tappre vara
och om morgonen mätt;
ty ingen kan veta var man är på kvällen -
spring icke ifrån din framgång!
(Reginsmål)

Då kvad Gjaflaug, Gjukes syster:
"Jag är bland alla olyckstyngdast;
fem män har jag ägt och haft åtta bröder,
jag miste dem alla - och ändå lever jag."

Då kvad Herborg, Hunnlands drottning:
"Jag har en svårare sorg att tälja -
mina sju söner, som i sydled drogo,
har jag mist i strid, och min man desslikes.
(Det första kvädet om Gudrun)

Sköldar vill han ge er, skönglättade spjut,
förgyllda hjälmar och hjon i mängd,
silversydda sadeltäcken, sydländska skjortor,
märkesstänger och munlagsbitare.
(Kvädet om Atle)

Sveberna bad romarna om hjälp mot cheruserna. Ty efter romarnas avtåg hade dessa folk gripit till vapen mot varandra. Deras styrka var lika, men på svebernas sida hade Marcoboduus kungatitel gjort honom förhatlig, medan Arminius kamp för fädernelandets frihet, på cheruserna sida, gjorde honom älskad. Så grep inte bara cheruserna och deras allierade till vapen, utan från Marcoboduus sida gick två svebiska stammar, semnonerna och langobarderna, över till motståndarna. Med dessa på sin sida skulle Arminius haft övertaget mot sveberna om inte Inguiomerus flytt över till Marcoboduus och detta utan annat skäl än att han såsom äldre inte ville stå under befäl av en ung brorson!
(Uppgörelse mellan germanska stammar under kejsar Augustus tid)

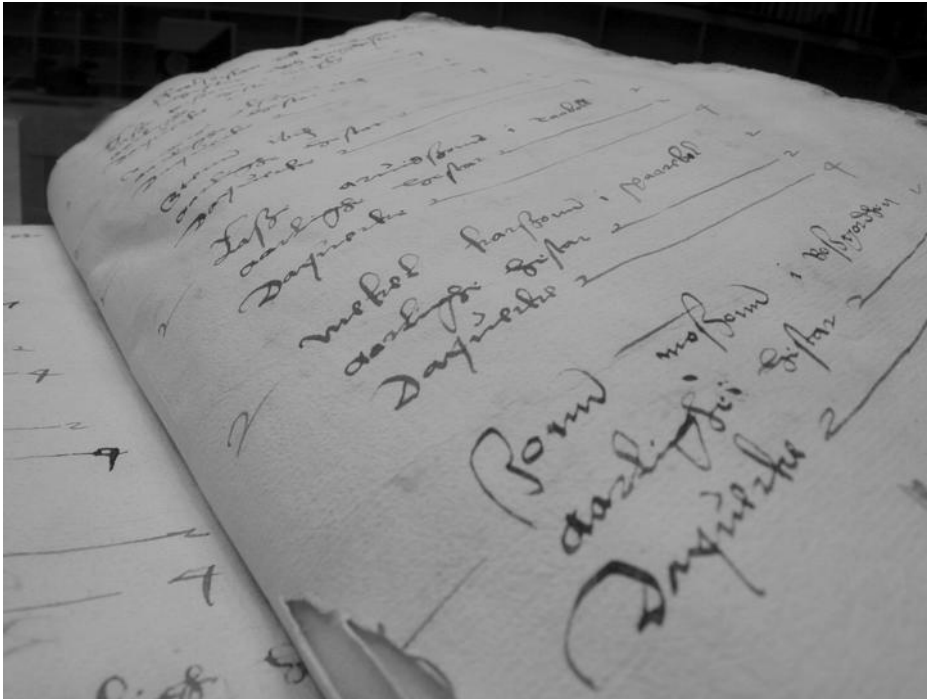
När de vuxit upp, voro de både storväxta och starka som deras fader.
Torolv var vacker till utseendet och en mycket dugande ung man. Han
bråddes på sina mödernefränder, var gladlynt och hurtig, dådkraftig och

dristig och omtyckt av alla. Grim var svartmuskig och ful, både till utseende och skarplynne lik sin far. Han växte upp till en driftig man, var konstfärdig i både trä och järn och blev en skicklig hantverkare.
(Egil Skallagrimssons saga)

Jag var hos Ermanarik, goternas kung,
han mig en armring gav,
på sexhundra mynt av rent guld beräknat var.
Den jag Eadgils till ägo skänkte, min skyddsherre,
när jag till hemmet kom, till lön för han åt mig land bortgav,
min faders odal, myrgingars herre.
Ealhild gav mig då en annan ring,
krigarnas drottning, Eadwines dotter,
och hennes lov spriddes över länder många!
(Widsid, från 500-talets slut)

* * *

EPILOG

Texter och fornlämningar kan läsas och tolkas på olika sätt. Hur säkra vi än känner oss rörande en viss uppfattning finns det alltid en möjlighet att det kan gå att komma längre med kompletteringar och nyanseringar.

Där fakta tar slut vidtar fantasin. Med hjälp av fantasin kan vi tänka ännu längre och ifrågasätta sådana faktauppgifter som vi förlitar oss på, för att på så vis kunna utöka vår förståelse. Ifrågasättandet är det största, fantasin det näst största, medan fakta är resultat av de båda andra sedan det strukturerade ordnandet och analyserna gjort sitt. Därefter kan fantasin levandegöra faktauppgifter och på så vis påvisa nya möjligheter.

* * * * *

TIDIGARE PUBLIKATIONER av Lars Bägerfeldt

dock under efternamnet Blomqvist 1988-1992

ARTIKLAR I SKRIFTSERIER

FALBYGDEN 1987, Årsbok 41. Tryckår: 1987. 116 s. ISSN 0347-2833.

- **Fynd och förvåning. Utgrävningen av en gånggrift i Gökhem.** (s. 27-39) av Åsa Blomqvist & Lars Bägerfeldt.
- **Nya rön om gånggrifterna.** (s. 40-43) av Lars Bägerfeldt.

FALBYGDEN 1988, Årsbok 42. Tryckår: 1988. 116 s. ISSN 0347-2833.

- **Om kanonkulor och slaget vid Falköping 1389.** (s. 53-55) av Lars Blomqvist & Åsa Blomqvist.
- **Gånggrifterna på Falbygden.** (s. 56-75) av Lars Blomqvist.
- **Dateringarna från gånggriften i Gökhems sn.** (s. 76-80) av Lars Blomqvist & Åsa Blomqvist.
- **Något om Gökhems sn under medeltiden.** (s. 81-85) av Lars Blomqvist.

FALBYGDEN 1989, Årsbok 43. Tryckår: 1989. 126 s. ISSN 0347-2833.

- **De första bönderna. Trattbågarkulturen.** (s. 7-25) av Lars Blomqvist.
- **Varför byggdes över 200 gånggrifter på Falbygden?** (s. 26-61), av Lars Blomqvist.

GOTARC SERIE C: ARKEOLOGISKA SKRIFTER, No 34. Tryckår: 2001.

Falbygdens gånggrifter. Del 1. Undersökningar 1985-1998.

- **Slutsatser och konsekvenser - angående de höga C14-dateringarna i en gånggrift i Gökhem.** (s. 299-300) av Lars Bägerfeldt.

FALBYGDEN 2004, Årsbok 58. Tryckår: 2004. 124 s. ISSN 0347-2833.

- **Guldkantade historier runt Ällebergskragen.** (s. 81-89) av Lars Bägerfeldt.

MONOGRAFIER

EN GÅNGGRIFTSUNDERSÖKNING, Gökhems sn 17, Västergötland.
av Lars Bägerfeldt. 1987. 41 s. A4-format. ISBN 91-971024-0-7.

EN GÅNGGRIFTSUNDERSÖKNING, Näs sn 7:2, Västergötland.
av Lars Bägerfeldt. 1987. 50 s. A4-format. ISBN 91-971024-2-3.

GÖKHEMS FORNTID.

av Åsa Blomqvist & Lars Bägerfeldt. 1987. 51 s. A4-format. ISBN 91-971024-4-X.

GÖKHEMS BÖNDER 1540-1650.

av Lars Blomqvist. 1989. 134 s. A4-format. ISBN 91-971024-5-8.

GÖKHEMS MEDELTID.

av Lars Bägerfeldt. 1988. 97 s. ISBN 91-971024-6-6.

OM ARKEOLOGISK METOD.

av Lars Blomqvist. 1989. 44 s. A4-format. ISBN 91-971024-8-2.

MEGALITGRAVARNA I SVERIGE. Typ, tid, rum och social miljö.

av Lars Blomqvist. 1989. 333 s. A4-format. ISBN 91-7146-731-9.

NEOLITIKUM. Typindelningar, tid, rum och social miljö. En studie med inriktning på västra Götaland.

av Lars Blomqvist. 1989. 344 s. A4-format. ISBN 91-7970-803-X.

NEOLITISKA FÖREMÅL FRÅN VÄSTRA GÖTALAND. Katalog.

av Lars Blomqvist. 1990. 63 s. A4-format. ISBN 91-7970-956-7.

NEOLITISK ATLAS ÖVER VÄSTRA GÖTALAND.

av Lars Blomqvist. 1990. 27 kartblad. A3-format. ISBN 91-7970-957-5.

FALBYGDEN. Ett Forntida centrum.

av Lars Blomqvist. 1991. 118 s. G4-format. ISBN 91-630-0731-2.

OM ARKEOLOGISK TEORI.

av Lars Blomqvist. 1991. 16 s. A5-format. ISBN 91-971024-1-5.

IRLÄNDSKA KRÖNIKOR. Från sten- och bronsåldern?

av Lars Blomqvist. 1991. 66 s. A5-format. ISBN 91-971024-3-1.

STENÅLDERSGEOMETRI. Avancerade beräkningar bakom gånggrifterna på Falbygden, Västergötland.

av Lars Blomqvist. 1991. 43 s. A5-format. ISBN 91-970972-4-1.

STENÅLDERSARTIKLAR. (I.) Sammanställning av artiklar om stenåldern i de större skandinaviska skriftserierna, fram till 1990.

av Lars Blomqvist. 1991. 80 s. A5-format. ISBN 91-971024-7-4.

STENÅLDERSARTIKLAR, II. Sammanställning av artiklar om stenåldern i svenska skriftserier, baserade på enskilda landskap eller rumsliga motsvarigheter. Fram till 1990.

av Lars Blomqvist. 1992. 45 s. A5-format. ISBN 91-971024-9-0.

NORDSJÖN - FORNTIDENS FRUKTADE FARVATTEN?

Funderingar kring forntida sjöfart över norra Nordsjön före vikingarnas ankomst år 789.

av Lars Blomqvist. 1992. 123 s. G4-format. ISBN 91-86742-31-0.

NEOLITIKUM PÅ GOTLAND. Problem och konsekvenser, utifrån undersökningen av en dös och neolitiska lösfynd.

av Lars Bägerfeldt. 1992. 110 s. A4-format. ISBN 91-86742-33-7.

IRLÄNDSKA KRÖNIKOR. Från sten- och bronsåldern?

av Lars Bägerfeldt. 1992. 66 s. A5-format. ISBN 91-86742-40-X.

I serien: Arkeographica, 6. (2:a delvis reviderade upplagan)

MEGALITGRAVARNA I SVERIGE. Typ, tid, rum och social miljö.

av Lars Bägerfeldt. 1992. 203 s. A4-format. ISBN 91-86742-45-0. (2:a reviderade upplagan)

MEGALITGRAVARNAS MYSTERIUM. Skuggor från Götalands forna historia.

av Lars Bägerfeldt. 1993. 256 s. A5-format. ISBN 91-86742-47-7.

När Sverige blev till. EN ANNORLUNDA TEORI OM SVEA RIKES VAGGA.

av Lars Bägerfeldt. 2003. 128 s. Hårda pärmar. ISBN 91-88418-00-6

NÄR SVERIGE BLEV EN STAT. Övergången från rike till stat i början av medeltiden.

av Lars Bägerfeldt. 2004. 104 s. ISBN 91-88418-01-4

En skildring av TIDIG MEDELTID OCH SEN JÄRNÅLDER.

av Lars Bägerfeldt. 2004. 128 s. ISBN 91-88418-02-2

BLI DIN EGEN GUIDE. På färder genom tidig medeltid i Västergötland.

av Lars Bägerfeldt. 2004. 114 s. ISBN 91-88418-03-0

LÄNGS GOTISKA VÄGAR.

av Lars Bägerfeldt. 2004. 664 s. ISBN 91-88418-04-9

ROMERSKA KEJSARE. Korta beskrivningar i ett gotiskt perspektiv.

av Lars Bägerfeldt. 2005. 54 s. ISBN 91-88418-05-7

När våra FÖRFÄDERS BYGDER växte fram.

av Lars Bägerfeldt. 2006. 375 s. ISBN 91-88418-06-5.